ХЕВРУТА: часопис за јеврејске студије, бр. 1 (2026)

HEVRUTA: Jewish studies journal, No. 1 (2026)

Издавач
Хавер Србија, Београд

За издавача
Соња Виличић

Главни и одговорни уредник
Др Александар Стојановић, научни саветник, Институт за новију историју Србије

Редакција
др Драгана Стојановић, Институт за филозофију и друштвену теорију; др Милован Писари, Институт за филозофију и друштвену теорију; проф. др Едуард Нижњански, Факултет уметности, Универзитет Коменски, Братислава; др Батја Брутин, колеџ Беит Берл, Израел и Међународни студијски центар „Жене у Холокаусту"; проф. др Лили Халперт Замир, Академски колеџ за образовање „Давид Јелин" у Јерусалиму, Израел и Међународни студијски центар „Жене у Холокаусту"; проф. др Наталија Перишић, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду; проф. др Борис Симон Черни, Институт Универзитет Француске, Кућа за истраживања и науке Универзитета у Кану; др Верена Мајер, Истраживачки центар за антициганизам при Одељењу за историју Универзитета у Хајделбергу, Немачка; др Рори Јоман, независни истраживач, Уједињено Краљевство; Исак Асиел, Главни рабин Јеврејске заједнице у Србији

Секретар редакције
др Жељка Опарница, Институт за филозофију и друштвену теорију

ISSN 3122-8410

DOI 10.66893/hevruta

e-mail: hevruta@haver.rs

Хеврута: часопис за јеврејске студије налази се у CrossRef бази и излази једном годишње

ХЕВРУТА

часопис за јеврејске студије
бр. 1 (2026)

HEVRUTA

Jewish studies journal
No. 1 (2026)

Publisher
Haver Serbia, Belgrade

For Publisher
Sonja Viličić

Editor in Chief
Dr Aleksandar Stojanović, Principal Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia

Editorial Board
Dr Dragana Stojanović, Institute for Philosophy and Social Theory;
Dr Milovan Pisarri, Institute for Philosophy and Social Theory;
Prof. Dr. Eduard Nižňanský, Faculty of Arts, Comenius University in Bratislava;
Dr. Batya Brutin, Beit Berl Academic College, Israel & WHISC - Women in the Holocaust International Study Center; Prof. Dr. Lily Halpert Zamir, David Yellin Academic College of Education in Jerusalem, Israel & Women in the Holocaust International Study Center; Prof. dr Natalija Perišić, Faculty of Political Sciences, University of Belgrade; Prof. Dr. Boris Simon Czerny, Institut Universitaire de France & Maison de la Recherches et des Sciences at the University of Caen;
Dr. Verena Meier, Research Centre on Antigypsyism at the History Department of the University of Heidelberg, Germany; Dr Rory Yeomans, independent researcher, United Kingdom; Isaac Asiel, Chief Rabbi of the Jewish Community in Serbia

Editorial Secretary
Dr Željka Oparnica, Institute for Philosophy and Social Theory

ISSN 3122-8410

DOI 10.66893/hevruta

e-mail: hevruta@haver.rs

Hevruta: Journal for Jewish Studies is listed in CrossRef base
and is published once a year.

Садржај/Contents

Нашим читаоцима/To our Readers 7

Чланци/Articles

Снежана Б. Алексић
Прилог за изучавање друштвено-економског развоја јеврејске заједнице Земуна у 18. веку 13

Радован Сремац
Јевреји у Срему током прве половине 19. века. Формирање заједница 41

Милош М. Дамјановић, Јелена Дамјановић, Предраг Премовић
Јеврејски здравствени радници на Косову и Метохији од краја 19. века до Априлског рата 1941. године.....77

Жељка Опарница
Недовољно Југословени: положај Јевреја резидената у Краљевини Југославији уочи Другог светског рата 137

Rory Yeomans
On Emotion, Petition Writing, and the Holocaust: The Life and Death of a Jewish Family in Wartime Zagreb.....159

Gordana Todorić
Eliezer Papo's Ludus and Logothesis 199

Biljana Albahari
Jewish Digital Library: Significance and Role 211

Јан Красни
Discrimination Studies. Опис поља деловања, теоретске основе и пројекат „Декодирање антисемитизма" као студија случаја 227

Прикази, критика и полемика/
Reviews, Critics and Discussions

Александар Стојановић
Dragana Stojanović, Lily Halpert Zamir, Batya Brutin (eds),
A Space of Her Own: Women in the Holocaust, Belgrade:
Institute for Philosophy and Social Theory, 2025 257

Александар Стојановић
Mark Mazower, *On Antisemitism. A Word in History*,
Alan Lane-Penguin books, 2025 262

Андрија Михајлов
Miško Stanišić, *ABC o antisemitizmu*,
Novi Sad: Terraforming, 2025 268

Информације/Information

Милица Карић
Семинар „Холокауст у земљама бивше Југославије“,
Београд-Скопље, 9–14. октобра 2025. године 277

Жељка Опарница
Из *Јеврејског гласа* о јеврејској култури, Сарајева, Босне
и Херцеговине, Краљевине Југославије. О пројекту
„Оживљавање јеврејске културе на Западном Балкану“.....288

In memoriam

Ана Ћирић Павловић
Професор Јехуда Бауер (1926–2024) 293

Соња Виличић
Александар Саша Ајзинберг (1930–2024) и
Горјана Ајзинберг (1939–2025) 296

Упутство за ауторе/Instructions for authors 299

Рецензенти/Peer-reviewers 319

Нашим читаоцима

Изучавање широког тематског корпуса везаног за јеврејску историју, религију, културу и уметност има дугу традицију у српској и југословенској науци. Са протоком времена сам појам „јеврејских студија" (Jewish studies) постепено се мењао и уобличавао, како глобално, тако и на простору бивше Југославије. У деценијама после Холокауста (Шое) јеврејске установе културе и образовања често нису, услед огромних страдања јеврејских заједница широм Европе, биле у могућности да посвете довољно времена и ресурса академским истраживањима. На развој и институционализацију јеврејских студија у Србији неповољно су утицале нестабилне прилике и честе политичке, економске и друштвене кризе. Оне су се одразиле на могућност континуираног истраживања, међународне сарадње и умрежавања, али и одрживости издавачке делатности путем које би заинтересована јавност, како она академска, тако и шира, била обавештавана о резултатима истраживања и новостима из области јеврејских студија. Полазећи од оваквих околности, а истовремено препознавајући раст броја истраживача и интересовања за поменуте теме, Хавер Србија одлучио је да покрене научни часопис: *Хеврута: часопис за јеврејске студије*.

Хеврута је један од основних начина учења у Јудаизму, који је постао преовлађујући још у талмудском периоду. Он подразумева заједничко учење – учење у пару, где исту материју истовремено изучавају два ученика, који кроз конструктивну расправу, критичку анализу и дијалог долазе до дубљег и потпунијег знања и разумевања материје. Инспирисани овом развијеном и дуговечном традицијом, покренули смо часопис који је конципиран према највишим академским стандардима важећим у савременој хуманистици, са намером да он временом постане место окупљања, критичког промишљања и академског дијалога на све теме из корпуса јеврејских студија, укључујући и Холокауст и антисемитизам. Часопис је интердисциплинарног

и мултидисциплинарног карактера, отворен како за фундаментална истраживања тако и за нове методолошке и теоријске приступе. Редакција часописа ће, у сарадњи са истакнутим међународним стручњацима као рецензентима, настојати да обезбеди редовност излажења, висок квалитет разнородних научних прилога, као и интеграцију у академске мреже у Србији, региону и целом свету.

Позивамо вас да својим прилозима допринесете развоју и унапређивању научних истраживања из области јеврејске историје, религије, културе, уметности, као и Холокауста и антисемитизма, и да редовно пратите наш часопис.

У Београду, 15. априла 2026. Редакција

To Our Readers

The study of the broad thematic corpus related to Jewish history, religion, culture, and art has a long tradition in Serbian and Yugoslav scholarship. Over time, the very concept of "Jewish studies" has gradually evolved and taken shape, both globally and within the territory of the former Yugoslavia. In the decades following the Holocaust (Shoah), Jewish cultural and educational institutions were often unable—due to the immense devastation of Jewish communities across Europe—to devote sufficient time and resources to academic research. The development and institutionalization of Jewish studies in Serbia were further hindered by unstable circumstances and frequent political, economic, and social crises. These conditions affected the continuity of research, opportunities for international cooperation and networking, as well as the sustainability of publishing activities through which both the academic community and the broader public could be informed about research results and developments in the field of Jewish studies.

Against this background, while also recognizing the growing number of researchers and the increasing interest in these topics, Haver Serbia has decided to launch an academic journal: *Hevruta: Journal for Jewish Studies*.

Hevruta is one of the fundamental methods of learning in Judaism, which became predominant as early as the Talmudic period. It's a mode of joint study—learning in pairs—where two students simultaneously engage with the same material and, through constructive debate, critical analysis, and dialogue, arrive at a deeper and more comprehensive understanding of the subject matter. Inspired by this developed and enduring tradition, we have established a journal conceived in accordance with the highest academic standards in contemporary humanities, with the aim that it will, over time, become a place of gathering, critical reflection, and scholarly dialogue on all topics within the field of Jewish studies, including the Holocaust and antisemitism. The journal is both interdisci-

plinary and multidisciplinary in character, open to fundamental research as well as to new methodological and theoretical approaches. In cooperation with distinguished international experts serving as peer reviewers, the Editorial Board will strive to ensure regular publication, a high quality of diverse scholarly contributions, and integration into academic networks in Serbia, the region, and worldwide.

We invite you to contribute to the development and advancement of research in the fields of Jewish history, religion, culture, and art, as well as Holocaust and antisemitism studies, and to follow our journal regularly.

Belgrade, 15 April 2026 **The Editorial Board**

ЧЛАНЦИ

ARTICLES

DOI https://doi.org/10.66893/hevruta.2026.ale.13-40

УДК 94(497.11 Zemun)"17"(=411.16)

Оригинални научни рад/Original scientific paper
Примљен/Received: 8. 5. 2026.
Прихваћен/Accepted: 22. 10. 2025.

Доцент др Снежана Б. АЛЕКСИЋ
Универзитет МБ, Београд, Пословни и правни факултет
snezanaaleksic3@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-1908-2595

Прилог за изучавање друштвено-економског развоја јеврејске заједнице Земуна у 18. веку*

Апстракт: Овај рад разматра поједине сегменте друштвено-економског развоја јеврејске заједнице у Земуну у 18. веку кроз аспекте власништва над имовином и начина привређивања. Истраживање се креће од појединачног ка општем, са фокусом на личности које су живеле и деловале у Земуну у наведеном периоду и које су својим активностима непосредно допринеле друштвено-економском развоју јеврејске заједнице у Земуну. Рад је заснован на литератури и архивској грађи Историјског архива Београда.[1]

Кључне речи: Јевреји, Земун, трговина, занати, Саломон, Херцл, Мозес, Мајер, Рехницер.

* Рад је настао у оквиру теме „Насеља и становништво Срема у XVIII и у првој половини XIX века“ при пројекту „Насеља и становништво Војводине“ Одељења за Друштвене науке Матице српске (2025–2028).

1 Историјски архив Београда је дигитализовао 60 фондова и збирки који се тичу јеврејске етничке групе у Земуну [Београду], од 1739. до Другог светског рата. Дигитализован је и део Фонда „Земунски магистрат“, односно, део грађе која припада овом Фонду, а односи се на јеврејску заједницу. Грађа је доступна на сајту www.arhiv-beograda.org.rs под насловом *Јеврејска дигитална збирка Архива Београда*.

Увод

Иако у домаћој научној и стручној јавности постоји низ радова посвећених јеврејској заједници у Земуну, већина их се тематски фокусира на XX век, с посебним освртом на период Холокауста. У последњој деценији, значајан допринос изучавању јеврејских породица у Земуну у периоду од 1724. до 1944. године дао је Радован Сремац.[2] Ипак, у историографији остаје недовољно осветљен период 18. и прве половине 19. века. Историјом јеврејске заједнице у Земуну и Срему у овом временском оквиру као примарном темом бавили су се Славко Гавриловић[3] и Лазар Ћелап,[4] док у оквиру ширих историјских анализа јеврејску заједницу у Земуну помиње и Душан Ј. Поповић.[5] Студије које се директно баве овом тематиком дали су и савремени истраживачи Данило Фогел[6] и Љиљана Добровшак.[7]

Полазећи од наведених историографских претходника, овај рад има за циљ да допринесе изучавању друштвено-економског развоја јеврејске заједнице у Земуну током 18. века, кроз анализу демографских кретања, власничких односа и облика привређивања. Истраживање се заснива на архивској грађи Историјског архива Београда (ИАБ), фонд Земунски магистрат (ЗМ), уз примену методологије микростудије, која омогућава реконструкцију свакодневног живота и институционалног

---

2 Радован Сремац, *Јеврејске породице у Земуну и околини*, (Нови Сад: Архив Војводине, 2020).

3 Slavko Gavrilović, „Ispisi za istoriju Jevreja u Zemunu i Slavonsko-sremskoj vojnoj granici (XVIII–XIX vek)", *Istraživanja,* 7/1979, 467–507; Славко Гавриловић, *Јевреји у Срему у XVIII и првој половини XIX века*, (Београд: САНУ, Пожаревац: Просвета, 1989).

4 Lazar Ćelap, „Jevreji u Zemunu za vreme Vojne granice", *Jevrejski almanah*, 1957–1958., 59–71.

5 Душан Ј. Поповић, *Срби у Срему до 1736/7*, (Београд, САНУ: 1950); Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини, Књ. 2*, (Нови Сад: Матица Српска, 1990); Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини, Књ. 3*, (Нови Сад: Матица српска, 1990).

6 Данило Фогел, *Јеврејска заједница у Земуну: хроника (1739–1945)*, (Земун: Јеврејска општина, 2002).

7 Ljiljana Dobrovšak, *Židovi u Srijemu od doseljavanja do Holokausta*, (Vukovar: Državni arhiv, 2017).

положаја појединаца и породичних структура. Основна хипотеза рада јесте да је јеврејска заједница у Земуну током 18. века, упркос нормативним ограничењима, успела да изгради стабилне облике економске активности и да се институционално консолидује кроз механизме самоуправе, власништва и занатско-трговачке делатности. Рад је структуриран у три целине: демографско-друштвене прилике, власнички односи и привређивање – са циљем да се кроз архивску документацију осветле процеси који су обликовали економску и друштвену динамику јеврејске заједнице у Земуну у наведеном периоду.

Досељавање и демографско-друштвене прилике

Након аустријског изгона Турака из Срема, посебно после пада Београда под власт Османског царства 1739. године, „почели су насељавати Срем и Јевреји, нарочито Земун, где се преселио известан број Јевреја, шпањолских и немачких. Дозволе за становање добијали су прво појединци, само за одређено време, а касније су почели добијати дозволе и за доживотно становање."[8] У пролеће 1744. године дозволу за насељење у Земун и слободно трговачко пословање молила су двојица шпанских Јевреја, који су протерани из Београда. „То су били Абрахам Мајер и неки Рубен, за које се не зна да ли су се задржали у Земуну пошто их нема у попису кућних старешина земунских Јевреја из 1745. године."[9] У овом попису, убележено је осам јеврејских кућних старешина.[10] Касније, јеврејска заједница је увећана тако што је „команда петроварадинске тврђаве упутила 20. јануара 1751. градском судији у Земуну захтев да се у Земуну издају потврде двојици Јевреја који су од пада Београда, дошавши отуда, живели у Земуну и у Белегишу и лепо се понашали. Те потврде

[8] Поповић, *Срби у Војводини*, *Књ. 2*, 53.

[9] Славко Гавриловић, *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, (Нови Сад: Филозофски факултет, Историјски институт, 1979), 340.

[10] Симон Маркус, Мандел Полак, Барух Тешингер, Јакоб Фашил, Абрахам Ледерер, Кулман Брандајс, Рафаел Саломон и Саломон Хершел (Гавриловић, *Срем,* 340 ф. 268).

имале су им служити као легитимације.“ [11] У 1753. години у Земуну је живело 20 јеврејских породица,[12] које су се из Београда доселиле у Земун након пада Београда под турску управу 1739. године. Привилегије Марије Терезије од 8. октобра 1753. односиле су се на ове јеврејске породице, тако да је Земун био једино место у Војној граници где су Јевреји могли становати, али уз стална ограничења.[13]

Према попису јеврејских породица од 31. октобра 1755,[14] дознаје се да је у Земуну било 24 старешина јеврејских породица, у чијем власништву се налазило 14 кућа, од којих је једна коришћена у сврхе друштвених потреба јеврејске заједнице у Земуну.[15] Документ садржи информације о пореклу породица, отуда је познато да су се четири породице [16] доселиле из Турске[17] и 17 породица из Немачке.[18] У Земуну је 1745. било осам јеврејских кућа, а 1754/55. годину[19] јеврејских породица са кућом било је 19. Наредне, 1755/56. године Јевреја са кућом било је 15 и четири јеврејске породице које су становале у кирији. Јевреја са кућом у 1757. години било је 19, а у 1757/58. у Земуну је живело 20 јеврејских породица. У периоду 1759/60. пописано је 18 јеврејских породица са укупно 150 душа.[20] Број јеврејских поро-

---

[11] Танасије Ж. Илић, *Београд и Србија у документима архиве Земунског магистрата од 1739. до 1804. године*, *Књ. I*, (Београд: Историјски архив Београда, 1973), 8–9.

[12] Поповић, *Срби у Војводини*, *Књ. 2*, 53.

[13] Mirko Valentić, „O nekim problemima Vojne krajine u XIX stoljeću“, *Historijski zbornik*, 17/1964, 382, f. 108.

[14] Илић, *Београд и Србија*, 49.

[15] Исто.

[16] Кућевласници: Raphael Salomon, Mayer Rechnitz. Подстанари: Elias Soref mit seinem Schwager Benjamin.

[17] Поробљене Србије.

[18] Кућевласници: Calman Brandeis, Henoch Levi, Moyses Colman, Feischel Jud, Moyses Jud, Mandl Keis, Lazar Keis, Abraham Lobl Wittib, Simon Glaser, Wolf Wassertrager, Abraham Mayer mit seinem Schwager. Подстанар: Salomon Judt.

[19] У Земуну је 1755 живело 76 Јевреја. Миодраг Дабижић, „Земунско гробље на брегу Гардошу“, *Годишњак музеја града Београда*, 23/1976, 62.

[20] Лазар Ћелап, *Земунски војни комунитет (1717– 1881)*, (Београд: САНУ, 1967), 34.

дица у Земуну 1767. године смањио се за четири.[21] Према Попису из 1776. године, у Земуну је живело 30 мушкараца Јевреја, који су у односу на укупан број мушких становника Земуна чинили 1,44% мушке популације. Јеврејску веру исповедали су становници у 10 кућа,[22] у оквиру којих су се налазила и три подстанарска домаћинства.[23] У 1787. године у граду је живело 86 Јевреја,[24] а 1799. пописано је 156 Јевреја.[25]

Јевреји су у Земуну 1752. године организовали своју верску општину са старешинама.[26] Према наредби из 1762. године,[27] која се тицала мањих, приватних спорова међу Јеврејима, те спорове имала је решавати Јеврејска општина, док је Земунски магистрат морао водити рачуна о томе да се избор јеврејских судија врши сваке године у присуству једног члана градског већа.[28] Од Дворског ратног савета Јевреји су 1753. године добили дозволу да у граду могу поседовати сопствене куће.[29] По тадашњем обичају,

---

21 „Јеврејска општина обавештава Магистрат да се број њихових породица смањио за четири, па стога нису кадри да сада плате 180 фор. ратног прireза, па моли да им се обавеза смањи на 150 фор." Историјски архив Београда (ИАБ), Земунски магистрат (ЗМ), кутија (К)1362–2–91.

22 За седам јеврејских кућевласника наведено је да су привилегију боравка у Земуну уживали од 1753. године.

23 Јелена Илић, „Земунско становништво према попису из 1776. год.", *Историјски часопис*, 57/ 2008, 160–161.

24 Ћелап, *Земунски војни комунитет,* 35, 36.

25 Исто, 38.

26 Поповић, *Срби у Срему до 1736/7*, 143.

27 Славонска генерална команда се у акту из 1764. године позива на наредбу од 26. априла 1762. коју је издао барон Волферсдорф, а која се тицала начина решавања мањих приватних спорова међу Јеврејима. У примарном извору (ИАБ, ЗМ, К1360-1764-Ф1-63) нема података о наредбодавцу Волферсдорфу, али пошто је очито да је наредба потицала од војне структуре, може се претпоставити (не и тврдити!) да је реч о Јохану Рајнхарту Волферсдорфу – генералу, команданту Осијека од 1762. године, касније Фелдмаршал лајтнанту. На речено додатно наводи податак да је 1773. године Славонска генерална команда о чињеници смрти команданта генерал барона Волфердорфа обавестила Земунски магистрат (ИАБ, ЗМ, 1773, 1369-2-51).

28 ИАБ, ЗМ, К1360-1764-Ф1-63.

29 ИАБ, ЗМ, 1814, 2005–67; Valentić, „O nekim problemima Vojne krajine u XIX stoljeću", 382, f. 108.

били су груписани на једном месту, у тзв. Чивутском сокаку где су, после 31. октобра 1755. себи подигли синагогу,[30] прву у Срему.[31] Јеврејска школа се помиње 1755. године, тада су у Јеврејској кући становали учитељ и школски послужитељ.[32]

Власнички односи

У годинама које су уследиле, Јевреји се организују као „професионална група која је потпадала под политику демографских ограничења и гетоизације".[33] Ипак, без обзира на ограничења,[34] у јеврејској заједници долази до промета некретнинама: куће су куповане[35] и продаване.[36] На празним плацевима грађене су нове куће,[37] али, и даље је било Јевреја који нису поседовали сопствену некретнину, већ су становали у кућама под киријом.[38] До краја 18. века Јевреји су груписани у Јеврејском

[30] Касније, Ашкенеска синагога из 1850. подигнута је на месту старе, из 1755. Упор: Ђурђија Боровњак, *Верски објекти у Београду*, [каталог изложбе], (Београд: Историјски архив Београда, 2013), 84.

[31] Поповић, *Срби у Војводини*, *Књ. 2*, 53.

[32] Ћелап, *Земунски војни комунитет*, 90.

[33] Јелена Илић Мандић, „Колективни идентитет(и) у Војној граници XVIII века: студија Српског случаја", у: *Концепт национализма и патриотизма у српском политичком дискурсу: Средњи век, нови век и савремено доба,* приредили Смиља Марјановић–Душановић, Александар З. Савић, (Београд: Филозофски факултет, 2025), 259.

[34] У јануару 1814. Генерална команда одбија молбу Јеврејске општине да јој се дозволи куповина куће, са образложењем да је Јеврејима допуштен боравак у Земуну са непокретностима које су поседовали пре 1753. ИАБ, ЗМ, 1814, 2005-67.

[35] Ана Марија Хендигнер тужила је 10.3.1757. Јеврејку Шадел, кожарку, због дуга од 20 фор. за кућу коју јој је продала (ИАБ, ЗМ, К18, 10.3.1757). По овој тужби Шадел је 28.3.1757. положила 10 фор. као половину дуга за купљену кућу. ИАБ, ЗМ, К19, 28.3.1757.

[36] У априлу 1767. Земунски магистрат (даље ЗМ) одобрава продају куће Саломона Абрахама. ИАБ, ЗМ, К19, 23.4.1767.

[37] Андрија Грензингер 1767. изјављује да је Јеврејину Мојзесу Коену продао за 50 фор. кућу са једним комадом земљишта, али тако да му један део земљишта остане да може на овом саградити нову кућу. ИАБ, ЗМ,19-0.

[38] Јозеф Штајнер који је под кирију дао своју кућу извесном Јеврејину Манделу, известио је ЗМ да је 1.7.1764. од свог закупника наплатио кирију, али

крају (улици), али, иако према Протоколима већа Земунског магистрата од 4. септембра 1770. и 2. децембра 1771. Јеврејин није смео становати међу хришћанима,[39] таквих покушаја је било.

Представник земунских Јевреја, трговац Рафаело Саломон поднео је почетком 1770. године молбу Земунском магистрату да му се додели земљиште за градњу куће и дућана или да му се дозволи куповина куће. Са одобрењем Славонске генералне команде, Земунски магистрат је Саламону у септембру 1770. године одобрио куповину куће у Земуну, у улици где станују хришћани, али под условом да претходно прода своју кућу у Јеврејској улици.[40] Та одлука довела је до негодовања хришћана. Представници хришћанске заједнице упутили су 9. марта 1771. молбу Магистрату да измени решење Генералне команде, којим је Рафаелу Саломону дозвољено да купи кућу у Главној улици где живе хришћани. У својој представци земунски хришћани су истакли да у случају да Генерална команда не промени ово решење, траже да им се дозволи да поднесу жалбу цару. У овим околностима, Магистрат је наредио Саломону да не исплаћује новац за куповину куће док купопродаја не буде коначно одобрена.[41] Ипак, Саломон је новац исплатио, иако није добио коначно одобрење Магистрата за куповину, а потом тражио повраћај датог новца. То се сазнаје из молбе коју је Рафаело Саломон у марту 1771. године упутио Земунском магистрату, са захтевом да му се врати 1.000 форинти (даље: фор.)[42] које је дао за куповину куће, пошто због

ЗМ подноси пријаву у којој оптужује Мандела да овај намерава да присвоји његову кућу. (ИАБ, ЗМ, К1360,1764, Ф1-15). Јеврејска општина је у априлу 1771. донела пресуду да Мандела Рајс плати дуг за кирију Јакову Симону. (ИАБ, ЗМ, К1365,1771, Ф2-27). Јохан Георг Рингхофер поднео је у марту 1787. тужбу ЗМ против Лазара Рајса због дуга на име кирије (ИАБ, ЗМ, К26, 21.3.1787). Рајс је тврдио да је измирио дуг Рингхоферу.-ИАБ, ЗМ, К26, 23.3.1787.

39 *Ћелап, Земунски војни комунитет*, 34, ф. 252.

40 ИАБ, ЗМ, К19, 4.9.1770.

41 ИАБ, ЗМ, К19, 9.3.1771.

42 О новцу више у: Snežana Aleksić, „Novac u opticaju, monetarna politika i državni dugovi u Sremu od sredine XVIII veka do prisajedinjenja kraljevini SHS“, *Megatrend revija*, 3/2022, 215–226.

протеста хришћана у Земуну није добио одобрење Магистрата за куповину.[43] Ни након захтева за повраћај новца Саломон није одустајао од куповине куће у хришћанској улици. Пошто му новац није враћен, а Магистрат није донео коначно решење о заустављању продаје, Саломон је ушао у посед, на шта је жалбу уложио Риста Солар, комшија куће коју је Саломон желео да купи. Земунски магистрат је у јуну 1771. донео решење којим „не дозвољава Саломону да у кући врши преправке за дућан, пошто још увек није добио судско решење да му је куповина одобрена."[44] Потом је Магистрат одлучио да се Саломону новац врати, што је учињено 15. јула 1771,[45] али, спор је и даље вођен, о чему сведочи записник Земунског магистрата од 10. септембра 1771, са саслушања Љоте Теодоровића и Софронија Живановића[46] у вези са кућом коју је хтео купити Јеврејин Саломон, а чему су се успротивили хришћани.[47] Историјске вести из наредне деценије указују да су Јевреји у Земуну прометовали некретнине. Давид Исак, зет Рафаела Саломона, упутио је у марту 1782. Магистрату молбу да му се дозволи куповина куће у Земуну у којој би отворио трговачку радњу.[48] Магистрат је у априлу 1783. упутио допис Генералној инспекцији генералата[49] поводом молбе Давида Исака да му се дозволи куповина куће.[50] Молба је позитивно решена, што потврђује саопштење Генералне команде од 20. јуна 1783. где је наведено да је „цар одобрио Исаку да сагради или купи ку-

43 ИАБ, ЗМ, К19, 21.3.1771.

44 ИАБ, ЗМ, К19, 25.6.1771.

45 ИАБ, ЗМ, К19, 15.7.1771.

46 Живановић и Саломон су били у некој врсти личног сукоба. Живановић је 1770. тужио Саломона због нанете му увреде, ради чега је суд саслушао сведоке, а Генерална команда наложила Саломону да се извини Живановићу. Потом је Саломон тужио извесног Димчета Батића због дуга. Суд је наложио да се тај дуг наплати или од дужника или од јемца Живановића. ИАБ, ЗМ, К19 , 12.7.1770.

47 ИАБ, ЗМ, К19, 10.9.1771.

48 ИАБ, ЗМ, К22, 26.3.1782.

49 Генералат је био цивилна и војна управа Војне границе, задужен за управљање, надзор и одлучивање о грађанским и војним питањима у оквиру војног поретка, укључујући и контролу имовинских и трговачких дозвола.

50 ИАБ, ЗМ, К1393, 1783, Ф3-336.

ћу у којој би држао своју трговачку радњу."[51] Осим куће коју је поседовао, Исак је под киријом држао и другу кућу у Земуну.[52] Нешто касније, 1791. године, трговац Исак, упутио је молбу Магистрату да му се на кућу коју је купио 1783. године изда крчмарско право.[53] Исто право[54] на своју кућу тражио је и Ксавер Леви, против кога је Земунском магистрату у априлу 1792. поднета пријава због точења пића без дозволе.[55] Магистрат је Левијеву молбу за извадање крчмарског права одбио у јулу 1792, са образложењем да му се не може дозволити отварање крчме, пошто је број гостионица ограничен од стране Генералне команде.[56] Потом се Леви у октобру 1792. обратио Магистрату са молбом да му се дозволи продаја куће на лицитацији, јер је не може користити као гостионицу, нити у њој може становати.[57] Почетком маја 1794. Јакоб Саломон[58] и Енох Шнифел известили су Земунски магистрат да су од Јоела Мајера купили кућу и замолили за одобрење да у њој отворе крчму Јеврејске општине.[59]

Купопродаја некретнина није увек имала добровољни карактер, већ се догађало да се некретнине отуђе принудом, ради намирења дуга. Тако је Јеврејска општина[60] 28. априла 1794. на јавној лицитацији, за 1.000 фор. купила кућу[61] Јоела Мајера Рех-

51 ИАБ, ЗМ, К23, 20.6.1783.

52 То се сазнаје из тужбе коју је ЗМ поднео јеврејски трговац Јакоб Хершл. У тужби Хершл наводи да је његову кућу под киријом држао Давид Исак и да га тужи зато што Исак ову кућу није, сходно закљученом уговору, држао у добром стању. ИАБ, ЗМ, 1443-64-125.

53 ИАБ, ЗМ, 1479-66-117.

54 О крчмарском праву и крчмама више: Никола Илић, *Од хана до хотела: Земунско угоститељство*, (Земун: Клуб матичне културе, 2021).

55 ИАБ, ЗМ, К1502, 1792-Ф 66-13.

56 ИАБ, ЗМ, К1484, 1792-Ф18-7.

57 ИАБ, ЗМ, К1482, 1792-Ф13-184.

58 Син Рафаела Саломона.

59 ИАБ, ЗМ, К1547, 1794-Ф66-42.

60 Јеврејска заједница је 1776. поседовала „три објекта : школу, кућу у којој је живео ритуални месар (шахтер) са породицом и један објекат без назначене намене." Јелена Илић, „Земунско становништво", 164.

61 Након што је 1777. год. Виктору Херцлу продата кућа ради наплате дуга, Генерална команда је поставила питање ЗМ како ће се овај човек збринути,

ницера, са обавезом да исплати сва заостала, хипотекарна дуговања на прометованој некретнини.[62] Кућу Исака Мојзеса на лицитацији је купио Јозеф Дианија, те је 7. јуна 1799. затражио од Магистрата да му на купљену некретнину изда власнички лист.[63]

Привређивање: занатство и трговина

Након што је Земун постао слободни војни комунитет, у њему су се развили занатство и трговина.[64] Јевреји који су се у град населили 1739. године, осим привилегија да у Земуну живе, добили су дозволе да у граду могу обављати своје занате.[65] Према подацима из пописа 1754/55. „Јевреји су били трговци старим гвожђем, прекупци, произвођачи ракије и розалије, стаклари, кожари, кројачи и без занимања.“[66] Из пописа земунских занатлија које је сачинио Магистрат 23. јуна 1768, сазнаје се да је у граду радило три Јевреjина: један кројач, један кожар и један стаклар.[67] У 1776. години у Земуну је било три јеврејска трговца, две крчме које су држали Јевреји, а два Јевреjина бавила су се

на шта је ЗМ предложио да му Јеврејска општина додели на коришћење стан у својој општинској кући. ИАБ, ЗМ, 1373-2-18.

62 ИАБ, ЗМ, К1547, 1794, Ф66-43; ИАБ, ЗМ, 1547-66-43.

63 ИАБ, ЗМ, К1659, 1799, Ф 66-152.

64 „Земун је 1749. ушао у Војну границу и био под јурисдикцијом Петроварадинске регименте до 1749. када је постао слободним војним комунитетом (општином), којим је од 1751 управљао Магистрат са изабраним суцем на челу. Ослобођени од војне дужности, бавили су се житељи Земуна трговином и занатима, производећи потребне артикле за унаоколно сеоско (граничарско) становништво. Занатлије и трговци су се удружили у еснафе [...].“ Лазар Ћелап, „Прилог грађи за историју еснафа у Земуну у XVIII веку“, *Годишњак града Београда*, 5/1958, 77.

65 На пример: „Царица Марија Терезија, 8.10.1753, даје право, у виду привилегије, Јеврејину Рафаелу Саломону, пошто је Јевреjима забрањено да живе на територији Војне границе, да може за цело време свога живота без икакве сметње поседовати кућу у Земуну, у њој са својом женом, децом и послугом становати и на дозвољени начин водити трговину, јер се раније, за време свога боравка у Београду, а и после преласка у Земун, мирно и пристојно владао.“ –анасије Ж. Илић, *Београд и Србија,* 30–31.

66 Ћелап, *Земунски војни комунитет*, 34.

67 Ћелап, „Прилог грађи“, 72, 92, ф.11.

производњом ракије (држали пецану или казан).[68] Током првих година организације живота јеврејске заједнице у Земуну, производња и точење алкохолних пића били су један од важнијих начина привређивања појединаца из ове етничке групе. Јевреју Јакобу Фајшлу у децембру 1753. издата је дозвола којом је допуштено да у Земуну пече ракију,[69] са тим да за два казана плаћа Магистрату годишње 12 фор. пореза.[70] Ипак, промет алкохолних пића у гостионицама које су држали Јевреји био је ограничен. Године 1754. издата је наредба по којој Јевреји смеју служити пиће само својим сународницима, не и хришћанима.[71] Јевреји су се побунили против ове одлуке, те је на молбу представника јеврејске заједнице трговца Рафаела Саломона Славонска генерална команда 31. марта 1758. Јеврејима издала одобрење да могу точити алкохол свим грађанима, укључујући и турске држављане. Овој одлуци су се успротивили хришћани, сматрајући да она штети њиховом пословању са алкохолним пићима,[72] али је, без обзира на негодовање хришћана, одлука Генералне команде остала на снази. У годинама које су уследиле Јевреји шире посао са производњом и прометом алкохола. Мајер Рехницер затражио је у новембру 1760. дозволу да у Земуну изгради пецару за печење ракије,[73] Славонска генерална команда је изградњу ове пецаре одобрила у јануару 1761.[74] Ипак, због сталног негодовања хришћана и тужби које су произилазиле из посло-

[68] Илић, „Земунско становништво", 162.

[69] Пецара је радила и две деценије касније. То се сазнаје из решења од 18.10.1774. којим је ЗМ дозволио Марку Јакобу да пече ракију у пецари код Јакоба Фајшла. ИАБ, ЗМ, К20, 3.12.1753.

[70] ИАБ, ЗМ, К18-0.

[71] Као земунски гостионичари 1755. год. помињу се Јевреји Колман Брандајс и Мозес Исак. Против њих су земунски гостионичари хришћани поднели тужбу зато што су Јевреји у својим гостионицама точили вино и хришћанима. Поводом тужбе, на саслушању код ЗМ 18.10.1755, оптужени Јевреји су изјавили да пиће точе хришћанима од 1739, пуних 16 година, али да не могу писмено доказати да на то имају право. ИАБ, ЗМ, К18, 18.10.1755.

[72] ИАБ, ЗМ, К1356,1758, Ф1-14.

[73] ИАБ, ЗМ, К1357, 1760, Ф1-26.

[74] ИАБ, ЗМ, К1358, 1761, Ф1-12.

вања са ракијом,[75] Генерална команда је хришћанима доделила право да, у односу на Јевреје који се баве печењем ракије, имају предност[76] у овом послу.[77] Али, одлука Генералне команде није стишала тензије између земунских произвођача и продаваца алкохолних пића хришћана и Јевреја.[78] На крају, спор је окончан тако што су хришћани изгубили „битку за монопол", пошто је Привредни уред Земунског магистрата у предмету који је вођен од 12. до 22. јуна 1794. донео коначну одлуку да се Јеврејима уз малопродају допушта и велепродаја – продаја ракије на бурад уз плаћање акциза.[79] Осим што је ова одлука изазвала незадовољство код хришћана, ни јеврејски произвођачи ракије Мојсес Исак, Енох Фајшл и Абрахам Мојсес нису њоме били задовољни,

---

[75] У марту 1776. тужбу је ЗМ поднео хрушћанин Лазар Добрић против Јевреј ина Исака Мојзеса, јер му Мојсес није за испоручену комину [од које се пече ракија] предао ракију комовицу. ЗМ наложио је Мојзесу да намири своје дуговање. (ИАБ, ЗМ, К20, 12.3.1776). У јануару 1783. пред ЗМ хришћанин Марко Живојиновић је тражио да му Јеврејин Мајер Рехницер исплати шест фор. за издату ракију. Рехницер је обећао вратити дуг за месец дана. (ИАБ, ЗМ, К23, 24.1.1783). У марту 1784. адвокат Јозеф Сопран предложио је да његов клијент Исак Мојзес уместо новца свом повериоцу хришћанину Георгију Дамјановићу преда ракију. Предлог је уважен. ИАБ, ЗМ, К24, 18.3.1784.

[76] Хришћани су у односу на Јевреје имали предност и у другим привредним активностима. Сходно реченом, ЗМ предложио је Војној команди 13.5.1775. да се уведе да хришћани на вашару могу куповати коже до 11 сати, а да их после тог времена могу куповати и Јевреји. ИАБ, ЗМ, К1371, 1775,Ф2-80.

[77] То се сазнаје из Записника са саслушања Маријане Рајнер, која је изјавила да је Исаку Мојзесу продала два казана за печење ракије, али да је претходно продаја била објављена хришћанским становницима који се баве печењем ракије и тек пошто нико од хришћана није искористио право првенства при овој куповини, казани су продати Јеврејину. – ИАБ, ЗМ, К19, 13.11.1770.

[78] У грађи ЗМ бројне су тужбе једне против друге стране. Примера ради: Јеврејин Абрахам Мојсес поднео је у јулу 1782. тужбу против хришћанина Косте Георгијевића јер му је одузео 10 акова кошер вина и продао га другом Јеврејину по четири фор. (ИАБ, ЗМ, К22,7.7.1782.). ЗМ у априлу је 1792. поднета пријава против Ксавера Левија због точења пића без дозволе. ИАБ, ЗМ, К1502, 1792,Ф66-13.

[79] ИАБ, ЗМ, К1531, 1794, Ф12-26.

јер им је Магистрат повећао пореску обавезу. Стога су јеврејски произвођачи ракије Магистрату упутили молбу да не плаћају увећане пореске обавезе на пиће које су у 1794. године установљене на 35 форинти, него да им се као пореска обавеза узме пређашњи износ од шест фор. или да плаћају патентске пристојбе према искрчмареном квантуму.[80]

Борба између Јевреја и хришћана за превласт над тржиштем присутна је и у другим браншама. Славонска генерална команда одбила је у априлу 1759. молбу Јеврејина Фајшела да се бави сапунџијским занатом, пошто је у Земуну већ радило шест сапунџија.[81] Ни у 1768. години у Земуну, као сапунџија није радио ниједан Јеврејин, у наведеној години у граду је радило укупно девет сапунџија, сви Срби.[82]

Хришћани, немачки кројачи,[83] почетком 1756. године поднели су Магистрату пријаву у којој су изнели да један неожењени[84] јеврејски кројач намерава да се у Земуну ожени и обавља кројачки занат. Немачки кројачи су истакли да се не слажу да се том Јеврејину дозволи обављање кројачког заната и нагласили да у Земуну већ ради један јеврејски кројач који немачким кројачима узима део посла и тако им прави штету. Пошто су немачки кројачи у Земуну имали мало посла, тражили су од Магистрата да се том неожењеном Јеврејину не дозволи обављање кројачког заната у Земуну.[85] Ипак, Абрахам Маркус, по занимању кројач, нећак удовице покојног јеврејског гостионичара Колмана Брандајса, обавестио је Магистрат да ће се у Земуну оженити,

---

80 ИАБ, ЗМ, К1548, 1794, Ф66-87.

81 ИАБ, ЗМ, К1357,1759, Ф1-20.

82 Ћелап, „Прилог грађи“, 92, ф.11.

83 У Земуну су као кројачи (абаџије) радили и Срби и они су пословали са Јеврејима. То пословање доводило је и до спорова: „Земунски трговац Р. Саламон поднео је акт према којем се Петар Стефановић, кројач, обавезао вратити му дуг за 14 дана. Пошто то није учињено, Саламон моли да се према његовом дужнику поступи по закону.“ ИАБ, ЗМ, К26, 22.5.1787.

84 Према ондашњим правилима, занате су могли обављати само ожењени мајстори.

85 ИАБ, ЗМ, К18-1-1.

те замолио да му се изда дозвола за обављање заната. Земунски магистрат му је тражено одобрио.[86]

Као земунски стаклар у октобру 1756. помиње се Јевреј ин Исак Симон.[87] Касније, стакларским занатом су се бавили Јевреји из породице Херцл, Мојсес и његов син Виктор. Хришћанин Јохан Цимер, стаклар из Арада, упутио је у септембру 1771. молбу Земунском магистрату да му овај дозволи да се настани у Земуну и да ту обавља свој занат, али под условом да се Виктор Херцл уклони из града. Цимер се у том писму обавезао да ће радити за исту цену као и Јеврејин. Земунски магистрат је одобрио ову молбу и дозволио Јохану Цимеру насељавање и обављање стакларског заната у Земуну.[88] Ипак, Виктор Херцл није протеран из Земуна, али му је одузета дозвола за рад. Ова одлука Магистрата довела је до негодовања јеврејске заједнице.[89] Потом је стаклар Цимер у августу 1773. тужио Виктора Херцла који је у Земуну обавља стакларски занат без дозволе.[90] Поводом тога, Виктор Херцл је Славонској генералној команди упутио молбу да му се дозволи обављање стакларског заната у Земуну.[91] На двојицу стаклара, оца Мојсеса и сина Виктора Херцла, жалио се и земунски стаклар Лоренцо Севић, који је 1786. године тражио од Генералне команде да се забрани рад и Мојзесу и Виктору.[92] Осим притужби које су Магистрату долазиле од хришћанских еснафских мајстора Цимера и Севића, који су Херцлове оптуживали да наносе штету стакларском послу,[93] на земунског стаклара Виктора жалили су се и становници града Земуна и Војне границе.[94] Тужбе које су стизале Маги-

86 Исто.

87 ИАБ, ЗМ, К18, 25.10.1756.

88 ИАБ, ЗМ, К19, 17.9.1771.

89 Мојсес Коен, помоћник Рафаела Саламона, кажњен је у мају 1773. телесно (батинама), због тога што је претио стаклару Јоханесу Цимеру. ИАБ, ЗМ, К20, 26.5.1773.

90 ИАБ, ЗМ, К1391, 1783, Ф2-196.

91 ИАБ, ЗМ, К1369, 1773, Ф2-89.

92 ИАБ, ЗМ, К1409, 1786, Ф2-222; ИАБ, ЗМ, К1409, 1786, Ф2-248.

93 ИАБ, ЗМ, К22, 7.7.1782.

94 ИАБ, ЗМ, К25-0; ИАБ, ЗМ, 1680-61-381.

страту биле су у вези са Викторовим доспелим дуговањима,[95] због чега је потом осуђен на затвор.[96] Генерална команда је, по захтеву Севића, у јуну 1882. одлучила да се забрани рад стаклару Виктору Херцлу, [97] а захтев да се забрани рад Мојсесу Херцлу Генерална команда није прихватила. У образложењу своје одлуке Генерална команда наводи да је стаклар Мојсес доказао да ради добро и јефтино и да не би било праведно да му се под старост одузме зарада.[98] Како је Севић био незадовољан одлуком, наставио је да се жали, те је Магистрат у поновном претресу у јануару 1793. утврдио да су цене стакла код Мојсеса Херцла ниже од цена по којима је радио Севић и одбио да старом стаклару одузме право на рад.[99] Нешто касније, у априлу 1793. Мојсес Херцл се обратио Земунском магистрату са молбом да му овај помогне да наплати своја потраживања која је имао у местима Војне границе.[100]

Од свих заната који су постојали у Земуну, трговина је била најуноснији извор прихода. Како истиче Р. Хорват, трговина је у 18. веку Земун учинила знаменитим местом, и то стога што се Земун налази на пола пута између Беча и Цариграда. „Ко год је путовао из једног у друго место морао је проћи кроз Земун. Зато је Земун велико трговачко место за сву немачку и турску робу, за коју су трговци ту сазидали велика складишта и стоваришта.“[101] Јеврејска заједница у Земуну, преко својих појединаца, средином 18. века интензивно је укључена у трговачко пословање. Као и остали становници Земуна, Јевреји су пословали у складу са важећим прописи-

95 ИАБ, ЗМ, К25, 30.12.1785; ИАБ, ЗМ, К26, 23.2.1787.

96 Лоренц Циг је поднео у име Маргарете Мајер тужбу против Виктора Херцла због дуга. Пошто је изјавио да не може вратити дуг, Херцл је 13.6.1783. осуђен на затворску казну. ИАБ- ЗМ -К23,13.6.1783.

97 ИАБ, ЗМ, К22, 7.7.1782.

98 ИАБ, ЗМ, К1409, 1786-Ф2-248.

99 ИАБ, ЗМ, К1505, 1793-Ф13-1.

100 ИАБ, ЗМ, К1522, 1793-Ф61-83.

101 Rudolf Horvat, *Slavonija, povijesne rasprave i crtice*, *Knj. 1*, (Zagreb: Tisak „Tipografije“ d.d., 1936), 83.

ма,[102] али и мимо њих. Речено потврђују документа настала углавном у споровима вођеним ради наплате дуговања и потраживања међу члановима јеврејске заједнице, али и у поступцима регулисања узајамних обавеза и потраживања између Јевреја, хришћана[103] и муслимана – турских држављана.[104] Земунски Јевреји трговали су пољопривредним производима[105] и индустријском робом.[106] Потраживања и дуговања која су одређени повериоци из Руме,[107] Митровице,[108] Петроварадина,[109] Карло-

[102] У јануару 1757. Славонска генерална команда доставила је ЗМ ради контроле Трговачке дневнике јеврејских трговаца Мајера и Рафаела. ИАБ, ЗМ, К1356, 1757, Ф1-15.

[103] Рафаел Саломон тужио је у марту 1756. Митра ћурчију због дуга од 16 фор. (ИАБ, ЗМ, К18, 30.3.1756). У мају 1782. Р. Саламон тужио је Јефту Вуковића због дуга. (ИАБ, ЗМ, К22, 16.5.1782). У априлу 1783. Никола Недељков поднео је тужбу против Исака Кајса због дуга. (ИАБ, ЗМ, К23, 8.4.1783).У августу 1783. Матијас Мајнингер, слуга пуковника барона Штурма, поднео је тужбу против Абрахама Мојзеса због дуга од 30 фор. (ИАБ, ЗМ, К23, 5.8.1783).

[104] Мандел Кајс измирио је 1755. год. потраживање Турчина Салим-паше од Јеврејке Шедле Ракас (ИАБ, ЗМ, К18, 22.7.1755). Турчин Кади Оглу пријавио је у новембру 1767. Магистрату да се са Јеврејином Р. Саламоном договорио о враћању дуга од 78 фор. 40 кр. (ИАБ, ЗМ, К19, 3.11.1767). Јакоб Јонас исплатио је у септембру 1769. заступнику Хусеин паше новац који му је дуговао Исак Мојзес (ИАБ, ЗМ, К19, 16.9.1769). Мула Мехмед обавезао се у новембру 1770. у име Михајла Коче вратити дуг Р. Саламону (ИАБ, ЗМ, К19, 6.11.1770).

[105] Јеврејин Мандел поднео је у јуну 1756. тужбу ЗМ против Косте Параскеве, због дуга за узете орахе и смокве. (ИАБ, ЗМ, К18, 15.6.1756). На рочишту које је одржано у јулу 1756. год. К. Параскеве негирао је дуг према Манделу, као свог сведока довео је Петра Поповића из Војке. ИАБ, ЗМ, К18, 26.7.1756.

[106] Контумацки директор Датус тужио је у априлу 1757. Јеврејина Волфа јер му је остао дужан за гвоздену пећ коју му је продао. ИАБ, ЗМ, К18, 22.4.1757.

[107] Петар Албрехт, пекар из Руме, тужио је 1753. Јеврејина Лазара због дуга за продато брашно. ИАБ, ЗМ, К18, 26.6.1755.

[108] Јуна 1783. Рафаело Саломон је због дуга тужио конреолора Томпу из Митровице. ИАБ, ЗМ, К1391, 1783, Ф2-175.

[109] Паул Браун, трговац из Петроварадина, поднео је у новембру 1763. тужбу ради наплате дуга од Мајера Рехницера и Мандела Кајса. (ИАБ, ЗМ, К1359,1763,Ф1-38). У јуну 1763. ЗМ поднео је извештај о разлозима због којих није завршен поступак по тужби трговца Брауна. (ИАБ, ЗМ, К1359,1763, Ф1-14). Како дужници нису намирили дуг до 1765. године, Браун је у јулу 1765. упутио молбу ЗМ да принудом наплати од Рехницера и од Рајса постојећи дуг. ИАБ, ЗМ, К1361, 1765, Ф1-60.

ваца,[110] Вршца,[111] Новог Сада,[112] Апатина[113] и Темишвара [114] имали код земунских јеврејских трговаца решавао је Земунски магистрат. На основу сачуваних докумената, чини се, највише трговачких неспоразума било је са становницима (Сремских) Карловаца, од којих су Јевреји из Земуна куповали вино.

Намирење узајамних обавеза и потраживања међу цивилима становницима комунитета (града) решавали су надлежни Магистрати,[115] као и предмете у вези са споровима између житеља комунитета и становништва Сремске жупаније.[116] У случајевима трговачких неспоразума између цивила Земуна и становника Војне границе крајње пресуде изрицале су војне власти.[117]

---

[110] Рочиште у спору због дуга између Јозефа, сина Урбана Рајтера из Карловаца, и Мојзеса Кона из Земуна одржано је у јануару 1772. у Земуну. (ИАБ, ЗМ, К19, 27.1.1772). Трговац Исак Мојзес обавезао се у јуну 1774. исплатити половину дуга Андрији Страину за издато вино. Такође, потврдио је да има дуговања према Јакову Филиповићу. (ИАБ, ЗМ, К20, 22.6.1774). Магистрат у Карловцима упутио у јулу 1774. допис ЗМ поводом потраживања од Исака Мојзеса. (ИАБ, ЗМ, К1370,1774, Ф2-44). Мојзес се у августу 1774. обавезао да ће исплатити дуг Нићифору Јовановићу из Карловаца. (ИАБ, ЗМ, К20, 12.8.1774).

[111] Бернхард Мојзес трговац из Вршца жалио се ЗМ против трговца Исака Мојзеса, због дуга према Матијасу Барту. Исак Мојзес је на саслушању обећао вратити дуг и изјавио да није у ортачким односима са Бернхардом Мојзесом. ИАБ, ЗМ, К20,13.4.1774.

[112] Исак Мојзес из Земуна обавезао се у јануару 1774. да ће у року од пола године исплатити дуг Алекси Михаиловићу из Новог Сада. ИАБ, ЗМ, К20, 21.1.1774.

[113] Никола Лацковић обавезао се у јуну 1774. да ће исплатити дуг Јохану Јакобу из Апатина. ИАБ, ЗМ, К20, 27.6.1774.

[114] Исак Мојзес, трговац из Земуна, изјавио је у априлу 1776. да му је Абрахам Амиго, трговац из Темишвара, позајмио новац. ИАБ, ЗМ, К20, 15.4.1776.

[115] Петроварадински магистрат известио је ЗМ да је ставио забрану на имовину Јозефа Кона због дуга. Уз то, затражио је да се наплате дугови и од других Јевреја, а извештај о томе пошаље у Петроварадин. – ИАБ, ЗМ, К1360, 1764, Ф1-34.

[116] Судија Сремске жупаније са седиштем у Иригу замолио је у мају 1786. ЗМ за помоћ, како би од Јакоба Волфа наплатио дуг. ИАБ, ЗМ, К1408, 1786, Ф1,106.

[117] Петроварадинска војна команда у децембру 1761. изрекла је заповест да се трговцу Хиршлу помогне да од својих дужника из Војне границе доспело потраживање наплати. (ИАБ, ЗМ, К1358,1761, Ф1-39). Славонска генерална

У времену друге половине 18. века у трговачком пословању, у употреби су биле тзв. „облигације“,[118] те се тако у документима Земунског магистрата сусрећу: уговори о преузимању (уступању) дуга,[119] уговори о признавању дуга,[120] уговори о делимичном опросту дуга,[121] уговори о намирењу дуга у одложеном року и ратама.[122] Тамо где се дуг није могао наплати споразумно, од-

команда наложила је у августу 1765. хапшење Мајера Рехницера због дуга од 300 фор. (ИАБ, ЗМ, К1361,1765, Ф1-65). Војни суд известио је у јуну 1783. трговца Рафаела Саламона да ће му бити исплаћен остатак дуга од Томпе Наскора. (ИАБ, ЗМ, К23, 20.6.1783). У октобру 1784. Земунски магистрат поднео је извештај Војној команди о Исаку Абрахаму Коену који је због дугова 1764. отишао из Београда. (ИАБ, ЗМ, К1395,1784, Ф2-94). Капетан Војводић из Ковина обратио се у јулу 1785. ЗМ ради наплате дуга од Исака Леба, трговца из Земуна. (ИАБ, ЗМ, К1402, 1785, Ф2-108). Војни суд затражио је у марту 1786. од ЗМ да достави акта потребна за регулисање дуга Исака Мојзеса. (ИАБ, ЗМ, К1413,1786, Ф5-810). Команда регименте у Панчеву позвала је у мају 1787. ЗМ да помогне граничару Петру Илићу да од Јована Јефтимовића, покрштеног Јевреjина, наплати дуг. – ИАБ, ЗМ, К1416, 1787, Ф2-363.

[118] У новембру 1771. ЗМ сачинио је записник са седнице већа, где су Исак Мојзес и каплар Кристијан Пеперл приложили облигацију према којој Мојзес дугује капетану Кафелу 1.000 фор. са 6% камате. ИАБ, ЗМ, К19, 15.11.1771.

[119] Гроф фон Старенберг преузео је пред ЗМ у марту 1777. на себе дуг Абрахама Амига од 1.000 фор. (ИАБ, ЗМ, К20, 17.3.1777). У фебруару 1787. Мојзес Херцл обавезао се, у име свог оца Виктора, стаклара, измирити у две рате дуг удовици покојног Клемента Мајера. (ИАБ, ЗМ, К26, 23.2.1787). У априлу 1787. Исак Мојзес обавезао се исплатити дугове свог сина Бенедикта Мојзеса. ИАБ, ЗМ, К26, 20.4.1787.

[120] Исак Симон, стаклар, обавезао се у октобру 1756. да ће исплатити дуг бравару Гинзингену. (ИАБ, ЗМ, К18, 26.10.1756). Исак Мојсес обавезао се у јуну 1774. да ће исплатити дуг Лоренцу Рабелу, а у априлу 1776. дуг Јоханесу Рехцингеру. (ИАБ, ЗМ, К20, 7.7.1774; ИАБ, ЗМ, К20, 15.4.1776). Алекса Ратковић се у августу 1782. обавезао да ће исплатити дуг Мајеру Рехницеру. (ИАБ, ЗМ, К22, 16.8.1782).

[121] У мају 1756. Исток Јовановић је изјавио да пристаје да му Јеврејка Шадела плати 24 фор. на име његовог потраживања од 30 фор. Шаделин брат Мандел пристао је на погодбу по којој се обавезао да преузме дуг своје сестре. (ИАБ, ЗМ, К18, 11.5.1756). Коначна погодба у овом спору постигнута је у јуну 1756, Јанковић је прихватио да му се исплати 24 фор, а остатак дуга је опростио. ИАБ, ЗМ, К18, 15.6.1756.

[122] Јевреjин Волф обавезао се у мају 1756. да ће у две рате платити дуг Алберту Карлу. (ИАБ, ЗМ, К18, 26.5.1756). Мојзес Коен дао је у јуну 1767. изјаву у којој обећава да ће карловачком контрибуенту Милићу, коме дугује за купљено

носно судским путем,[123] изрицана је казна затвора.[124] У оквиру трговинског пословања, догађало се, да повериоци, по смрти дужника, намирење обавеза потражују из оставинске масе дужника, односно, од његових законитих наследника, али неретко су и наследници тражили намирење потраживања из оставинских маса дужника.[125] Од свих предмета у вези са наплатом до-

вино, платити дуг од 22 фор. и 25 кр. и то осам фор. одмах, а остатак у року од два месеца. (ИАБ, ЗМ, К19, 19.6.1767). ЗМ у фебруара 1769. донео је решење у парници између Панајота Ристовића и Јеврејина Марка, којим је Јеврејину наређено да плати дуг у месечним ратама. (ИАБ, ЗМ, К19, 9.2.1769). Петар Стојчечвић, јорганџија из Земуна, обавезао се у децембру 1772. да ће у року од једног месеца исплатити 12 фор. дуга Рафаелу Саламону. (ИАБ, ЗМ, К20, 9.12.1772). Манојло Живановић се обавезао у марту 1776. да ће исплатити дуг Рафаелу Саломону у две рате. (ИАБ, ЗМ, К20,12.3.1776).

123 Од 26.2.1785. до 12.1.1786. код ЗМ расправљано је по предмету наплате дуга на име камате од Исака Мојзеса. (ИАБ, ЗМ, К1401,1785, Ф2-62). У јуну 1786. вођен је поступак против Бенедикта Мојзеса по тужби његових поверилаца. (ИАБ, ЗМ, К1408,1786, Ф1-83) У децембру 1787. ЗМ донео је пресуду којом је Томашу Белегринију наложено да у року од 14 дана исплати дуг Рафаелу Саламону. (ИАБ, ЗМ, К1419, 1787, Ф4-563). У фебруару 1788. Исак Кајс поднео је тужбу против Анастаса Диамандија који му је због дуга заплењио робу (дуван). ИАБ, ЗМ, К1430,1788,Ф64-15.

124 Након извршеног обрачуна дуга код ЗМ, у октобру 1767, утврђено је да Јеврејин Рехницер треба да плати земунском трговцу Јовану Лазаревићу износ од 53 фор. 50 кр. (ИАБ, ЗМ, К19, 19.10.1767). Царско-краљевски генерал-аудитор лајтнант у Осијеку упутио је у децембру 1767. представку Славонској генералној команди у којој тражи да се Јаков Пресбиргер казни са четири дана затвора зато што није платио казну по пресуди ЗМ коју је дуговао Јовану Лазаревићу. (ИАБ, ЗМ, К1362, 1767, Ф2-42). Трговац Мајер Рехницер упутио је у августу 1782. молбу ЗМ да се његово потраживање од Алексе Ратковића, наплати принудним путем. (ИАБ, ЗМ, К22, 5.8.1782). ЗМ наложио Ратковићу да Рехницеру исплати дуг од 100 фор, али, пошто је Ратковић наредбу одбио, одређена му је затворска казна. (ИАБ, ЗМ, К22, 9.10.1782). Лоренц Циг поднео је у име Маргарете Мајер у јуну 1783. тужбу против Виктора Херцла, због дуга. Пошто је изјавио да не може вратити дуг, Херцл је осуђен на затворску казну. ИАБ, ЗМ, К23,13.6.1783.

125 Јозеф Јамбор, произвођач ракије, тражио је 1755. наплату дуга од удовице пок. Абрахама Лебла. (ИАБ, ЗМ, К18, 26.6.1755). Синови преминулог Јозефа Минаса из Новог Сада затражили су да се од Мајера Рехницера наплати 150 фор. које дугује Матијасу Дорфвирту. (ИАБ, ЗМ, К20, 27.2.1777). Исаку Мојзесу наређено је у марту 1784. да у року од 14 дана исплати дуг оставинској маси Антона Фридриха. (ИАБ, ЗМ, К24, 31.3.1784). Градоначелник Темишвара упу-

спелих потраживања који су вођени пред Земунским магистратом, чини се, најдуже је трајао спор између грофа Карла Пејачевића из Руме против земунског Јеврејина Мајера Рехницера. Предмет спора био је дуг Рехницера у износу од 275 фор. Ова парница вођена је од 28. децембра 1784. до 11. јула 1789.[126]

Накратко, друштвено-економски развитак јеврејске заједнице у Земуну успорава рат Аустрије са Турском (1788–1791). По окончању рата и повлачења Аустрије из Београда, турски трговци и занатлије враћају се у Београд заједно са турском војском.[127] „Од свих етничких група у Београду најбоље су се снашли Јевреји. Они су после рата искористили повлачење хришћанских трговаца да једним делом заузму њихова места у трговини Београда. Неки њихови сународници који су се раније иселили у Аустрију и сместили у Земуну, Пешти и Бечу брзо су се после рата повезали пословно са јеврејским трговцима у Београду. Тако се изграђује мрежа јеврејских трговачких пословања у увозној и извозној трговини између Турске и Аустрије."[128] Ту околност искористили су земунски Јевреји, њихови трговачки контакти након свршетка рата сежу до Беча[129] и Будима,[130]

тио је у јануару 1791. молбу ЗМ да од Јозефа Машине, месара, наплати дуг од 50 фор. у корист оставинске масе Саломона Бема. (ИАБ, ЗМ, К1472,1791, Ф61-30). Машина је код ЗМ саслушан. ИАБ, ЗМ, К1473,1791, Ф61-148.

126 ИАБ, ЗМ, К1441,1789,Ф61-58.

127 Тргују житом, дрветом, прерађеном и непрерађеном кожом, воском, медом.

128 Васа Чубриловић (ур), *Историја Београда*, *Књ. 1*, (Београд: САНУ, 1974), 767.

129 ЗМ одговорио је 1791. на молбу бечког трговца Димитрија Малова да се утврди да ли је његов поверилац Селигман Калмус тражио укидање одлуке о заплени његове имовине, као што је то изјавио пред Трговачким судом у Бечу. (ИАБ, ЗМ, К1475,1791,Ф61-192). Цирер, заступник фабрике цица и памука из Беча, тражио је у новембру 1792. ЗМ наплату дуга од Јакоба Рафаела Саламона. (ИАБ, ЗМ, К1500,1792,Ф61-379). Јеремија Јасигија у јулу 1792. моли у име бечког трговца Игнаца Ецелта да се стави судска прибелешка на имовину трговца Ј.Р. Саламона због дуга од 1.697 фор. ИАБ, ЗМ, К1498,1792,Ф61-235.

130 У октобру 1791. ЗМ шаље Будимском магистрату изјаву Естере Камондо, дату поводом тужбе сестара Јелки против њеног мужа Исака Камонда због дуга од 300 фор. (ИАБ, ЗМ, К1475,1791,Ф61-187). Магистрат у Будиму доставио је у септембру 1791. ЗМ тужбу Јозефе, Франциске и Елизабете Јелки против Исака Камонда, због дуга. (ИАБ, ЗМ, К1475,1791,Ф61-178а). Јаков Грубер из Будима у децембру 1791. тужио је Абрахама Мојзеса, због дуга

одакле је набављана индустријска роба. Захваљујући везама које су Јевреји из Земуна имали са Јеврејима у Београду, та роба је стизала до Ниша, Солуна, Цариграда. У местима Војне границе и местима Сремске жупаније јеврејски трговци набављају пољопривредне производе: житарице из Руме,[131] а из Ирига[132] и Карловаца[133] ракију и вино. Роба је пласирана у Земуну, а њоме се трговало и изван граница Хабзбуршке монархије. Током последње деценије 18. века од 26 трговаца који су у Земуну имали дозволе да тргују кафом, шећером и зачинима био је један Јеврејин.[134] Податак из 1794. информише да су Јевреји у Земуну трговали и са јагњећим кожама.[135] У новембру 1797. Славонска генерална команда издала је дозволу Давиду Исаку Франклу за отварање трговачке радње у Земуну.[136]

Са напретком трговине, у Земунском магистрату су се умножили трговачки спорови. У септембру 1791. Јеврејин Абрахам Мојзес поднео је молбу Магистрату да га овај заштити од насртљивих поверилаца из Будима и да му одобри исплату дугова на рате.[137] Земунски магистрат је молбу одобрио. До коначног по-

од 178 фор. (ИАБ, ЗМ, К1476, 1791,Ф61-246). Магистрат у Старом Будиму у фебруару 1792. доставља ЗМ молбу тамошњих винарских трговаца, Ј. Хубера и М. Харера, да се против Абрахама Мојзеса поведе поступак због дуга од 178 фор. ИАБ, ЗМ, К1496,1792,Ф61-29.

131 Андрија Киш из Руме новембра 1791. тужи Мајера Рехницера због дуга. ИАБ, ЗМ, К1475,1791, Ф61-208.

132 Суд у Иригу. у јулу 1791. подноси ЗМ тужбу пароха Јосифа Вуковића против Исака Мојзеса због дуга за издато му вино и ракију. (ИАБ, ЗМ, К1474, 1791, Ф61-169а). Властелински провизор из Ирига обратио се у мају 1792. ЗМ са молбом да од Исака Бенедикта наплати дуг у корист тројице тамошњих поданика. (ИАБ, ЗМ, К1497, 1792, Ф61-150). У јуну 1792. ЗМ обавестио је провизора у Иригу да је Исак Бенедикт потврдио да се поравнао са својим повериоцима Срђаном Ранковим, Луком Вучетићем и Јованом Бабајићем из Ирига. ИАБ, ЗМ, К1498,1792, Ф61-181.

133 Магистрат у Карловцима упутио је у фебруару 1791. ЗМ молбу, да се овај нађе на услузи ћурчији Глигорију Драгојевићу, како би решио своја потраживања од Лебла Адамовића, јеврејског винарског трговца. ИАБ, ЗМ, К1478, 1791,Ф65-8б.

134 Ћелап, *Земунски војни комунитет,* 47.

135 ИАБ, ЗМ, К1531, 1794, Ф12-58.

136 ИАБ, ЗМ, К1602, 1797, Ф12-63.

137 ИАБ, ЗМ, К1476,1791, Ф61-236.

равнања између Абрахама Мојзеса и његових поверилаца из Будима дошло је у фебруару 1792.[138] У решавање привредних спорова са поданицима Хабзбуршке-монархије,[139] и са држављанима Турске,[140] осим Земунског магистрата, биле су укључене и Војне власти,[141] односно, Апелациони суд са седиштем у Петро-

[138] ИАБ, ЗМ, К1496,1792,Ф61-31.

[139] Тужбе због дуга: у априлу 1791. трговац Арон Јакоб тужио је Хеноха Фајшла. (ИАБ, ЗМ, К1477,1791-Ф64-25). У новембру 1791. вођена је парница по тужби Мојзеса Херцла против Јозефа Кона. (ИАБ, ЗМ, К1475, 1791, Ф61-214). У септембру 1791. поднета је тужба против Исака Комонда. (ИАБ, ЗМ, К1475, 1791, Ф61-178а). У децембру 1791. вођен је поступак по тужби бележника Николе Гитлинга против Абрахама Мојзеса и парница по тужби Ђорђа Аћимовића против Абрахама Мојзеса, због дуга од 180 фор. (ИАБ, ЗМ, К1476,1791,Ф61-238; ИАБ ЗМ, К1476,1791, Ф61-237). У новембру 1793. Томас Керешнер тужио је Јоела Мајера Рехницера. - ИАБ, ЗМ, К1520,1793,Ф51-186. Апелациони суд у марту 1793. издаје саопштење да је поднет захтев за заплену ствари турског држављанина трговца Јакоба Абрахама Алмулија због дуга. (ИАБ, ЗМ, К1522,1793,Ф61-85). У мају 1793. Алмули моли ЗМ да позове његове повериоце како би измирио потраживања. (ИАБ, ЗМ, К1522, 1793, Ф61-123). Делегирани војни суд у септембру 1793. доставља ЗМ тужбу турског трговца Јакоба Алмулија против граничног тумача Агамале, због дуга од 120 дуката, с молбом да се закаже рочиште, (ИАБ, ЗМ, К1524,1793, Ф61-282) на које се Алмули због болести није одазвао, те почетком октобра обавештава ЗМ да је оздравио и моли да се одреди друго рочиште. (ИАБ, ЗМ, К1524, 1793,Ф61-300). Рочиште је одржано крајем октобра 1793. године. ЗМ доставља обавештење Делегираном војном суду да је Мишко Туса због потраживања од Јакоба Алмуланија у износу од 2.171 фор. 30 кр. тражио да се овај стави у затвор. ИАБ, ЗМ, К1503, 1793, Ф2-24; ИАБ, ЗМ, К1525-1793, Ф61-331.

[141] Војна команда упутила је у јануару 1791. представку ЗМ да од Јакоба Рафаела Саломона затражи да врати новац позајмљен из пупиларне касе. (ИАБ, ЗМ, К1471, 1791, Ф54-4). Јозеф Крајцајзен и Ј. Р. Саломон. Именовани су дуг делимично намирили у марту 1791. (ИАБ, ЗМ, К1470, 1791, Ф51-23; ИАБ, ЗМ, К1470, 1791, Ф51-27). У новембру 1792. Војна команда је тражила је од Ј.Р. Саламона, трговца, Ј. Кразејсена, пивара, и Кузмана Николића да наплати заостали дуг пупиларној каси. (ИАБ, ЗМ, К1500, 1792, Ф61-385). У марту 1791. Влашко-илирска регимента у Вршцу молила је ЗМ да од Абрахама Амига, трговца, наплати дуг у корист оставинске масе Павла Петровића. (ИАБ, ЗМ, К1472, 1791, Ф61-61). У мају 1791. ЗМ је упутио команди Немачко-банатске регименте у Панчеву, одговор на тужбу Саве Беркоша из Јабуке, који је тражио наплату дуга од Абрахама Амига. ИАБ, ЗМ, К1476, 1791, Ф61-256.

варадину као другостепена инстанца.[142] Спорове унутар јеврејске заједнице решавала је Јеврејска општина.[143]

Напредак пословања јеврејске заједнице у Земуну током друге половине 18. века није благонаклоно посматран од стране хришћанског становништва, неретко долазило је и до отворених сукоба.[144] Но ипак, јеврејска трговина у Земуну нарочито током последње деценије 18. века динамично је напредовала.

Закључак

Јеврејска заједница се у војном комунитету Земуну током 18. века развијала у условима ограниченог правног статуса. Њено деловање одвијало се унутар строго дефинисаног административног оквира, али са јасним унутрашњим механизмима организације, преговарања и економског позиционирања. Од првих молби за боравак, преко формирања верске општине, до за-

[142] У новембру 1791. Управа депозита затражила је од ЗМ да позове Јакоба Рафаела Саломона да у року од три месеца исплати своја дуговања. (ИАБ, ЗМ, К1475, 1791, Ф61-209). Судско одељење издало је у априлу 1792. потврду о дуговању трговца Ј. Р. Саломона према Ц.К. фабрици вунених производа и потврду о дуговању према Ј. Мајерхоферу (ИАБ, ЗМ, К1497,1792, Ф61-127; ИАБ, ЗМ, К1520, 1793, Ф51-186). Поводом овог дуга, у октобру 1792, Апелациони суд позвао је ЗМ да заплени имовину Ј. Р. Саломона и Давида Исака Франкла. ИАБ, ЗМ, К1500, 1792, Ф61-377.

[143] У марту 1791. рабин Александар Израел тужио је Јакоба Левела због дуга и затражио да се Левел затвори и преда јеврејским судијама. ИАБ, ЗМ, К1472, 1791, Ф61-70.

[144] Јохан Георг Шалк у новембру 1774. кажњен је новчано, јер је узнемиравао човека у синагоги, а на улици се ругао Рафаелу Саламону и Мајеру Рехницеру.[144] (ИАБ, ЗМ, К20, 17.2.1774). Трговац Јеврејин Рафаел Саломон и обућар хришћанин Никола Ловачић 1785. узајамо су вређали ценкајући се за један пар гусака: „Од проклетих Јевреја не може ништа да се купи!", и сл. ЗМ изрекао је пресуду да се обојица казне са једном фор. глобе. (ИАБ, ЗМ, К25-0). Кулминација нетолеранције у односима Јевреја и хришћана јавља се почетком последње деценије 18. века, поводом чега је Апелациони суд у мају 1792. затражио од ЗМ исцрпан извештај по тужби српског црквеног тутора против Јевреја који су начинили статуу од платна, обукли је у прљаво одело и викали: „То је српски бог"! ИАБ, ЗМ, К1488, 1792, Ф21-7.

хтева за куповину кућа и стицања права за обављање привредних активности, заједница је поступно изградила свој статус унутар урбане структуре Земуна.

Процеси купопродаје, закупа, лицитација и тужби нису били пука економска пракса, већ механизми којима се заједница борила за простор, статус и континуитет. Појединци као што су Рафаел Саломон, Давид Исак и Јакоб Хершл нису били само трговци, већ посредници у сложеним односима са Магистратом у ситуацијама које су захтевале формалне жалбе, молбе и правне поступке. Свака дозвола, свака жалба, свака лицитација представљала је корак у процесу институционалне артикулације и обликовања јеврејске заједнице у ширем контексту друштвених односа унутар Хабзбуршке монархије.

Овај рад показује да је јеврејска заједница у Земуну током 18. века деловала као друштвено-економски субјект, са унутрашњом структуром, спољним притисцима и способношћу да утиче на своје окружење. Њен развој не може се свести на демографске податке или конфесионалне ознаке, већ мора бити посматран кроз конкретне административне и економске праксе. Управо тим поступцима заједница је обележила своје присуство у Земуну 18. века – не као изузетак, већ као део његове институционалне, пре свега, економске логике.

Резиме

На трговачком путу између хришћанског Запада и муслиманског Истока, Земун се налазио на пола пута између Беча и Цариграда. Појединци који су припадали јеврејској заједници Земуна мудро су разматрали геостратешки положај места у којем су живели и радили, користећи тако локацију града Земуна за развој својих економских активности. Јеврејска заједница Земуна од 1739. до краја 18. века, без обзира на ограничења и гетоизацију које јој је наметала држава, и нескладне односе са хришћанским суседима, успела је да се организује и ојача и учврсти свој друштвено-економски положај. Иако на први поглед хомогена, јеврејска заједница нема хармоничне односе унутар своје организације, али, у односу на спољашње хришћанско окружење, делује кохезивно. Напредак јеврејске заједнице у Земуну, тада најважнијем трговачком граду хришћанског Хабзбуршког царства, јеврејска заједница је постигла захваљујући мудро вођеној економској политици.

Списак референци

Необјављени историјски извори

Историјски архив града Београда (ИАБ). Фонд: Земунски магистрат (ЗМ). [*Јеврејска дигитална збирка Архива Београда*].

Литература

Aleksić, Snežana. „Novac u opticaju, monetarna politika i državni dugovi u Sremu od sredine XVIII veka do prisajedinjenja kraljevini SHS". *Megatrend revija*, 3/2022, 215–226.

Borovnjak, Đurđija. *Verski objekti u Beogradu.* [katalog izložbe]. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2013. (cyrillic)

Čubrilović, Vasa. (ur). *Istorija Beograda, knj. 1*. Beograd: SANU, 1974. (cyrillic)

Ćelap, Lazar. „Jevreji u Zemunu za vreme Vojne granice". *Jevrejski almanah*, 1957–1958, 59–71.

Ćelap, Lazar. „Prilog građi za istoriju esnafa u Zemunu u XVIII veku". *Godišnjak grada Beograda*, 5/1958, 77–93. (cyrillic)

Ćelap, Lazar. *Zemunski vojni komunitet (1717–1881)*. Beograd: SANU, 1967. (cyrillic)

Dabižić, Miodrag. „Zemunsko groblje na bregu Gardošu". *Godišnjak muzeja grada Beograda*, 23/1976, 59–81. (cyrillic)

Dobrovšak, Ljiljana. *Židovi u Srijemu od doseljavanja do Holokausta*. Vukovar: Državni arhiv, 2017.

Fogel, Danilo. *Jevrejska zajednica u Zemunu: hronika: (1739–1945)*. Zemun: Jevrejska opština, 2002. (cyrillic)

Gavrilović, Slavko. *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Istorijski institut, 1979. (cyrillic)

Gavrilović, Slavko. „Ispisi za istoriju Jevreja u Zemunu i Slavonsko-sremskoj vojnoj granici (XVIII-XIX vek)". *Istraživanja,* 7/1979, 467–507.

Gavrilović, Slavko. *Jevreji u Sremu u XVIII i prvoj polovini XIX veka.* Beograd: SANU, Požarevac: Prosveta, 1989. (cyrillic)

Horvat, Rudolf. *Slavonija, povijesne rasprave i crtice*, *knj. 1,* Zagreb: Tisak „Tipografije" d.d., 1936.

Ilić, Jelena. „Zemunsko stanovništvo prema popisu iz 1776. godine". *Istorijski časopis*, 57/2008, 151–174. (cyrillic)

Ilić-Mandić, Jelena. „Kolektivni identitet(i) u Vojnoj granici XVIII veka: studija srpskog slučaja". *Zbornik radova*, priredili Marjanović-Dušanović Smilja, Savić Z, Aleksandar, 247–268. Beograd: Filozofski fakultet, 2025. (cyrillic)

Ilić, Nikola. *Od hana do hotela: Zemunsko ugostiteljstvo*. Zemun: Klub matične kulture, 2021. (cyrillic)

Ilić, Ž., Tanasije. *Beograd i Srbija u dokumentima arhive Zemunskog magistrata od 1739. do 1804. godine, knj. 1*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1973. (cyrillic)

Popović, J., Dušan. *Srbi u Sremu do 1736/7.* Beograd: SANU, 1950. (cyrillic)

Popović, J., Dušan. *Srbi u Vojvodini, knj. 2*. Novi Sad: Matica Srpska, 1990. (cyrillic)

Popović, J., Dušan. *Srbi u Vojvodini, knj. 3*. Novi Sad: Matica Srpska, 1990. (cyrillic)

Sremac, Radovan. *Jevrejske porodice u Zemunu i okolini*. Novi Sad: Arhiv Vojvodine, 2020. (cyrillic)

Valentić, Mirko. „O nekim problemima Vojne krajine u XIX stoljeću". *Historijski zbornik*, 17/1964, 359–383.

Assistant Professor Dr. Snežana B. ALEKSIĆ
MB University, Belgrade, Faculty of Business and Law
snezanaaleksic3@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-1908-2595

Socio-economic Development of the Jewish Community of Zemun in the 18th Century

Summary

On the trade route between the Christian West and the Muslim East, Zemun was located halfway between Vienna and Constantinople. Individuals who belonged to the Jewish community of Zemun wisely considered the geostrategic position of the place where they lived and worked, thus using the location of the city of Zemun to develop their economic activities. The Jewish community of Zemun from 1739 to the end of the 18th century, regardless of the restrictions and ghettoization imposed on it by the state, and the discordant relations with its Christian neighbors, managed to organize itself and strengthen and consolidate its socio-economic position. Although at first glance homogeneous, the Jewish community does not have harmonious relations within its organization, but, in relation to the external Christian environment, it appears cohesive. The progress of the Jewish community in Zemun, then the most important trading city of the Christian Habsburg Empire, was achieved by the Jewish community thanks to a wisely conducted economic policy.

Keywords: Jews, Zemun, trade, crafts, Salomon, Herzl, Moses, Mayer, Rechnitzer.

DOI https://doi.org/10.66893/hevruta.2026.sre.41-76

УДК 94(497.113 Srem)"18"(=411.16):314.1

Оригинални научни рад/Original scientific paper
Примљен/Received: 19. 8. 2025.
Прихваћен/Accepted: 1. 12. 2025.

Мср Радован Сремац, виши кустос
Независан истраживач
radovansremac@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4999-4520

Јевреји у Срему током прве половине 19. века. Формирање заједнице

Апстракт: Деветнаести век је период наставка борбе Јевреја за грађанске слободе. Током 18. века, осим у Земуну и Петроварадину, Јевреји се у Срему јављају тек спорадично као привремени трговци. Патент о толеранцији цара Јосифа II из 1782. године представља прву у низу законских мера којима су Јеврејима проширивана грађанска права. Све те мере, иако нису дозвољавале стално насељавање Јевреја у Срему, у многоме су омогућиле њихову трговину и привремени боравак. Тек 1840-их година Јеврејима ће бити дозвољено стицање некретнина. У раду су изнети пописи Јевреја у Срему у периоду од 1818. до 1847. године. Јеврејске породице досељене у Срем током прве половине 19. века представљају основу заједнице која ће тек од краја 19. и током првих деценија 20. века доживети свој процват.

Кључне речи: Јевреји, Срем, миграције, пописи становништва.

Готово цео 19. век представља период наставка борбе Јевреја за равноправност и грађанске слободе, уједно, то је и период када се највише постигло у остваривању тог циља. Подела Пољске 1772. године када је област Галиције[1] са бројном јеврејском популацијом припала Аустрији и деценију касније

[1] Процењује се да је 1772. године у области Галиције живело приближно 150.000 до 200.000 Јевреја, што је чинило 5–6,5% укупног становништва.

донет Патент о толеранцији цара Јосифа II[2] представљали су прекретнице и почетак масовније миграције Јевреја у јужне крајеве Монархије и њихово постепено насељавање Срема. Патенти Јосифа II дозвољавали су Јеврејима да закупљују земљу под условом да је сами обрађују, гарантовали су им слободу кретања и насељавања где год желе (осим у рударским насељима) и слободу вероисповести. Делимично им је било дозвољено да се баве занатима и пољопривредом, али им је и даље било забрањено да поседују некретнине. Предложено је да језик световне комуникације за Јевреје буде немачки, док би јеврејски остао у оквиру верских служби. Следећим декретом из 1787. године одређено је узимање нових, немачких, презимена, као и вођење матичних књига рођених на немачком језику.[3] Сви ови законски акти имали су за последицу ширење пословања, највише трговине торбарењем, али и појавом јеврејских крчмара, месара и произвођача ракије, и то највише по селима где нису имали конкуренцију. Дакле, иако су званичне власти спречавале Јевреје да се населе у Срему, оне нису могле да спрече и њихову трговину, а управо ће трговина бити разлог што су Јевреји временом све више добијали дозволе за стални боравак. Прво званично стално насељавање Јевреја у Срему било је у Вуковару 1788. године, када су породице Саломона Цајзела и Јакоба Шмуцера добиле дозволу за стално насељавање.[4]

Током 1811. године донета је уредба која дозвољава Јеврејима бављење трговином, али само оном количином робе која се могла носити на леђима. Трговац је морао прво да добије

[2] Јосиф II је донео низ закона од којих је најзначајнији Патент о толеранцији и његови анекси (за Бохемију, Шлезију, за Ломбардију, за наследне аустријске земље и Беч). У оквиру овога, донет је патент *Systematica Gentis Judaicae Regulationis* за Угарску, а касније и за Хрватску, 1783. године, прелиминарни патент за Галицију 1785. године и „Правила за Јевреје Галиције" 1789. године.

[3] Ljiljana Dobrovšak, *Židovi u Srijemu: Od doseljenja do Holokausta*, (Vukovar: Državni arhiv u Vukovaru, 2017), 37–38.

[4] Исто. Много више је било илегално насељених Јевреја, о чему говори молба из 1794. године, у којој је пет породица са 16 чланова тражило од Сремске жупаније дозволу да се трајно населе у Вуковару, наводећи да тамо живе већ неколико година, сакупљају коже и вуну и да имају изнајмљена складишта.

путну исправу од надлежне локалне власти како би се утврдило да ли продаје дозвољену или забрањену робу. Ова уредба је убрзала долазак Јевреја и њихову трговину у Срему. Следећа прекретница десила се 1840. године када је Угарски сабор укинуо нека од ограничења: Јеврејима је дато право да студирају и обављају занате, али су у својим радионицама могли имати само јеврејске калфе и шегрте; дозвољено им је да стичу земљу и баве се свим трговинским активностима; као и да се трајно населе у свим градовима осим рударских.[5] Управо је ова уредба омогућила јаче насељавање Јевреја тако да су од 1840. године када су насељавали само Вуковар, већ две године касније били у готово у свим местима цивилног дела Срема. Већина Јевреја који су тајно дошли у Сремску жупанију до 1840. године успела је да тамо остане, али у такозваном инквилиналном статусу, без непокретности, без кућа и сесионог земљишта. Неки су, уз пређутну дозволу управе вуковарског имања, стекли куће и земљу у неким селима, иако до 1840. године нису имали законски основ за то. Од 1842. године Јевреји су почели да купују куће и у Вуковару, наилазећи на отпор локалне трговачке класе и општине. Током 1843–1844. године Сабор је поново отворио питање еманципације, што је резултирало проширењем броја занимања којима су се могли бавити. Три године касније (1846), омогућено им је да буду ослобођени пореза на толеранцију једнократном куповином. Јевреји су временом заузимали све значајнију улогу у привреди Сремске жупаније, па су поред класичне трговине, постали и закупци властелинских права, права сакупљања шишарки и држања крчми у којима су се служила пића итд.

Према попису из 1840. године у Сремској жупанији је било 100.562 становника од чега 80 Јевреја у цивилном делу и 290 Јевреја у Војној граници.[6] Током 1846. године у Сремској жупанији је било 56 Јевреја који су се бавили трговином, само један индустријом, два су се бавила пољопривредом, а три стручним

[5] *Židovi na tlu Jugoslavije*. Katalog izložbe. Muzejski prostor, Zagreb, 14. IV - 12. VI 1988. Ur. A. Sorić. Стр. 137–138; Dobrovšak, *n. d.*, 39.

[6] Elek Fényes, *Magyarország statistikája*, (Pest: Trattner-Károlyi, 1842), 50, 52a.

занимањима (учитељ, лекар итд.).[7] Жупанијско веће је 1847. године дозволило досељавање Јевреја и изразило жељу да Јевреји, поред осталих услова, треба да знају и „словенски језик". Изгледа да су ове дозволе изазвале велик талас досељавања па је те године забележен 401 Јевреј у цивилном делу Срема у односу на 224 из претходне године.

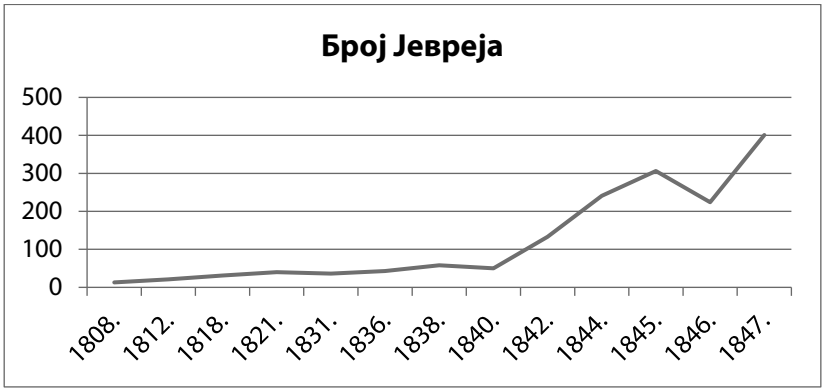

Број Јевреја у Вуковару															
Година	Породице	Удовице	Супруге	Мушки чланови породице	Женски чланови породице	Синови	Ћерке	Браћа и сестре	Слушкиње	Слуге	Рођаци	Укупно особа у дому	Трговци	Занатлије и радници	Закупци
1808.	5	1	3	5						1		13	4		
1812.	5	1	3	7	2				1	3		21	3		1
1818.	6	1	5	9	6				1	2	2	31	4		1
1820/1821.	7	1	6	11	7			1	3	3	2	40			
1831.	5	1	3	15	9				1	1	2	36	3		
1836.	5	1	5			14	14	2	1	2		43			
1838.	7		5			9	11	1	1	2	1	58	7		
1840.	11		9			12	12	1	1	1	2	50	8	1	1

[7] Dobrovšak, *n. d.*, 62.

Број Јевреја у цивилном делу Срема													
Година	Отац и мајка породице	Удовице	Супруге	Синови	Ћерке	Браћа и сестре	Рођаци	Слуге Јевреји	Слушкиње Јевреје	Укупно Јевреја у дому	Трговци	Занатлије	Закупци
1842.	26	24	32	38	2	3	2	7		133	12	3	1
1844.	49	1	47	56	49	8	4	15	18	241	31	4	5
1845.	73	2	62	82	66	9	7	9	16	306	40	2	8
1846.	56	2	50	51	45	3	8	3	8	224	30	3	6
1847.	91	2	82	104	83	6	10	6	18	401	55	7	8

Нови проблеми за сремске Јевреје настали су у време револуције 1848/1849. године. Разлог томе је био што је већина јеврејских породица дошла у Срем из подручја мађарских жупанија (Бачка, Барања, Банат). Породичне и друге везе са завичајем условиле су тиме да они буду прожети мађарским националним препородом, посебно зато што су као привремено присутни трговци имали стална пребивалишта у мађарским жупанијама из којих су се доселили, а где су либерални закони олакшавали положај Јевреја у односу на ниску толеранцију према њима која је постојала у Краљевинама Хрватској и Славонији. Промађарски став Јевреја супротан народном (српском и хрватском) изазвао је нов талас антијеврејских поступака.[8] Тек 1852. године донет је Патент којим је регулисано власништво над кућама за целу Монархију, осим за Војну границу, где је и даље било забрањено Јеврејима да поседују некретнине. Исте године донет је и патент који је регулисао оснивање јеврејских општина „друштвеним законом" и обавеза вођења матичних књига рођених, венчаних и умрлих. Након његовог усвајања, општине су морале

[8] Славко Гавриловић, *Јевреји у Срему у XVIII и првој половини XIX века*, (Београд: САНУ, 1989), 43–46. Нејеврејски трговци и занатлије су у више наврата тужили Јевреје са циљем њиховог протеривања, али без успеха. Слом револуције је зауставио и ова дешавања без икаквих промена у положају Јевреја.

да развију сопствена правила и ускладе их са Законом и да се организују као верска друштва. Већ наредне 1853. године поново су уведена ограничења, тј. забрана поседовања некретнина Јеврејима, али је онима који су купили некретнине између 1848. и 1853. године дозвољено да их задрже.[9]

Присуство Јевреја у Срему кроз поименичне спискове и детаљна социјална и економска слика јеврејских породица могу се пратити кроз пописе почевши од 1808. године. Све до 1840. године Јевреји су пописани само у Вуковару. Већ две године касније, 1842. пописани су у девет места Вуковарског, Румског и Илочког среза: Маркушица, Острово, Јармина, Стари Вуковар, Нуштар, Бобота, Трпиња, Рума и Илок. Током 1845. године Јевреји су пописани у 44 места: Баноштор, Бапска, Бачинци, Берак, Бобота, Бршадин, Вера, Визић, Габош, Дивош, Ердевик, Илача, Илок, Инђија, Јанковци, Јармина, Короћ, Кукујевци, Лежимир, Љуба, Маринци, Маркушица, Моловин, Негославци, Нештин, Нови Вуковар, Нуштар, Острово, Пачетин, Свилош, Свињаревци, Сот, Стари Вуковар, Сусек, Товарник, Тординци, Трпиња, Церић, Чаковци, Чалма, Черевић, Шаренград и Шид. Две године касније Јевреји насељавају 49 места Сремске жупаније: Бановци, Баноштор, Бачинци, Берак, Бингула, Бобота, Бршадин, Вера, Визић, Вуковар, Габош, Гибарац, Дивош, Ердевик, Илача, Илок, Јазак, Јанковци, Јармина, Короћ, Кукујевци, Лежимир, Ловас, Љуба, Маринци, Маркушица, Миклушевци, Моловин, Негославци, Нештин, Новак, Нуштар, Острово, Пачетин, Петровци, Свињаревци, Сот, Сотин, Сусек, Товарник, Тординци, Трпиња, Церић, Чаковци, Чалма, Черевић, Шаренград, Шид и Шуљам. Оваква ситуација омогућила је оснивање јеврејских општина, формирање административних граница рабината и увођење матичних књига: Вуковар општина 1832. или 1837, матичне књиге од 1850. године; Илок општина 1852. и исте године уведене матичне књиге, Шид средина 19. века, Рума средина 19. века итд.[10] Цео 19. век је био окарактерисан микромиграцијама јеврејских породица. Често су се поједине породице, тражећи боље услове живота и трговине, се-

[9] *Исто*.

[10] Dobrovšak, *n. d.*, 152.

лили из једног у друго место. Са друге стране, код ондашњих Јевреја је изгледа постојао обичај да мушкарац након женидбе остане да живи у месту становања своје супруге. Када се посматрају Илок, Вуковар, Сремска Митровица и Бачка Паланка, закључује се да је то случај са више од половине бракова.[11] Крајем 19. и почетком 20. века интензитет тих миграција се смањује. Време просперитета јеврејских заједница у овим крајевима наступило је након добијања статуса пуноправних грађана Хабзбуршке монархије крајем 19. века. Увидом у матичне књиге јеврејских рабината у Срему и у спискове жртава Холокауста Јад Вашема, закључује се да је више од половине породица пописаних 1847. године живело у Срему све до почетка Другог светског рата. То потврђује да су политичке околности прве половине 19. века, посебно почетком пете деценије тог века, и породице досељене у том контексту представљале формирање јеврејске заједнице у Срему, њене консолидације и основе за даљи развој.

Прилог: Пописи Јевреја у Срему током прве половине 19. века[12]

Вуковар, 1808. године[13]								
Име и презиме	Отац породице	Удовице[14]	Укупно	Супруге	Мушки чланови породице	Слуге	Укупно особа у дому	Трговци
Саламон Цајзел	1		1	1	2		4	1
Јакобус Шмуцер	1		1	1	2	1	5	1
Саламон Оберсон	1		1	1	1		3	1
Катарина Абрахам		½	½				½	1
Укупно	3	½	3 ½	3	5	1	12 ½	4

[11] Радован Сремац, Емил Клајн, *Јевреји у Шиду*, (Шид: Народна библиотека „Симеон Пишчевић" Шид, 2014), 18–19.

[12] Пописи су делимично објављени у Гавриловић, *Јевреји у Срему*, 43–46; Lj. Dobrovšak, *Židovi u Srijemu: Od doseljenja до Holokausta*, (Vukovar: Državni arhiv u Vukovaru, 2017), 55–60.

[13] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1810_F_0001_p_0010

[14] Удовица се рачуна као пола оца породице.

Вуковар, 1812. године[15]										
Име и презиме	Отац породице	Удовице	Супруге	Мушки чланови породице	Женски чланови породице	Слушкиње	Слуге	Укупно особа у дому	Трговци	Закупници
Филип Хандлер	1		1	3	1	1	2	9		1
Јакоб Шмуцер	1		1	2			1	5	1	
Саламон Оберсон	1		1	1	1			4	1	
Гашпар Цајзел	1							1	1	
Катарина Абрахам		½		1				1 ½		
Укупно	4	½	3	7	2	1	3	20 ½	3	1

Вуковар, 1818. године[16]										
Име и презиме	Отац породице	Удовице	Супруге	Мушки чланови породице	Женски чланови породице	Слуге и слушкиње	Рођаци	Укупно особа у дому	Трговци	Закупци
Филип Хандлер	1		1	4	2	2	1	11		1
Саламон Оберсон	1		1	2	2			6	1	
Гашпар Цајзел	1		1	1				3	1	
Херш Шмуцер	1		1		2			4	1	
Јулијана Шмуцер		1		1				1 ½		
Јакоб Шмуцер	1		1	1		1	1	5	1	
Укупно	5	1	5	9	6	3	2	30 ½	4	1

[15] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1812_F_0001_p_0033

[16] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1818_F_0001_p_0060

Вуковар, 1831. године[17]												
Име и презиме	Отац или мајка породице	Удовице	Супруге	Мушки чланови породице	Женски чланови породице	Рођаци	Слуге и слушкиње	Укупно особа у дому	Краве	Коњи	Трговци	Годишњи приход
Филип Хандлер	1		1	4	2	1	2	11	2	2	1	200
Саламон Оберсон	1			3	5			9				
Гашпар Цајзл	1		1	3				5		1	1	16
Абрахам Шмуцер	1		1	4	2	1		9		2	1	16
Јулијана Хамбургер		1		1				2				
Укупно	4	1	3	15	9	2	2	36	2	5	3	232

Вуковар, 1838. године[18]										
Име и презиме	Отац	Супруге	Синови	Ћерке	Браћа и сестре	Рођаци	Слуге и слушкиње Јевреји	Укупно Јевреја у дому	Трговци	Годишњи приход
Бернхард Хандлер	1	1	1	1			3	7	1	
Бенедик Хандлер	1	1	1	3	1	1		9	1	300
Саламон Оберсон	1		2	2				5	1	100
Абрахам Шмуцер	1	1	4	3				9	1	200
Абрахам Хамбургер	1	1		1				3	1	100
Леополд Цизл	1							1	1	100
Леополд Штајн	1	1	1	1				4	1	100
Укупно	7	5	9	11	1	1	3	58	7	900

[17] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1832_F_0001_p_0005

[18] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1838_F_0001_p_0151

Вуковар, 1840. године[19]												
Име и презиме	Отац породице	Супруге	Синови	Ћерке	Браћа и сестре	Рођаци	Слуге и слушкиње Јевреји	Укупно Јевреја у дому	Трговци	Занатлије и радници	Закупци	Годишњи приход
Бенедик Хандлер	1	1	1	4				7	1			300
Абрахам Шмуцер	1	1	1	2				5	1			20
Маурицијус Шмуцер	1	1	1					3		1		250
Јакоб Боровиц	1	1	2	2			1	7			1	750
Леополд Цајзл	1	1			1			3	1			200
Маркус Хандлер	1							1	1			20
Самуел Сингер	1	1	1	2		1		7	1			400
Јозеф Рот	1	1	5	1				8	1			300
Саламон Фуман	1	1				1	1	4	1			150
Абрахам Хамбургер	1	1	1	1				4	1			80
Јулијана Хамбургер	1							1				
Укупно	11	9	12	12	1	2	2	50	8	1	1	2470

Вуковарски и Илочки срез, 1842. година[20]													
Име и презиме	Место	Отац или мајка породице	Супруге	Синови	Ћерке	Браћа и сестре	Рођаци	Слуге и слушкиње Јевреји	Укупно Јевреја у дому	Трговци	Занатлије	Закупници	Годишњи приход
Јакоб Дирнабх	Маркуши-ца	1	1					1	3				200
Маркус Фишер	Острово	1	1						2				200
Адам Фирст	Јармина	1	1	2					4				300

[19] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1841_F_0001_p_0023

[20] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1842_F_0001_p_0098

Јакоб Боровиц	Стари Вуковар	1	1	2	2				6			1	400
Самуел Сингер	Стари Вуковар	1	1	1	3		1	1	8	1			300
Јулијана Хамбургер	Стари Вуковар	1							1				
Леополд Цајзл	Стари Вуковар	1	1	1		1		1	5	1			100
Мориц Шмуцер	Стари Вуковар	1	1	1				2	5				50
Абрахам Шмуцер	Стари Вуковар	1	1	2	3				7	1			50
Абрахам Хамбургер	Стари Вуковар	1	1		1				4				
Маркус Хандлер	Стари Вуковар	1							1				
Израел Голдман	Стари Вуковар	1	1	2	2				6				
Бенедик Хандлер	Стари Вуковар	1	1	1	4				7	1			350
Јозеф Рот	Стари Вуковар	1	1	5			1		8	1			300
Јакоб Фукс	Стари Вуковар	1	1	1	3				6				200
Исак Попер	Стари Вуковар	1	1	2	1				5				100
Јакоб Штраус	Нуштар	1	1		1	1	1	1	6	1			800
Јозеф Спади	Нуштар	1	1						2		1		200
Јакоб Штер	Нуштар	1	1	2	1			1	6		1		300
Хајнрих Кон	Бобота	1	1	1	1				4	1			600
Саламон Реховски	Трпиња	1	1	2	2				6	1			100
Јакоб Полак	Рума	1	1	2	5			1	10	1			140
Игнац Вортман	Илок	1	1		3				5	1			200
Јакоб Флеш	Илок	1	1		1			1	4	1			300
Укупно		24	22	27	33	2	3	9	121	11	2	1	5190

Румски срез, 1842/1843. година[21]									
Име и презиме	Место	Отац породице	Супруге	Синови	Ћерке	Укупно особа у дому	Трговци	Занатлије	Годишњи приход
Јакоб Полак	Инђија	1	1	3	4	9	1		80
Филип Бонди	Рума	1	1	1		3		1	100
Укупно		2	2	4	4	12	1	1	180

Илочки срез, 1845. године[22]							
Ред. број	Име	Презиме	Старост	Статус	Занимање	Место	Годишњи приход
1	Игнац	Вортман	40	Одрастао	Трговац	Илок	750
2	Јулијана, супруга		32			Илок	
3	Фани, ћерка		6			Илок	
4	Ленчи, ћерка		4			Илок	
5	Терезија, ћерка		2			Илок	
6	(син)		½ / 12			Илок	
7	/////						
8	Абр:	Бреслауер	62	Одрастао	Трговац	Илок	500
9	Терезија, супруга		45			Илок	
10	Мидла, ћерка		8			Илок	
11	Маркус, зет	Ланг	34	Одрастао	Трговац	Илок	
12	Малчи, ћерка Аб:		22				

[21] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1845_F_0001_p_0031

[22] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1845_F_0001_p_0031

13	Маркус	Клајн	21	Младић	Трговац	Визић	100
14	Јакоб	Флеш	33	Одрастао	Квестор	Сусек	200
15	Савета, супруга		28			Сусек	
16	Милчи, ћерка		3			Сусек	
17	Давид	Розневик	28	Одрастао	Квестор	Свилош	100
18	Сали, супруга		25			Свилош	
19	Јакоб, син		8/16			Свилош	
20	Леополд	Флеш	34	Одрастао	Квестор	Нештин	500
21	Терезија, супруга		22			Нештин	
22	Розалија, ћерка		1			Нештин	
23	Адам	Штерн	48	Одрастао	Квестор	Љуба	100
24	Ева, супруга		36			Љуба	
25	Лазар, син		16			Љуба	
26	Петар, син		11			Љуба	
27	Давид, син		9			Љуба	
28	Ана, ћерка		7			Љуба	
29	Ева, ћерка		5			Љуба	
30	Розалија, ћерка		9			Љуба	
31	Маркус	Бергер	34	Одрастао	Квестор	Моловин	100
32	Елизабета, супруга		30			Моловин	
33	Леополд, син		15			Моловин	
34	Мориц, син		9			Моловин	
35	Јакоб, син		6			Моловин	
36	Була, ћерка		4			Моловин	

37	Сара, ћерка		3			Моловин	
38	Исак, син		1			Моловин	
39	Јакоб	Мађар	Доселио се из Паланке у Сот и умро. Његова удовица и деца живе код њених родитеља у Паланци.				

Ердевички срез, 1844. године[23]												
Име и презиме	Место	Отац и мајка породице	Супруге	Синови	Ћерке	Браћа и сестре	Рођаци	Слуге Јевреји	Укупно особа	Трговци	Занатлије	Годишњи приход
Давид Боровиц	Ердевик	1	1					1	3	1		200
Мојзес Грин	Ердевик	1	1	2	3				7		1	150
Игнац Штерн	Дивош	1	1	4	3			1	9	1		300
Јакиб Краус	Чалма	1	1		1		1		4	1		400
Игнац Циглер	Лежимир	1	1	1				1		1		250
Јозеф Розенберг	Бачинци	1	1	3					5	1		300
Леополд Ледерер	Кукујевци	1	1		1			1	4	1		300
Ингац Штајнер	Шид	1	1	3		1			6	1		300
Јакоб Бреслауер	Бапска	1	1	3					5	1		400
Укупно		9	9	16	8	1	1	4	43	8	1	2600

[23] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1845_F_0001_p_0031

Товарнички срез, 1843. године[24]			
Име и презиме	Старост	Место	Напомена
Катарина Штајн, удовица	48	Јанковци	Живи у сеоском дому.
Маурицијус, син	16	Јанковци	
Давид, син	4	Јанковци	
Ана, ћерка	20	Јанковци	
Терезија, ћерка	12	Јанковци	
Леополд Фурман	33	Свињаревци	
Франциска, супруга	31	Свињаревци	
Ана, ћерка	10	Свињаревци	
Трези, ћерка	7	Свињаревци	
Јозеф, син	1 ½	Свињаревци	
Игнац Грин, станар	20	Свињаревци	Из Ловаса
Клара Фукс, слушкиња	15	Свињаревци	Из Винковаца
Маурит. Херцог	34	Берак	Живи у сопственој кући.
Франциска, супруга	32	Берак	
Филип, син	8	Берак	
Јакоб, син	5	Берак	
Розалија, ћерка	9	Берак	
Симеон Браун	30	Чаковци	Живи у сопственој кући.
Розалија, супруга	24		
Леополд Штајн	35	Негославци	Живи у сопственој кући.
Франциска, супруга	29	Негославци	
Самуел, син	10	Негославци	
Терезија, ћерка	8	Негославци	
Мориц, син	6	Негославци	
Херман, син	1	Негославци	
Ева Раконица, слушкиња[25]	18	Негославци	
Самуел Кениг	32	Сотин	
Розалија, супруга	28	Сотин	
Марија, ћерка	3	Сотин	
Терезија, слушкиња	17	Сотин	

[24] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1845_F_0001_p_0031

[25] Из Петроваца. Напомена: није јасно о којем месту се ради будући да постоје Петровци и у српском и у хрватском делу Срема и (Бачки) Петровац.

Израел Грин	29	Ловас	
Розалија, супруга	25	Ловас	
Франциска, слушкиња	18	Ловас	
Јозеф Клајн, слуга	15	Ловас	
Саламон Фурман	55	Ловас	
Марија, супруга	50	Илача	
Леополд, слуга	20	Илача	
Голди, слушкиња	18	Илача	
Мауритиус(?) Бреслауер	26	Шаренград	
Софија рођена Моргенштерн, супруга	20	Шаренград	
Саламон, син	1	Шаренград	
Ева Шпицер, слушкиња	20	Шаренград	Из Паланке
Хенрик Шенфелд	48	Товарник	
Катарина, супруга	35	Товарник	
Терезија, ћерка	17	Товарник	
Розалија, ћерка	8	Товарник	
Итарци, ћерка	6	Товарник	
Филип, син	4	Товарник	
Елизабета, слушкиња	20	Товарник	Из Баната

Вуковарски срез, 1844. године[26]													
Име и презиме	Место	Отац породице	Супруге	Синови	Ћерке	Браћа и сестре	Рођаци	Слуге и слушкиње	Укупно	Трговци	Занатлије	Закупници	Годишњи приход
Абрахам Шмуцер	Стари Вуковар	1	1	1	2			1	6	1			100
Маурицијус Шмуцер	Стари Вуковар	1	1	1				1	4		1		150

[26] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1845_F_0001_p_0031

Бенедик Хандлер	Стари Вуковар	1	1	1	5				8	1			200
Леополд Цајзл	Стари Вуковар	1	1	2		2		2	8	1			200
Абрахам Хамбургер	Стари Вуковар	1	1		1				3	1			50
Јакоб Боровиц	Стари Вуковар	1	1	2	1	1		1	7	1			400
Јакоб Фукс	Стари Вуковар	1	1	1	3				6	1			150
Израел Голдман	Стари Вуковар	1	1	3	3				8			1	120
Филип Хендел	Стари Вуковар	1					1		2	1			100
Абрахам Лустиг	Стари Вуковар	1	1	1					3	1			100
Игнац Попер	Стари Вуковар	1	1	3	2				7	1			100
Јозеф Рот	Стари Вуковар	1	1	3	1				6	1			80
Фридерик Сингер	Стари Вуковар	1	1	3	2	1		4	12	1			500
Самуел Сингер	Стари Вуковар	1	1	1	2		1	1	7	1			250
Маркус Вајс	Стари Вуковар	1	1		1				3	1			100
Саламон Решовски	Трпиња	1	1	2	2	1			7	1			100
Симеон Силбергер	Бршадин	1	1	1					3	1			25
Саламон Гертнер	Вера	1	1		1				3	1			100
Хенрик Кон	Бобота	1	1	1	1			2	6	1			200
Мојзес Шлезингер	Пачетин	1	1		1			2	5	1			100
Самуел Краус	Тординци	1	1				1	2	5			1	100
Александер Хирт	Корођ	1	1		1			1	4			1	100
Маркус Лангер	Габош	1	1			1			3			1	60
Јакоб Дирнбах	Маркушица	1	1	1	1			1	5	1			100

Адам Фирст	Јармина	1	1	1					3	1			30
Маркус Фишер	Острово	1	1		1	1		1	5	1			70
Јакоб Штраус	Нуштар	1	1	2				1	5	1			60
Јакоб Спади	Нуштар	1	1						2		1		30
Јакоб Голд-штајн	Церић	1	1						2		1	1	100
Елиас Баум	Маринци	1	1						2	1			70
Укупно		30	29	30	31	7	3	20	150	23	3	5	3785

Ердевички срез, 1845. године[27]										
Отац или мајка породице	Место	Отац	Супруге	Синови	Ћерке	Браћа и сестре	Слуге Јевреји	Укупан број Јевреја у дому	Трговци	Годишњи приход
Бернанрд Краус	Чалма	1	1		1	1		4	1	800
Јакоб Бреслауер	Бапска	1	1	3				5	1	300
Игнац Циглер	Лежимир	1	1	1				3	1	250
Игнац Штерн	Дивош	1	1	4	2			8	1	300
Давид Боровиц	Ердевик	1	1				1	3	1	200
Мојзес Грин	Ердевик	1	1	2	4			8		150
Леополд Ледерер	Кукујевци	1	1		1			3	1	800
Јозеф Розенберг	Бачинци	1	1	3				5	1	450
Игнац Штајнер	Шид	1	1	3		1		6	1	600
Абрахам Лустиг	Шид	1	1	1				3	1	450
Укупно		10	10	17	8	2	1	48	9	4300

[27] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1846_F_0001_p_0012

Товарнички срез, 1845. године[28]											
Отац или мајка породице	Отац или мајка породице	Супруге	Синови	Ћерке	Браћа и сестре	Слуге и слушкиње Јевреји	Укупан број Јевреја у дому	Трговци	Закупци	Годишњи приход	
										Расход	Приход
Хенрик Шенфелд	1	1	1	1			4	1		400	400
Леополд Фурман	1	1					2	1		200	200
Маурицијус Херцог	1	1	1			1	4	1		500	400
Саламон Вајс	1	1					2	1		100	150
Саламон Фурман	1	1	2	1		2	7		1	1000	1250
Габор Вајс	1	1					2	1		100	150
Маурицијус Бреслауер	1	1	1			1	4	1		300	400
Бернхард Брах	1						1			100	120
Игнац Боровиц	1	1	1	1	2		5			200	220
Фани удовица Штајн	1			3	1		5			100	100
Укупно	10	8	6	6	3	3	36	3	1	3000	3390

Румски срез, 1845. година[29]									
Отац или мајка породице	Место	Отац	Супруге	Синови	Ћерке	Слуге	Укупно особа у дому	Трговци	Годишњи приход
Јакоб Полак	Инђија	1	1	3	4	1	10	1	120

[28] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1846_F_0001_p_0012

[29] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1846_F_0001_p_0012

Илочки срез, 1845. године[30]						
Ред. број	Име	Презиме	Место	Занимање	Старост	Годишњи приход (фл)
1	Игнац	Вортман	Илок	Трговац	34	500
2	Јулијана, супруга		Илок		34	
3	Фани, ћерка		Илок		8	
4	Ленчи, ћерка		Илок		5	
5	Рези, ћерка		Илок		3	
6	Емануел, син		Илок		8/12	
7	Нети, слушкиња		Илок		22	
8	Маркус	Ланг	Илок	Трговац	30	
9	Мими, супруга		Илок		20	400
10	Д. В.	Клајн	Илок	Закупац	30	500
	Ленчи, супруга		Илок		20	
	Игнац	Хандлер, уздржаван	Илок		22	
	Маркус	Бергер	Сот	Трговац	38	40
	Елизабета, супруга		Сот		39	
	Леополд, син		Сот		15	
	Маурицијус, син		Сот		9	
	Јакиб, син		Сот		6	
	Барбара, ћерка		Сот		5	
	Исак, син		Сот		3	
	Сара, ћерка		Сот		1	
	Адам	Штерн	Љуба	Трговац	48	50

[30] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1846_F_0001_p_0012

	Франциска, супруга		Љуба		44	
	Лазар, син		Љуба		16	
	Петар, син		Љуба		12	
	Давид, син		Љуба		10	
	Ана, ћерка		Љуба		17	
	Ева, ћерка		Љуба		14	
	Розалија, ћерка		Љуба		2 6/12	
	Леополд	Флеш	Нештин	Трговац	36	140
	Терезија, супруга		Нештин		30	
	Розалија, ћерка		Нештин		1	
	Сара, слушкиња		Нештин		14	
	Маркус	Ујхељи	Нештин		10	
	Маркус	Клајн	Визић	Трговац	25	15
	Јулијана, супруга		Визић		20	
	Јакоб	Флеш	Сусек		34	100
	Савета, супруга		Сусек		28	
	Милчика, ћерка		Сусек		4	
	Мими, слушкиња		Сусек		16	
	Давид	Розинг	Свилош	Трговац	28	30
	Сали, супруга		Свилош		24	
	Јакоб, син		Свилош		1 6/12	
	Мориц	Шпицер	Баноштор	Трговац	36	125
	Марија, супруга		Баноштор		30	
	Терезија	Симон	Баноштор	усвојена ћерка	6	
	Игнац	Вилхелм	Черевић	Трговац	31	1400
10	Јозефина, супруга		Черевић		21	

11	Бертодус, син		Черевић		1	
12	Фани, сестра		Черевић		16	
13	Господар Јозеф	Левит	Черевић	Хирург	28	

Вуковарски срез, 1845. година[31]															
Име и презиме	Место	Отац	Мајка	Укупно	Супруге	Синови	Ћерке	Браћа и сестре	Рођаци	Слуге и слушкиње	Укупно особа у дому	Трговци	Занатлије	Закупници	Годишњи приход
Јакоб Боровиц	Стари Вуковар	1		1	1	2	1				4	1			300
Фридерик Сингер	Стари Вуковар	1		1	1	4	2			3	10	1			400
Самуел Сингер	Стари Вуковар	1		1	1	1	2		1		5	1			100
Бенедик Хандлер	Стари Вуковар	1		1	1	1	4			1	7	1			80
Леополд Цајзл	Стари Вуковар	1		1	1	2		1		1	5	1			80
Јакоб Фукс	Стари Вуковар	1		1	1	2	3				6	1			60
Исак Попер	Стари Вуковар	1		1	1	2	2				5	1			40
Абрахам Шмуцер	Стари Вуковар	1		1	1	3	2				6	1			50
Мориц Шмуцер	Стари Вуковар	1		1	1	1					2		1		100
Катарина Рот	Стари Вуковар		1	1		3					3				
Херман Хендлер	Стари Вуковар	1	1						1		1	1			30
Бех Голдштајн	Стари Вуковар			1	1	3	5				9	1			10

[31] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1846_F_0001_p_0012

Аврам Хамбургер	Стари Вуковар	1		1	1		1				2	1			10
Мојзес Шлезингер	Пачетин	1		1	1		1			1	3			1	200
Хенрик Кон	Бобота	1		1	1	1				2	4	1			400
Симон Силберг-бергер	Бршадин	1		1	1	1					2	1			20
Самуел Решовски	Трпиња	1		1	1	2	2			2	7	1			50
Јозеф Хилер	Нови Вуковар	1		1							1	1			500
Александер Хирт	Корођ	1		1	1	1	1			2	6			1	100
Самуел Краус	Тординци	1		1	1				2		4			1	120
Маркус Лангер	Габош	1		1	1	1		1			4			1	70
Јакоб Дирнбах	Маркушица	1		1	1	1	1			2	6	1			100
Адам Фирст	Јармина	1		1	1	1					3	1			80
Маркус Фишер	Острово	1		1	1		1	1			4				50
Саламон Гистнер	Вера	1		1	1		1				3	1			50
Давид Голдштајн	Вера								1		1				
Терезија Голдштајн	Вера								1		1				
Јакоб Спади	Нуштар	1		1	1						2			1	30
Јакоб Штраус	Нуштар	1		1	1	2					4		1		50
Јакоб Голдштајн	Церић	1		1	1						2			1	30
Елиас Баум	Маринци	1		1	1						2				40
Укупно		27	2	28	26	34	29	3	6	14	124	18	2	6	3150

Товарнички срез, 1845. године[32]		
Име и презиме	Место	Напомена
Хенрик Шенфелд	Товарник	
Катарина, супруга	Товарник	
Розалија, ћерка	Товарник	
Станци, ћерка	Товарник	
Филип, син	Товарник	
Саламон Фурман	Илача	
Јозефа, супруга	Илача	
Симеон Хан, рођак	Илача	
Нети, слушкиња	Илача	
Симеон Браун	Чаковци	Живи у сопственом дому
Розалија, супруга	Чаковци	
Адалберт, син	Чаковци	
Фани, слушкиња	Чаковци	Из Паланке
Мориц Херцог	Берак	Живи у сопственом дому
Фани, супруга	Берак	
Филип, син	Берак	
Јакоб, син	Берак	
Адолф, син	Берак	
Розалија, ћерка	Берак	
Мартин Патурерић, слуга из Плаве	Берак	
Катарина Штајн, удовица	Јанковци	
Мориц, син	Јанковци	
Адолф, син	Јанковци	
Давид, син	Јанковци	
Нети, ћерка	Јанковци	
Терезија, ћерка	Јанковци	
Леополд Фурман	Свињаревци	Живи у сопственом дому
Фани, супруга	Свињаревци	

[32] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1846_F_0001_p_0025

Нети, ћерка	Свињаревци	
Трези, ћерка	Свињаревци	
Јозефа, ћерка	Свињаревци	
Мориц Бреслауер	Шаренград	
Сали, супруга	Шаренград	
Хајнрих, син	Шаренград	
Фани Штајн, удовица	Негославци	Живи у сопственом дому
Самуел, син	Негославци	
Терезија, ћерка	Негославци	
Мориц, син	Негославци	
Херман, син	Негославци	

Илочки срез, 1844. година[33]						
Ред. број	Име	Презиме	Место	Занимање	Старост	Годишњи приход (фл)
1.	Абрахам	Бреслауер	Илок	Трговац	54	160
2.	Терезија, супруга		Илок		48	
3.	Мими, ћерка		Илок		18	
4.	Малчи, ћерка		Илок		9	
5.	Игнац	Вортман	Илок	Трговац	31	200
6.	Јулијана, супруга		Илок		30	
7.	Фани, ћерка		Илок		6	
8.	Ленчи, ћерка		Илок		4	
9.	Рези, ћерка		Илок		2	
10.	Леополд	Флеш	Нештин	Трговац	36	80
11.	Терезија, супруга		Нештин		25	
12.	Розалија, ћерка		Нештин		2	
14	Маркус	Клајн	Визић	Трговац	25	40
15	Јулијана, супруга		Визић		20	
16	Јакоб	Флеш	Сусек		34	140

[33] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1846_F_0001_p_0025

17	Савета, супруга		Сусек		30	
18	Давид	Розинг	Свилош	Трговац	32	60
19	Сали, супруга		Свилош		28	
20	Игнац	Вилхелм	Черевић	Трговац	27	120
21	Јозефа, супруга		Черевић		23	
22	Франциска, сестра		Черевић		15	

Румски срез, 1845. година[34]									
Име и презиме	Место	Отац	Супруге	Синови	Ћерке	Слуге	Укупно особа у дому	Трговци	Годишњи приход
Јакоб Полак	Инђија	1	1	3	4	1	10	1	120

Ердевички срез, 1844. година[35]											
Име и презиме	Место	Отац и мајка породице	Супруге	Синови	Ћерке	Браћа и сестре	Слушкиње Јеврејке	Укупно особа у дому	Трговци	Занатлије и радници	Годишњи приход
Бернанд Краус	Чалма	1	1		1	1		4	1		400
Јакоб Бреслауер	Бапска	1	1	3				5	1		300
Игнац Циглер	Лежимир	1	1	1				3	1		250
Игнац Штерн	Дивош	1	1	4	2			8	1		300
Давид Боровиц	Ердевик	1	1				1	3	1		200
Мојзес Грин	Ердевик	1	1	2	4			8		1	150
Саламон Штерн	Бингула	1	1					2	1		150
Леополд Ледерер	Кукујевци	1	1		1			3	1		500
Јозеф Розенберг	Бачинци	1	1	3				5	1		300

[34] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1846_F_0001_p_0025

[35] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1846_F_0001_p_0025

Игнац Штајнер	Шид	1	1	1	2			5	1		300
Абрахам Лустиг право Фукс	Шид	1	1	3		1		6		1	400
Укупно		11	11	17	10	2	1	52	9	2	3250

Румски срез, 1846/47. година[36]												
Име и презиме	Место	Отац породице	Супруге	Синови	Ћерке	Браћа и синови	Слуге и слушкиње	Укупно Јевреја у дому	Трговци	Занатлије	Закупци	Годишњи приход
Филип Левенхајм	Буђановци	1						1	1			30
Саламон Циприс	Брестач	1	1	2				4	1			60
Адолф Циприс	Суботиште	1	1	1				3	1			50
Маркус Штајн	Добринци	1	1					2	1			60
Јакоб Брик	Краљевци	1	1	1	1			4	1			30
Игнац Боровиц	Мали Радинци	1	1	2	2			6	1			20
Јакоб Полак	Инђија	1	1	3	3			8	1			120
Маурицијус Клајн	Рума	1	1	1			1	4		1		100
Јозеф Фелнер	Рума	1	1				1	3	1			100
Јакоб Рајцер	Рума	1	1	1	1		1	5	1			100
Абрахам Цвибах	Рума	1	1		2			4	1			40
Михаел Блејер	Рума	1	1					2			1	24
Давид Бухбиндер	Рума	1	1	1	2		1	6	1			40
Волфганг Вехслер	Рума	1	1	2				4	1			30
Маурицијус Лебовиц	Рума	1	1	1				3		1		20
Натан Бергер	Рума	1	1	1	2			5	1			24
Бернхард Душински	Рума	1	1				1	3	1			120
Игнац Весл	Рума	1				1		2			1	40
Укупно		18	16	16	13	1	5	69	14	2	2	1000

[36] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1847_F_0001_p_0035

Вуковарски срез, 1847. година[37]														
Име и презиме	Место	Отац или мајка породице	Супруге	Синови	Ћерке	Браћа и синови	Рођаци	Слуге и слушкиње Јевреји	Остали	Укупно Јевреја у дому	Трговци	Занатлије и радници	Закупци	Годишњи приход
Бенедик Хандлер	Вуковар	1	1	1	4					7	1			140
Фридерик Сингер	Вуковар	1	1	4	2			1	2	11	1			400
Јакоб Боровиц	Вуковар	1	1	1						3				200
Абрахам Шмуцер	Вуковар	1	1	2	2					6	1			50
Мориц Шмуцер	Вуковар	1	1	1	1				3	7		1		100
Абрахам Хамбургер	Вуковар	1	1	1	1					4	1			200
Јаков Фукс	Вуковар	1	1	2	4	1				9	1			400
Самуел Сингер	Вуковар	1	1				1	1	1	5	1			
Мојзес Шлезингер	Вуковар	1	1	1	1					4			1	220
Маркус Вајс	Вуковар	1	1		1					3	1			100
Леополд Цајзл	Вуковар	1	1	2	1					5	1			100
Исак Попер	Вуковар	1	1	2	3					7	1			100
Адолф Сор	Вуковар	1	1							2	1			60
Херман Хан	Вуковар	1	1	2	1					5	1			80
Катарина Рот	Вуковар	1		2						3				20

[37] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1847_F_0001_p_0035

Фридерик Басиц	Вуковар	1								1				200
Мојзес Шлезингер	Пачетин	1	1		1			1		4	1			200
Хенрик Кон	Бобота	1	1	1				2		5	1			400
Симон Силбергбергер	Бршадин	1	1	2						4			1	50
Самуел Решовски	Трпиња	1	1	2	2					6	1			200
Александер Хирт	Короћ	1	1	1	1		2	1		7				100
Самуел Краус	Тординци	1	1							2				120
Маркус Лангер	Габош	1	1	1				1		4	1		1	70
Јакоб Дирнбах	Маркушица	1	1	1	1					4	1		1	80
Адам Фирст	Јармина	1	1	1						3				80
Маркус Фишер	Острово	1	1		1	1				4	1			50
Саламон Гартнер	Вера	1	1		1					3	1			100
Давид Голдштајн	Вера	1					1			2				100
Терезија Голдштајн	Вера	1	1				1			3				50
Јакоб Спади	Нуштар	1	1							2			1	30
Јакоб Штраус	Нуштар	1	1	2						4		1	1	50
Јакоб Голдштајн	Церић	1	1							2				30
Елиас Баум	Маринци	1	1							2				40
Укупно		33	30	32	28	2	5	7	6	143	19	2	6	4220

Товарнички срез, 1847. године[38]				
Место	Име и презиме	Старост	Укупно особа у дому	Напомена
Илача	Саламон Фурман	69	3	Приход 100 фл.
Илача	Јозефа, супруга	40		
Илача	Клара, ћерка	15		
Бановци	Саимеон Баум	21	2	Приход 60 фл.
	Фани, супруга	19		
Чаковци	Самуел Браун	30	3	Живи у колонијалном смештају
Чаковци	Розалија, супруга	25		
Чаковци	Адалберт, син	2		
Берак	Маурицијус Херцог	40	6	Живи у колонијалном смештају
Берак	Фани, супруга	36		
Берак	Розалија, ћерка	10		
Берак	Филип, син	10		
Берак	Јакоб, син	8		
Берак	Абрахам, син	4		
Свињаревци	Леополд Фурман	36	4	Живи у колонијалном смештају
Свињаревци	Фани, супруга	33		
Свињаревци	Ана, ћерка	13		
Свињаревци	Регина, ћерка	10		
Петровци	Саламон Кун(?)	38	5	Приход 140 фл.
Петровци	Терезија, супруга	28		
Петровци	Фани, ћерка	8		
Петровци	Сали, ћерка	7		
Петровци	Јозеф, син	5		
Јанковци	Катарина Штајн, удовица	38	7	Приход 200 фл.
Јанковци	Маурицијус, син	17		

[38] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1847_F_0001_p_0035

Јанковци	Леополдина, ћерка	19		
Јанковци	Сали, ћерка	18		
Јанковци	Терезија, ћерка	13		
Јанковци	Адолф, син	11		
Јанковци	Давид, син	7		
Негославци	Фани Штајн, удовица	31	2	
Негославци	Терезија, ћерка	5		
Сотин	Леополд Цајзел	30	4	Приход 180 фл.
Сотин	Ева, супруга	28		
Сотин	Давид, син	3		
Сотин	Карол, син	5		
Миклушевци	Симеон Фурман	24	2	Приход 80 фл.
Миклушевци	Ана, супруга	19		
Ловас	Габриел Вајс	40	5	Живи у колонијалном смештају
Ловас	Лоти, супруга	37		
Ловас	Игнац, син	17		
Ловас	Сали, ћерка	16		
Ловас	Лени, ћерка	5		
Шаренград	Маурицијус Бреслауер	27	6	Приход 120 фл.
Шаренград	Розалија, супруга	22		
Шаренград	Иван(?), син	3		
Шаренград	Ана, ћерка	1/4		
Шаренград	Бернард (?)	14		
Шаренград	Јулијана, слушкиња	14		
Новак	Јакоб Бреслауер	34	7	Приход 200 фл.
Новак	Ана, супруга	30		
Новак	Леополд, син	6		
Новак	Симеон, син	4		
Новак	Менци	2		
Новак	Маурицијус	12		
Новак	Амалија, слушкиња	19		
Товарник	Хенрик Шајнфелд	50	5	Приход 300 фл.
Товарник	Розалија, супруга	40		

Иришки срез, 1847. године[39]									
Име оца или мајке породице	Место	Отац или мајка	Супруге	Синови	Браћа и сестре	Рођаци	Укупан број особа у дому	Трговци	Годишњи приход
Јакоб Краус	Јазак	1	1	1		1	4	1	200
Адолф Розен-бергер	Шуљам	1			1		2	1	50
Укупно		2	1	1	1	1	6	2	250

Илочки срез, 1847. година[40]											
Име оца или мајке Породице	Место	Отац или мајка	Супруге	Синови	Ћерке	Рођаци	Број слуга и слушкиња Јевреја	Укупно Јевреја у дому	Трговци	Занатлије	Годишњи приход
Маркус Бергер	Сот	1	1	5	3		1	10	1		100
Херман Хендлер	Моловин	1	1					2		1	75
Фани Штерн, удовица	Љуба		1	3	2			6		1	80
Самуел Функ	Илок	1						1		1	360
Игнац Вортман	Илок	1	1	1	4		1	7	1		500
Маркус Ланг	Илок	1	1		1			3	1		350
Давид Клајн	Илок	1	1		1			3			250
Леополд Флеш	Нештин	1	1			1	1	3	1		400
Маркус Клајн	Визић	1	1					2	1		100
Јакоб Флеш	Сусек	1	1		1	1	1	4	1		380

[39] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1847_F_0001_p_0035

[40] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1847_F_0001_p_0035

Мартин Шпицер	Бано-штор	1	1					2	1		280
Игнац Вилхелм	Черевић	1	1	2	1		1	5	1		350
Укупно		11	11	11	13	2	5	48	8	3	3225

Ердевички срез, 1847. године[41]										
Име и презиме	Место	Отац и мајка породице	Супруге	Синови	Ћерке	Браћа и сестре	Слуге и слушкиње Јевреји	Укупно Јевреја у дому	Трговци	Годишњи приход
Абрахам Лустиг право Фукс	Шид	1	1	1	1		1	5	1	750
Јозеф Алтвер	Шид	1	1	5	4			11		250
Игнац Штајнер	Шид	1	1	3		1		6	1	550
Јакоб Хирт	Шид	1	1	6			2	10	1	700
Давид Полак	Гибарац	1	1	3	2			7	1	300
Јозеф Розенберг	Бачинци	1	1	3				5	1	450
Леополд Ледерер	Кукујев-ци	1	1		1		1	4	1	800
Бернард Краус	Чалма	1	1		1	1		4	1	450
Игнац Циглер	Лежи-мир	1	1	1				3	1	300
Игнац Штерн	Дивош	1	1	4	2			8	1	400
Херман Браун	Бингула	1	1	1	1			4	1	300
Давид Боровиц	Ердевик	1	1				1	3	1	400
Удовица Грин	Ердевик	1		2	4			7	1	250
Укупно		13	12	29	16	2	5	77	12	5900

[41] Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055_1847_F_0001_p_0035

Резиме

Деветнаести век је период наставка борбе Јевреја за равноправност и грађанске слободе. Током 18. века, осим у Земуну и Петроварадину, Јевреји се у Срему јављају тек спорадично као привремени трговци. Патент о толеранцији цара Јосифа II из 1782. године представља први у низу законских мера којима су Јеврејима проширивана грађанска права. Све те мере, иако нису дозвољавале стално насељавање Јевреја у Срем, у многоме су омогућиле њихову трговину и привремени боравак. Управо ће та трговина и корист коју је од њих имала власт, имати кључну улогу за трајније насељавање. Тек 1840-их година Јеврејима ће бити дозвољено стицање некретнина у цивилном делу Срему, а три деценије касније и на територији бивше Војне границе. Јеврејске породице досељене у Срем током прве половине 19. века представљају основу заједнице која ће тек од краја 19. и током првих деценија 20. века доживети свој процват. У Мађарском националном архиву чувају се пописи Јевреја у Срему током прве половине 19. века. Ови пописи су од неизмерног значаја за историју јеврејске заједнице, и то како за изучавање њихове економске снаге и улоге у друштву, тако и за изучавање њиховог порекла, миграционих таласа и генеалогије породица.

Списак референци

Необјављени историјски извори

Национални архив Мађарске – Magyar nemzeti levéltár (MNL): фонд C 55 Departamentum Judaeorum, HU_MNL_OL_C_0055

Литература

Dobrovšak Ljiljana. *Židovi u Srijemu: Od doseljenja до Holokausta*. Vukovar: Državni arhiv u Vukovaru, 2017.

Fényes Elek. *Magyarország statistikája*. Pest: Trattner-Károlyi, 1842.

Gavrilović Slavko. *Jevreji u Sremu u XVIII i prvoj polovini XIX veka*. Beograd: SANU, 1989. (cyrillic)

Židovi na tlu Jugoslavije. Katalog izložbe. Muzejski prostor, Zagreb, 14. IV–12. VI 1988. Urednik A. Sorić.

Sremac Radovan, Klajn Emil. *Jevreji u Šidu*. Šid: Narodna biblioteka „Simeon Piščević" Šid, 2014. (cyrillic)

MA Radovan Sremac, Senior Curator
Independent Researcher
radovansremac@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-1908-2595

Jews in Syrmia during the 19th Century first half. A forming of the community

Summary

During the nineteenth century, the struggle of Jews for equality and civil liberties continued. During the 18th century, except in Zemun and Petrovaradin, Jews appeared in Syrmia (Srem) only sporadically as temporary merchants. The Patent of Tolerance of Emperor Joseph II from 1782 is the first in a series of legal measures that extended civil rights to Jews. All these measures, although they did not allow permanent settlement of Jews in Syrmia, in many ways enabled their trade and temporary residence. It was precisely this trade and the benefits that the government derived from them that would play a key role in more permanent settlement. It was not until the 1840s that Jews were allowed to acquire real estate in the civilian part of Syrmia, and three decades later in the territory of the former Military Border. Jewish families who immigrated to Syrmia during the first half of the 19th century formed the basis of a community that would only flourish from the end of the 19th and during the first decades of the 20th century. The Hungarian National Archives preserve censuses of Jews in Syrmia during the first half of the 19th century. These censuses are of immense importance for the history of the Jewish community, both for studying their economic strength and role in society, and for studying their origins, migration waves, and family genealogies.

Keywords: Jews, Syrmia, migrations, population censuses.

DOI https://doi.org/10.66893/hevruta.2026.dam.77-136

УДК UDK 94(497.115 Kosovo i Metohija)"18/1941"(=411.16):61

Оригинални научни рад/Original scientific paper
Примљен/Received: 8. 11. 2025.
Прихваћен/Accepted: 20. 12. 2025.

Др Милош М. ДАМЈАНОВИЋ
Независан истраживач – историчар, Косовска Митровица
milos_damjanovic@yahoo.com

Јелена М. ДАМЈАНОВИЋ
Независан истраживач, Косовска Митровица
jelena.damjanovic976@gmail.com

Предраг С. ПРЕМОВИЋ
Докторанд, Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду
premovicpredrag@gmail.com
https://orcid.org/0009-0001-5961-9276

Јеврејски здравствени радници на Косову и Метохији од краја 19. века до Априлског рата 1941. године

Апстракт: Староседелачко сефардско становништво на Косову и Метохији услед економских прилика и опште неразвијене и неподстицајне спољне средине касно је искорачило из свог традиционално заступљеног трговачког и занатског привређивања и преусмерило своје професионално занимање на интелектуалне и слободне позиве какви су били лекарство, зубарство и апотекарство. Пре него што су се први домицилни Јевреји отиснули у ове службе, што се збивало током друге половине међуратног постојања југословенске државе, на њихове просторе сукцесивно су се досељавали бројни Јевреји из других делова заједничке домовине или иностранства ступајући у медицинску службу. Како су здравствену струку могла обављати искључиво школована лица, за шта су предуслов биле повољне материјалне прилике потенцијалних кандидата и доступност просветних установа заинтересованима, то су пионири здравствене службе на Косову и Метохији међу Јеврејима били регрутовани доминантно из редова ашкенаске популације. Они су, претежно вукући порекло из Царске Русије и побуђени хуманим мотивима најпре у ратним околностима као добровољци српске стране, пратећи и помажући на-

ступање српских оружаних снага, окончавали и на косовскометохијском тлу, да би по завршетку Првог светског рата, руских револуција и грађанског рата, ангажовани од централних београдских власти у својству контрактуалних радника, били распоређивани у разним местима поменутих области. Својим радом, посвећеношћу и пожртвовањем у средини хронично дефицитираној школованим кадром, неповерљивој према официјелној медицини, а склоној традиционалној, народној лечничкој пракси богатој применом ненаучних садржаја и магијских радњи, значајно су допринели унапређењу здравствених прилика локалног становништва и порасту њиховог поверења у савремене, емпиријске токове лекарства.

Кључне речи: Јевреји, Ашкенази, Сефарди, Косово и Метохија, Приштина, Косовска Митровица, Призрен, Пећ, Урошевац, Србија, Југославија, Османско царство, доктори, стоматолози, апотекари

Увод

Од најранијих трагова присуства јеврејског народа на Косову и Метохији[1] па до самог зенита двадесетог столећа, локална популација Мојсијеваца традиционално и претежно обављала је трговачке и занатске послове који су пружали поуздану егзистенцију јединкама и члановима њихових породица. Уједно су појединци из редова ове заједнице оспособљавани да кроз аутодидактику или формално образовање обављају дужности уско повезане са редовним одржавањем ритуалног обреда, литургике и религијских радњи. Медицинско збрињавање болесних припадника заједнице најчешће је у прошлости поверавано одређеном, често женском делу популације, који је био извештен и кроз трансгенерацијско наслеђе подучен народној медицини, траварству и примитивним, спиритуалним техникама исцељења пацијената. Тек су са освитом модерног доба, у зачетку европеизације и вестернизације ове средине оличене у неприметном пробијању појединих европских тековина, наступиле и појаве првих, школованих и стручних здравствених радни-

[1] Географске области Косова и Метохије су у прошлости припадале различитим државним субјектима и административним јединицама које нису пратиле стриктне природне границе. У овом раду простор Косова и Метохије обухвата ону територију која чини актуелну аутономну покрајину Републике Србије.

ка, међу којима и оних јеврејских корена, који су део свог професионалног живота и рада посветили здравственом збрињавању људи или подизању капацитета и услова рада медицинских установа на овим просторима.

Период османске окупације

За османско доба скопчано је настањење првог ашкеназког Јеврејина и најраније датираног јеврејског здравственог радника на Косову и Метохији. Његово досељење у Призрен није било самоиницијативно мотивисано, већ базирано на пословној понуди. Наиме, како је декадентно Османско царство већ хронично западало у свеопшту кризу и било на издисају крајем 19. столећа, то је упоредо расла потреба за експертима свих типова који су се могли пронаћи на европском Западу. За разлику од повољнијих прохујалих времена када су Османлије биле на врхунцу моћи и својеврсна глобална сила 16. века, где су хећими, апотекари, разноврсне занатлије и уметници проналазили гостопримство и неретко били регрутовани од самих шпанских Јевреја изгнаних са Иберијског полуострва, дотле је суморна свакодневица османског друштва у његовој деветнаестовековној еклипси сведочила дефицит у фундаменталним струкама, остављајући потребе становништва неутаживим.

Тиме треба објаснити и ангажовање првог школованог лечника из Европе у граду на Бистрици чији су резиденти робовали сујеверју и плаћали данак сиромаштву и игноранцији. Из ривалске Црно-жуте монархије доспео је у Призрен интервенцијом Порте један Ашкеназ Хофман, о чему нам савременик, учитељ Петар Костић (1852–1934) преноси: ,,Године 1885. дође за општинског лекара у Призрен свршени студент медицине у Бечу Хофман, по народности Јеврејин. И он бејаше веома искусан лекар и акушер, те је многе спасавао од смрти који су његове савете слушали. А како је наш свет, нарочито мухамеданци, врло мало давао значај лекарској помоћи, те би Хофмана звали при издисају болесника, Хофман би им рекао: ,'Кад је требало да зовете мене, ви сте звали попа; а кад треба да зовете попа, ви сте

звали мене. Зато спремајте болесника за у Шукле.' Тако се звало место где су се сахрањивали православни Срби до ослобођења Призрена 1912. године".[2]

За раздобље османске управе на овом простору могућа је везаност још једног јеврејског здравственог радника који је потенцијално, сходно природи свога посла и територијалној надлежности, обављао свој хумани позив и са позиција државног чиновника руководио здравственом политиком на тлу Косова и Метохије. Наиме, у то време, прецизније 1902. године, османске власти су за здравственог начелника Солунског, Монастирског и Косовског вилајета поставиле Жак-пашу, односно сефардског Јевреjина Јакова – Жака Нисима (1850–1903), сина апотекара Хајима Нисима Давида из Солуна, који је 1874. или 1876. године завршио цариградску Војну академију за медицину и фармацију, те по природи свога посла неминовно морао повремено боравити и на Косову и Метохији.[3]

Од избијања Првог балканског рата до завршетка Првог светског рата

Избијање Првог и Другог балканског рата (1912–1913) и убрзо потом Великог рата (1914–1918) просторе Косова и Метохије начинило је позорницом динамичних војних, политичких и социјалних кретања, услед чега се драстично повећао број Јевреја који су привремено, сходно војном, медијском, хуманитарном или неком другом ангажману, боравили у овим крајевима. Најчешће је било речи о Србима мојсијевске вероисповести, шпанским Јеврејима, мобилисаним српским поданицима који су

[2] Петар Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX века (са успоменама писца)*, (Скопље: s. n, 1933), 166; Милош М. Дамјановић, „Јевреји у Призрену од најранијих времена до Холокауста", *Историјски часопис*, VI/2023, 73–112.

[3] Ženi Lebl, *Plima i slom. Iz istorije Jevreja Varadarske Makedonije*, (Gornji Milanovac: Dečje novine, 1990), 88, 90; Lavoslav Glesinger, „Pabirci o jevrejskim ličnicima u Jugoslaviji", *Židov*, Zagreb, br. 38, 18. septembra 1936, 13; https://www.jewishencyclopedia.com/articles/8491-jacques-pasha-jacques-nissim-pasha (Приступљено сајту 29. 8. 2025).

у војној униформи, искључиво у ратним условима, унутар борбених положаја и у складу са војним задужењима обављали санитетске дужности према ратним саборцима и заробљеницима из супротстављених табора.

На Косову и Метохији су током балканских ратова завршили многи јеврејски војници, а међу њима и они који су обављали медицинске дужности. Централну амбуланту у Призрену за време Другог балканског рата у којој су се хоспитализовали војници из 22. команде водио је резервни санитетски капетан 1. класе, трупни лекар 12. пешадијског пука 1. позива Моша – Букус Алкалај (1878–1942), београдски Сефард који је за време арнаутске[4] побуне у Љуми заступао трупног лекара VI пука II позива, трупног лекара 10. пука и 5. прекобројног. Једновремено, командир болничке чете у Призрену био је капетан II класе Рафаило Алфандари, Сефард из Пожаревца.[5]

Као управник приштинске војне болнице у периоду између два балканска рата радио је резервни санитетски капетан I класе – доктор Рафаило Бијерани, Сефард са претходном слу-

[4] У раду смо се за припаднике албанске етничке скупине служили термином Арнаути својственим тадашњим генерацијама српског народа и историјским изворима потеклим из истог раздобља. У српском језику се све до завршетка Другог светског рата брижно водила разлика у терминолошком одређењу између грађана суседне албанске државе који су ословљавани Албанцима и домаћих држављана албанског порекла који су називани Арнаутима.

[5] Александар Гаон (ур.), *Знаменити Јевреји Србије. Биографски лексикон* (Београд: Савез јеврејских општина Србије, 2011), 11; Милош М. Дамјановић, „Јевреји на Косову и Метохији током балканских и Првог светског рата", *Државност, демократизација и култура мира*, Тематски зборник радова, ур. Бојана Димитријевић, (Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2015), 109–129; Александар С. Недок, *Балкански ратови 1912–1913. Рад српског војног санитета* (Београд: Медија центар „Одбрана", 2012), 128–9, 233, 244–5, 235, 263; Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja". Jevreji u Srbiji* (Beograd: Čigoja štampa, 2012), 15; Milos Damjanovic, „The Jewish presence in Kosovo and Metohia during The Balkan wars and WWI", *Меѓународна научна конференција Балканот: луѓе, војни и мир. Материјали од меѓународната научна конференција по повод 65 години од основањето на Институтот за национална историја*, ур. Драги Ѓоргиев и др, (Скопје: Институт за национална историја, 2015), 323–340.

жбом у Краљеву. Са српском војском преко Косова и Метохије и северне Албаније наступао је и санитетски потпуковник доктор Јаков Брик, ашкенаски Јеврејин пореклом из Русије, који ће доцније бити управник болнице у Љешу. У ослобођеном и новоприкљученом Урошевцу лекар II пољске болнице Шумадијске дивизије 1, позива, све до фебруара 1913. године био је резервни санитетски капетан II класе доктор Хајим Русо, Сефард из Доњег Милановца.[6]

Након што су новоосвојене области по окончању рата прикључене српској држави, власти у Београду су у више фаза предузеле изградњу уставног поретка и конституисање локалних органа власти на ослобођеном подручју, не успевши да у потпуности заврше започету правну и институционалну хомогенизацију ових крајева са матицом услед скорог избијања Великог рата. Брига о изградњи и јачању нових делова земље тешко погођених вишевековном рђавом управом и запостављеношћу османских власти огледала се и кроз кадровско оснаживање постојећих и новооснованих малобројних и недовољно функционалних јавних установа. У том циљу, упућивани су на рад у државним субјектима на Косову и Метохији службеници из претклумановских делова државе, међу којима су били и неки ретки Јевреји. На тај начин у Призрен је доспео Ашкеназ, руски Јеврејин, доктор Исидор В. Георгенбергер који је од 1913. до 1915. године као хонорарни наставник обављао дужност школског лекара гимназије у Призрену.[7]

---

[6] А. С. Недок, *Балкански*, 235–236; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji*, 15; М. М. Дамјановић, „Јевреји на Косову"; M. Damjanovic, „The Jewish presence".

[7] После Првог светског рата Георгенбергер је по потреби службе наредбом министра војног и морнарице од 11. јуна 1920. године као контрактуални војни лекар I класе одређен за управника Подгоричке привремене војне болнице, на којој дужности је био и дотле. На истој дужности остао је и током следеће године иако је истовремено по потреби службе назначен да врши дужност трупног лекара подгоричког гарнизона наредбом министра војног и морнарице од 29. јануара 1921. године. На тој дужности остао је све до 24. јануара 1922. године, када је по молби одређен за трупног лекара Сарајевског гарнизона наредбом министра војног и морнарице. Указом краља Александра Карађорђевића (1888–1934) од 25. јула 1922. године, а на предлог ми-

нистра војног и морнарице на темељу Закона о устројству војске, преведен је у активну службу као санитетски капетан I класе. Решењем војног министра од 20. октобра 1924. године одобрено му је полагање испита први пут у испитној 1924/25. години за чин активног санитетског мајора, који је он исте године успешно положио. Као лекар школе за резервне пешадијске и артиљеријске официре Георгенбергер је потом по потреби службе одређен за управника Травничке привремене војне болнице наредбом министра војске и морнарице од 24. фебруара 1925. године. За потпредседника Управе Официрског дома у Травнику изабран је на годишњем збору чланова одржаног 6. фебруара 1926. године. Потом га затичемо у чину санитетског потпуковника као управника сталне војне болнице Боке Которске, одакле је указом краља Александра Карађорђевића јуна 1930. године постављен за референта санитета команде Боке Которске. Решењем краљевских намесника од 6. септембра 1935. године, а на предлог министра војске и морнарице Георгенбергер је унапређен у чин санитетског пуковника. Одлуком краљевских намесника од 6. септембра 1939. године, а на предлог министра војске и морнарице, Георгенбергер је одликован Орденом југословенске круне трећег реда. Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1937–1938 годину* (Скопље: s. n, 1938), 11–12; П. Костић, *Просветно*, 55; Историјски архив Београда (ИАБ), Фонд Управа града Београда (УГБ), Картотека житеља града Београда и Земуна (КЖГБИЗ), *Адела Исидор Серафина Георгенбергер*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Бењамин Исидор Амалија рођ. Хохберг Георгенбергер*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Adela Isidor Serafina Georgenberger*; М. М. Дамјановић, „Јевреји у Призрену"; „Наредбом Министра Војног и Морнарице", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 26, 30. јун 1920, 1059–1060, 1069–1070, 1073–1074; „Наредбом Министра Војног и морнарице", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 4, 5. фебруар 1921, 199–204; „Наредбом министра војног и морнарице", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 3, 26. јануар 1922, 115–118; „Производства, постављења и највиша решења", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 32, 3. август 1922, 1463–1464; „Лични односи. Испит су положили", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 2, 14. јануар 1925, 45–46; „Наредбом министра војске и морнарице", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 10, 28. фебруар 1925, 287–290; „Годишњи скупови официра по гарнизонима.", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 17, 24. април 1926, 669–670; „Војска и морнарица. Велики размештаји по струкама. Указ у санитетској струци", *Време*, Београд, бр. 3032, 7. јун 1930, 4; „Унапређења, постављења и највиша решења.", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 33, 6. септембар 1935, 1347–1350; „Одликовања", *Службени војни лист – орган и издање Министар-*

Мирнодопски период на Косову и Метохији, ако га је суштински уопште било, трајао је веома кратко. Само годину дана по окончању балканских ратова избио је Први светски рат у којем премијерно и косовскометохијски Јевреји, као поданици новог, ратом захваћеног државног субјекта, узимају учешћа. Војна мобилизација и добровољно ступање у редове српске војске учинила је да и домаће сефардско становништво са назначених простора стекне искуство рада у лечничким пословима. На служби у српској војсци били су приштински Сефарди Бохор Ј. Рубен (1880–1914), редов болничарске чете Косовске дивизије који је умро у Приштини 1914. године од тифуса и Мануел М. Рубен (1884–1914), редов болничарске чете Косовске дивизије, који је такође преминуо у Приштини у првој години рата од исте заразне болести.[8] У Великом рату на страни Србије учешће је међу осталим сународницима из завичајне средине узео и приштински Сефард Аврам Мандил у својству болничара.[9]

Избијањем Првог светског рата, дотле највећег оружаног сукоба у прошлости људског рода, делови Косова и Метохије изнова су постали поприште појачане и ратним приликама условљене концентрације јеврејских здравствених радника. Нарочито је једна од ратних епизода – Албанска голгота односно повлачење српске војске, народа и врховне власти путевима који су водили преко Косова, Метохије и Црне Горе преко Албаније до савезничких лука и суседне Грчке, оставила видног трага по том питању. На Косово и Метохију је са српском војском доспео благајник Резервне лесковачке болнице,

ства војске и морнарице, Београд, бр. 28, 6. септембар 1939, 1579–1580, 1583–1586; „Војни указ. Унапређен је и одликован велики број активних и резервних официра", *Време*, Београд, бр. 6330, 7. септембар 1939, 8; Решењем министра војске и морнарице, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 51, 25. октобар 1924, 2099–2102. *Споменица погинулих и умрлих српских Јевреја у балканским и светском рату 1912–1918* (Београд: s. n, 1927), 118, 128; М. М. Дамјановић, „Јевреји на Косову"; M. Damjanovic, „The Jewish presence".

9 Pavle Dzeletović Ivanov, *Jevreji Kosova i Metohije* (Beograd: Panpublik / Nova knjiga, 1988), 44, 45, 138, 143, 153, 155, 165; М. М. Дамјановић, „Јевреји на Косову; M. Damjanovic, „The Jewish presence".

резервни нижи војни чиновник I класе Моша Ј. Меворах који се повлачећи обрео у Подујеву, Приштини, Штимљу, Сувој Реци, Журу и Призрену.[10] Судбину пада у руке непријатеља, у аустроугарско заробљеништво, имао је београдски Сефард Менахем Русо, резервни капетан I класе и војни лекар. Он је по наређењу Врховне команде остао у Пећи, у тамошњој црногорској војној болници где је, при предаји болнице, био заробљен од аустроугарске војске.[11]

У тим данима опште бежаније, обезглављености, расула, конфузије, утучености, очајања, немаштине, поболелости и исцрпљености упитно је на који начин су јеврејски здравствени радници били доступни унесрећеним сапатницима и сапутницима. Познато нам је само да су се у колонама које су се сливале ка југу, на Косово и Метохију и даље преко Албаније, налазили и следећи домаћи сефардски и ашкенаски здравствени службеници: доктор Хаим Русо[12]; санитетски официр, доктор Давид Албала (1886–1942)[13]; резервни санитетски (пот)пуковник Соломон Алкалај (1878–1929)[14]; капетан I класе, санитетски потпуковник

[10] Данило Шаренац, „Дневник са пута евакуације од дана 23. окт(обра) 1916. чиновника Моше Мевораха", *Zbornik 10. Studije, arhivska i memoarska građa*, 10 / 2015, 123–144; М. М. Дамјановић, „Јевреји у Призрену".

[11] А. Гаон (ур), *Знаменити*, 210, 211; Александар С. Недок, *Повлачење српске војске ка албанском приморју и њена евакуација на Крф 1915/16. Рад војно-санитетске службе*, (Београд: Медија центар „Одбрана", 2006), 95; М. М. Дамјановић, „Јевреји на Косову"; M. Damjanovic, „The Jewish presence".

[12] Miloš Jevtić (pr), *Šabac i Jevreji u susretu* (Beograd: Beogradska knjiga/Miodrag Nikolić, 2003), 73, 74; M. Damjanovic, „The Jewish presence"; М. М. Дамјановић, „Јевреји на Косову".

[13] Ђорђе Н. Лопичић (пр), *Др Давид Албала – специјални делегат при југословенском краљевском посланству у Вашингтону 1939–1942.* (Београд: Теовид, 2010), 17, 18, 137, 138; „Албала, Давид", *Српска породична енциклопедија*, 1, (Београд: Народна књига / Политика НМ, 2006), 73, 74; Михаило Б. Милошевић, *Јевреји за слободу Србије 1912–1918* (Београд: Филип Вишњић, 1995), 85–94; А. Гаон (ур), *Знаменити*, 6–8; M. Damjanovic, „The Jewish presence"; М. М. Дамјановић, „Јевреји на Косову".

[14] "Алкалај Соломон", *Српска породична енциклопедија*, 1, (Београд: Народна књига/Политика НМ, 2006), 101; М. Б. Милошевић, *Јевреји*, 79–81; А. Гаон (ур), *Знаменити*, 16–17; M. Damjanovic, „The Jewish presence"; М. М. Дамјановић, „Јевреји на Косову".

Моша – Букус Алкалај[15]; резервни санитетски капетан II класе Мориц Були (1876–1936)[16]; резервни санитетски мајор, пуковник Леон Којен (1876–1949)[17]; лекарски помоћник Жак Конфино (1892–1975)[18]; доктор Игњат Феликс; војни болничар Милан Феликс и доктор Самуило Попер.[19]

Поред домаћих Израелићана, голготу српског народа доживели су и инострани Јевреји, претежно Ашкенази, које су биле ангажовале српске власти. Ноах Сруљ Шнерсон је био мобилисан у српску војску на дужности војног лекара 20. кадровског пука са којом је поделио све патње и несреће, посебно приликом повлачења преко Косова, Метохије и Албаније.[20] Сем њега, и други руски Јевреји у српској војној служби искусили су исту судбину. Преко Косова и Метохије повлачили су се и санитетски поручник, трупни лекар Тимочке дивизије 2. позива доктор Мордехај Новогородски[21]; санитетски поручник, лекар Тимочке дивизије 2. позива доктор Бењамин Новгородски; пуковник Јаков Брик и добровољац доктор Јевсеј Козински, рођен у Кијеву 18. фебруара 1887. године, од оца Аврама и мајке Кларе Дислер, који је наставио да живи после рата у југословенској држави и ради као лекар у Мостару, Петровграду и Београду, објављујући и чланке на медицинске теме у одрђеним периодичним гласилима на српском језику.[22]

---

15 А. Гаон (ур), *Знаменити*, 11; M. Damjanovic, „The Jewish presence"; М. М. Дамјановић, „Јевреји на Косову".

16 А. Гаон (ур), *Знаменити*, 47; M. Damjanovic, „The Jewish presence"; М. М. Дамјановић, „Јевреји на Косову".

17 А. Гаон (ур), *Знаменити*, 116–117; M. Damjanovic, „The Jewish presence"; М. М. Дамјановић, „Јевреји на Косову".

18 А. Гаон (ур), *Знаменити*, 120–121; M. Damjanovic, „The Jewish presence"; М. М. Дамјановић, „Јевреји на Косову".

19 М. М. Дамјановић, „Јевреји на Косову".

20 Станиша Бркић, Миломир Минић, *Јевреји у Крагујевцу – прилог историји Јевреја у Србији* (Крагујевац: Круг, 2011), 45–52, 145; М. М. Дамјановић, „Јевреји на Косову"; M. Damjanovic, „The Jewish presence".

21 М. Б. Милошевић, *Јевреји*, 63, 64; M. Damjanovic, „The Jewish presence"; М. М. Дамјановић, „Јевреји на Косову".

22 М. М. Дамјановић, „Јевреји на Косову"; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji,* 16; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Др Јевсеј Козински*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Олга Козински рођ. Розен-*

Познати микробиолог и серолог, научник светског гласа, пољски Јеврејин који је конвертирао у католичанство, Лудвик Хиршфелд (1884–1954) такође се ставио на располагање потребама разорене и напаћене Србије. На том задатку подршку му је пружала животна сапутница докторка Хана Касман Хиршфелд (1884–1964), која је такође дала свој допринос као болничарка у српској армији. Пешице дању, а воловским колима ноћу, у трајању од око шест недеља, са осталим пријатељима и мартирима из редова српске војске и народа и у друштву још једног пољског лекара јеврејског рода Лудвика Клоцмана, повлачили су се долином реке Ибар, маршрутом која је водила до Косовске Митровице, Приштине, па преко Косова поља до Призрена и државне границе са Албанијом. Лудвик је, у касније написаној живописној, узбудљивој, али и трагичној аутобиографији забележио и ову свеопшту евакуацију описујући прелазак преко Косова поља као нешто незаборавно, подсећајући на историјски значај Косова и Метохије за судбину и националитет Срба, сведочећи истовремено о свеприсутном плачу народа и војника који су се слили на ово српско свето место.[23]

Трогодишња аустроугарска и бугарска окупација простора Косова и Метохије довела је на ове просторе бројно војно и цивилно особље тих држава задужено за успостављање и одржавање окупационог поретка. Међу њима нашли су се и разни мађарски и аустријски Јевреји, али нам је непознато у коликом броју је било оних чији је ангажман био скопчан са здравственим сектором. Једино се са поузданошћу може рећи да је током година окупације лекарка за муслиманске жене у Косовској Митровици била извесна Јеврејка Фрида Френкел.[24]

фелд; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Надежда Козински*; Д – р Ј. Козински, „О хормонима", *Гласник Подмлатка Црвеног крста*, Београд, бр. 6, фебруар 1941, 9.

[23] М. Дамјановић, „Јевреји на Косову"; Лудвиг Хиршфелд, *Историја једнога живота* (Београд: Српска књижевна задруга, 1962), 8, 53, 61, 64–70, 72, 78; А. Гаон (ур), *Знаменити*, 248–9; Aleksandar Gaon (ur), *Mi smo preživeli...2. Jevreji o Holokaustu* (Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2003), 228; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji,* 15–6; M. Damjanovic, „The Jewish presence"; Уршула Гленск, *Хиршфелдови. Да свако разуме крв* (Нови Сад: Прометеј, 2024), 62–63.

[24] Божица Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године* (Београд: Чигоја штампа, 2000), 36.

Повратак српске војске у победоносном ослободилачком налету, васкрс Србије и завршетак Првог светског рата поново су на ове просторе, путањом којом се враћала српска армија, довели и јеврејске здравствене раднике. Изложени свеколиком страдању, на удару пушчаних зрна, крајње физичке изнемоглости или погођени каквом опаком инфективном болешћу, појединци су били приморани да се задрже на датом тлу и потраже себи медикаменте и рехабилитацију. Иако у међувремену завршен, од последица рата и на Косову и Метохији су се гасили животи српских Јевреја у државној служби. Вирус инфлуенце био је фаталан за београдског Сефарда Мошу А. Калефа, поднаредника, шефа апотеке при Резервној војној болници у Куманову, који је преминуо по повратку са Солунског фронта, 18. децембра 1918. године у Косовској Митровици, где је и сахрањен.[25]

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца – Југославији

Међуратно доба у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Југославији, трајало је од 1918. до 1941. године и представљало златно доба за југословенску јеврејску заједницу. У овом дводеценијском периоду обележеном постојаношћу друштвено-политичког поретка и ровитим унутрашњим миром на просторима Косова и Метохије, услед појачане бриге централних власти за генерални, па и напредак здравственог сектора на датом подручју, дошло је до појачаног и највећег ангажмана јеврејских здравствених радника у целокупној повести ових регија. За развој здравствених прилика и остварење здравствене политике, те здравствену бригу цивила у овом раздобљу најистакнутију улогу и највећи значај имао је долазак и задржавање двојице ашкенаских Јевреја: доктора Јосефа Тајтелбаума и лекара Нехемије Шенфајна, који су свој живот и рад посветили становништву градова на Бистрици и Ибру.

[25] *Споменица*, 108–109; М. М. Дамјановић, „Јевреји на Косову"; M. Damjanovic, „The Jewish presence".

Стално настањени цивилни и војни лекари –
Ј. Тајтелбаум и Н. Шенфајн

Призренски лекар Јосеф Тајтелбаум (1891/1895–1945) рођен је 3. јула 1891. или 1895. године, од оца Израеља и мајке Естере, у селу Будзанов, поред места Трембовља, у области Тарнопоља, у Источној Галицији. На бечком Медицинском факултету студирао је медицину када је током петог семестра, 24. августа 1914. године ступио у 19. аустријски домобрански пешадијски пук аустроугарске војске као једногодишњи својевољац медицинар, оставши у том статусу и пуку до 1. маја, односно 15. јула 1915. године. Отад па до 13. новембра 1918. године Тајтелбаум је у аустроугарској војсци служио као батаљонски лекар медицинар на руском фронту. У резервног санитетског кадета унапређен је 17. јула 1915. године. Из аустроугарске војске је демобилисан 23. децембра 1918. године услед опште демобилизације и ради довршетка медицинских студија. Будући врсан зналац немачког језика, Медицински факултет у Бечу је завршио 1920. године. Пошто у пропалој монархији није могао себи да обезбеди радно место, прочитавши оглас о потреби за војним лекарима у новооснованој Краљевини СХС, пријавио се на конкурс и крајем исте или почетком 1921. године дошао у Призрен, где је радио као лекар војног гарнизона града.

У југословенској војсци Тајтелбаум је решењем Министарства војске и морнарице од 12. априла 1921, потврђеним 19. октобра исте године, постављен за контрактуалног војног лекара и одређен на службу у Сталној војној болници Косовске дивизијске области у Приштини, где се јавио на дужност 15. априла, наредбом управе болнице за 1921. годину. Овде је Тајтелбаум вршио дужност шефа кожно-венеричног и заразног одељења до 4. јула 1921. године. Од 5. јула 1921. године, Тајтелбаум је наредбом команданта Косовске дивизијске области од 25. јуна одређен да заступа у дужности гарнизонског лекара у Призрену, где се јавио 5. јула, вршећи службу на овом положају до предаје оставке. Истовремено је вршио и дужност управника гарнизонске амбу-

ланте у Призрену. Дужност гарнизонског лекара у Призрену потврђена му је решењем Министарства војске и морнарице од 3. октобра 1921. године. Наредбом Министарства војске и морнарице од 31. октобра 1921. године контрактуални војни лекар III класе Јозеф И. Тајтелбаум постављен је за трупног лекара 30. пешадијског пука, на којем положају је остао до предаје оставке. Дужност трупног лекара 30. пешадијског пука и вршиоца дужности лекара Призренског гарнизона потврђена му је наредбом Министарства војске и морнарице од 31. маја 1926. године. За санитетског поручника постављен је 22. маја 1926. године, а од 22. маја 1928. године одређен је по потреби службе за лекара 23. пешадијског пука и вршиоца дужности лекара Штипског гарнизона.

Место војног лекара заменио је касније, од 1930. године па све до окупације 1941. године, општинским лекаром Призрена. Оставка у југословенској војсци му је одобрена одлуком од 29. јануара 1929. године. По позиву обилазио је болеснике, своје пацијенте и требаоце медицинских услуга, увек носећи своју лекарску ташну. По причању Призренаца, Тајтелбаум је као доктор уживао статус каквог племенског мага, враћајући у живот људе који су били на самрти. Пред Априлски рат био је мобилисан као санитетски официр. Познато је да је сарађивао са призренским пододбором Друштва „Српска мајка". Ово друштво је веома успешно помагало градску сиротињу и пружало здравствену заштиту деци. Чланице друштва обилазиле су куће хришћанских и муслиманских сиромаха пружајући им потребну помоћ. Друштво је успевало да помоћу разних приредби повећа своје приходе намењене утрошку у хумане циљеве. Бесплатан преглед деце Друштво је организовало у друштвеном диспанзеру, које су обављали лекари П. Јовановић, А. Ћалевић, Т. Поповић, П. Гавриловић, Јосеф Тајтелбаум и докторка К. Костић.[26]

[26] Јаша Romano, „Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941–1945. Žrtve fašističkog terora i učesnici u narodnooslobodilačkom ratu", *Zbornik 2. Studije i građa o učešću Jevreja u Narodnooslobodilačkom ratu*, 2/1973, 73–263; A. Гаон (ур), *Знаменити,* 225–226; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji*, 18; A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...2*, 160–163, 165–167, 170–171, 176; Milan Fogel, Milan Ristović, Milan Koljanin, *Pravednici među narodima. Srbija* (Beograd: Jevrejska opština Zemun,

Поред доктора Тајтелбаума стално настањеног у највећем метохијском граду, на другом крају ових области, на самом северном рубу Косова, у Косовској Митровици био је стално настањен још један ашкенаски лекар Нехемије Шенфајн (1886–1942), који је несебично себе уткао у живот овог града у развоју и до крајњих граница инвестирао своје знање и животну енергију у унапређење месних здравствених прилика. Овај руски Јеврејин школован у Швајцарској доспео је на Косово и Метохију брзо по окончању Првог светског рата руковођен и мотивисан искључиво хуманим побудама, у жељи да лично допринесе санацији више него незавидних здравствених прилика вишевековно занемарене и последњим ратовима тешко опустошене средине. Краткотрајно боравећи и радећи у Приштини, преместио се у Косовску Митровицу где ће до краја трагично прекинутог живота обављати лекарску праксу у приватној и државној режији.

Шенфајн је рођен 16. фебруара 1886. године у Острогу, у Руском царству, од оца Леа и мати Рифке Черниц. Дипломирао је 1917. године на Медицинском факултету у Берну где је био запослен као лекар при Универзитетској клиници, а био је лекар и у Кантоналној болници кантона Тургау. На хируршкој клиници у Берну радио је као IV асистент јула 1920. године и потом био изабран за асистента хирургије почетком новембра исте године. За ову животну етапу везани су и најранији Шенфајнови научноиз-

2010), 168, 170; Дмитар Тасић, *Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920.* (Београд: Јавно предузеће Службени гласник, 2012), 29; Војни архив (ВА), Фонд Досијеа персоналних података Војске Краљевине Југославије (ДППВКЈ), *Јозеф Тајтелбаум*; „Успешна делатност друштва 'Српска мајка' у Призрену", *Правда*, Београд, бр. 10.212, 13. април 1933, 5; М. М. Дамјановић, „Јевреји у Призрену"; Наредбом министра војног и морнарице, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 45, 3. новембар 1921, 2337–2340; Наредбом министра војске и морнарице, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 23, 5. јун 1926, s. р; Наредбом министра војске и морнарице, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 24, 26. мај 1928, 915–916.

страживачки кораци. Заинтересованост за благотворно дејство загрејаног ваздуха на телесне ране навело га је да ради повећања повољног утицаја кисеоника, заступа стајалиште о излагању рана перманентном кисеоничком протоку путем тзв. кисеоничке бомбе, пошто се успех показао изванредним.[27]

Већ средином 1921. године, 15. јуна, на предлог министра војнога и морнарице доктор Нехемија Љ. Шенфајн је постављен за контрактуалног војног лекара III класе. Око месец дана касније као новопримљен, одређен је по потреби службе за контрактуалног војног лекара III класе у сталној војној болници Косовске дивизијске области, наредбом министра војног и морнарице Краљевине СХС од 9. јула. У Приштини се Шенфајн није дуго задржао – крајем 1923. године одселио се у Косовску Митровицу. Нехемије је кратко остао при државној служби. Поднео је оставку, која му је прихваћена 15. јуна 1922. године. На државну службу при војсци поново се вратио неколико година касније. На предлог министра војске и морнарице унапређен је 9. јануара 1926. године за резервног санитетског капетана II класе. У војсци је пријавио да је најспособнији као лекар за унутрашње болести, евентуално као хирург.[28]

---

[27] Архива Општине Краљево, Матична служба за Косовску Митровицу, *Посебна књига рођених Косовска Митровица – реконструкције II*, 28; ВА, ДППВКЈ, *Нехемије Шенфајн*; *Bernischer Staats – Kalender. Annuaire officiel du Canton de Berne Juli 1920* (Bern: s. n, 1920), 204; *Intelligenzblatt für die Stadt Bern*, Bern, 3.11.1920, 2; *Wiener Medizinische Wochenschrift*, Wien, Nr. 44, 29. Oktober 1921, 1887–1888; Милош М. Дамјановић, „Др Нехемије Шенфајн – Биографија жртве Холокауста", *Топола – часопис ЈУ Спомен – подручја Доња Градина*, 4/2018, 32–50; Милош М. Дамјановић, *Др Нехемије Шенфајн (1886–1942). Биографија Швајцарца у Југославији* (Нови Сад: Архив Војводине, 2023), 10–11.

[28] „Производства, постављења и највиша решења", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 23, 25. јуни 1921, 1329–1330; „Постављења и највиша решења", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 27, 5. јула 1922, 1259–1260; „Унапређења и постављења", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 2, 14. јануара 1926, 41–42; „Наредбом Министра Војног и Морнарице", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 27, 23. јули 1921, 1569–1572; P. Dž. Ivanov, *Jevreji*, 173; Зоран Ч. Вукадиновић, Милован Ј.

Током 1924. или почетком 1925. године, Шенфајн је био у службеној посети селу Слатина, неколико километара удаљеном од Косовске Митровице, које је тада било на удару епидемије неке заразне болести. У Слатини је Шенфајн осим рада на искорењивању инфекције једновремено чинио медицинске прегледе заинтересованих лица. Долазак доктора на село дочекан је с одушевљењем, па су мештани Шенфајново присуство искористили и за систематско испитивање сопственог здравственог стања. За услуге прегледа и издавања уверења о старости, Шенфајн је наплаћивао 125 динара, од којих је 25 динара било одређено за таксу. Слабо платежним и сиромашним сељанима Шенфајн је омогућавао накнадну исплату посредством њиховог учитеља Антонија Вуксановића. Шенфајн је од 1932. године био руководилац и амбуланте у руднику Трепча, посвећујући огромну енергију, напор и време за развој опште здравствене културе међу рударима и осталим нискоквалификованим радницима овог индустријског гиганта.[29]

Подједнако је Шенфајн лечио и многобројни, шаренолики, анонимни свет као и угледне и утицајне личности у граду, о чему сведоче искази захвалности ожалошћених чланова породица преосталих иза смрти националног радника, учитеља и градоначелника Јосифа Поповића и гимназијског професора Николе Ракитина. Број Шенфајнових пацијената током косовско-митровачке радне каријере могао се мерити у хиљадама, али смо успели доћи до са-

Богавац, *Српска просвета и култура у Косовској Митровици 1836–1941* (Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина/Учитељски факултет – Призрен, 2001), 326–327; Јаша Алмули, *Страдање и спасавање српских Јевреја* (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 61; Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941* (Београд: Институт за савремену историју, 2008), 192; М. М. Дамјановић, „Др Нехемије"; М. М. Дамјановић, *Др Нехемије*, 12–13; ВА, ДППВКЈ, *Нехемије Шенфајн*.

29 Архив Југославије (АЈ), Фонд Министарство просвете Краљевине Југославије (МПКЈ), 66–1631–1733, *Начелство среза косовскомитровичког Косовска Митровица, Саслушање Антонија Вуксановића, учитеља у Слатини ср. к. митровичког у округу звечанском по разним кривицама, а у вези предмета бр. 98/25, Косовска Митровица, 17. фебруара 1925;* М. М. Дамјановић, „Др Нехемије"; З. Ч. Вукадиновић, М. Ј. Богавац, *Српска*, 327; М. М. Дамјановић, *Др Нехемије,* 16–18.

мо малобројних документованих примера. Радило се претежно о жртвама трагичних случајева, несрећних и инцидентних ситуација, озледа на раду, рударских повреда, оружаних напада, покушајима суицида и других стања, неретко фаталних по живот. Шенфајн је, важећи за највећег експерта, зато био последња нада свима чије је здравствено стање било безнадежно или критично.

Доктор Шенфајн је као хирург митровачке болнице лекарске услуге пружао и особама које је лично познавао, попут професора приштинске гимназије Марка Шепуровића, коме је комисијски издао лекарско уверење на лични захтев, 2. јуна 1922. године у Косовској Митровици. Изгледа да је Шенфајн у појединим ситуацијама локалном становништву вршио и гинеколошко-акушерске услуге. У посебно тешким и компликованим порођајима неопходност његовог учешћа у неонаталним захватима била је више него потребна и драгоцена за пацијенте. На порођају Борке Трпковић (1904–?), супруге кројача Атанасија Трпковића (1899–?) из Косовске Митровице, која је породила близанце 3. јануара 1938. године, ординирао је доктор Шенфајн.[30]

Иностранн и домаћи цивилни лекари

Осим породице Тајтелбаум, као стално настањене у граду, у Призрену је у првим годинама постојања Краљевине СХС живео и извесни Ашкеназ доктор Јаков Шапиро. Овај руски Јеврејин пу-

[30] Мара Поповић, ,,Јавна захвалност", *Политика*, Београд, бр. 8999, 3. јун 1933, 20; *Косовске новине – недељни лист*, Косовска Митровица, бр. 7, 26. фебруар 1937, 2; ,,Кроз нашу земљу. У Глибовцу биће подигнут споменик јунаку Станоју Главашу", *Политика*, Београд, бр. 9511, 8. новембар 1934, 9; ,,Због експлозије једне мине у руднику ,Трепча страдала су четири рудара. Један је од њих већ умро, а двојица се боре са смрћу", *Политика*, Београд, бр. 10469, 19. јул 1937, 14; ,,Несрећа у руднику Трепча", *Правда*, Београд, бр. 140, 19. мај 1932, 8; ,,Напад на београдског инжењера Виктора Лакнера код Косовске Митровице. Од задобивених повреда инжењер Лакнер је умро.", *Правда*, Београд, бр. 184, 2. јул 1932, 5; АЈ, МПКЈ, 66–843–1274, *Лекарско уверење, 2. јуна 1922. К. Митровица*; Архива Општине Краљево, Матична служба за Косовску Митровицу, *Матична књига рођених 1935–1946, Косовска Митровица*, 28; М. М. Дамјановић, ,,Др Нехемије"; М. М. Дамјановић, *Др Нехемије*, 19–24, 27.

ног имена Јаков Станислав Шапиро рођен је 19. фебруара 1902. године у Лублину од оца Арона и мајке Шарлоте Розенблат. У Призрену и његовој околини активан је био у служби као лекар Среза подгорског током 1921–1922. године, да би касније прешао са службом у Коларе.[31] Међу првим ашкенаским Јеврејима досељеним на Косово и Метохију био је доктор Мордехај – Мардко Каљуски (1887–1942), који је пре балканских ратова живео у Београду, да би као добровољац, на молбу Црвеног крста, дошао из Швајцарске 1919. године ради испомоћи у борби против епидемија заразних болести. Каљуски је рођен 1. фебруара 1887. године у Атакији, у Бесарабији, од оца Симхе и мајке Гење Гриншпун. Неколико година је тим послом боравио у Приштини, да би већ 1925. године или нешто мало пре тога, прешао у Пирот, а касније у Београд. Сличним поводом изгледа да је у Србију дошао и доктор Јулијус Јагода (1890–1941), који је најпре службовао на Косову и Метохији, да би прешао у Прокупље и касније у Велики Бечкерек.[32]

Током првих година новоформиране Краљевине СХС на тлу Косова и Метохије затичемо још једног ашкенаског Јеврејина,

---

[31] ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Др Јаков Станислав Арон Шарлота Розенблат Шапиро*; *Државни календар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за године 1921. и 1922. које су просте* (Београд: Издање и штампа Државне штампарије Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1921), 890; М. М. Дамјановић, „Јевреји у Призрену"; „Оснивање Удружења задружних лекара", *Правда*, Београд, бр. 193, 11. јул 1932, 6.

[32] Ženi Lebl, *Jevreji u Pirotu* (Beograd: Privredni pregled, 1990), 38; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji*, 16, 165, 169–170; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Др Мардко Каљуски*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Сима Каљуски*; „Личне вести. Пословне вести", *Време*, Београд, бр. 2474, 11. новембар 1928, 10; „Личне вести. Пословне вести", *Време*, Београд, бр. 2050, 5. септембар 1927, 7; „Личне вести. Пословне вести", *Време*, Београд, бр. 2469, 6. новембар 1928, 9; „Личне вести. Пословне вести", *Време*, Београд, бр. 5667, 26. октобар 1937, 11; „У Петровграду је за поплављене досада прикупљено преко сто хиљада динара", *Дан*, Нови Сад, бр. 88 (1.473), 13. април 1940, 4; „Сабирна акција за поплављене у Петровграду. Петровграђани обилним прилозима свесрдно испомажу своје пострадале суграђане. Досада је прикупљено преко 150.000 динара", *Дан*, Нови Сад, бр. 94 (1.479), 20. април 1940, 5; „У Дому Црвеног крста у Петровграду организована је прихватна болница за озлеђене од бојних отрова", *Дан*, Нови Сад, бр. 10 (1.395), 12. јануар 1940, 6; „Јубилеји: Осамдесет година позоришта у Прокупљу. Достојанствене сенке", *Борба*, Београд, бр. 4, 4. јануар 2002, 8.

доктора Адолфа Фрухта, лекара Среза косовскомитровачког, који је још за време Првог светског рата у српској војсци постављен за контрактуелног лекара III класе.[33] Кратко време пре почетка Другог светског рата у Југославији, у Приштину се доселио и настанио лекар Натан Шехтер, румунски држављанин, рођен 4. априла 1913. године у Ладагуре, код Черновица у Буковини, од оца Леона и мајке Берте, који је започео другу годину студија медицине на Болоњском универзитету 1934. године, где је и дипломирао 1939. године, поставши доктор медицине и хирургије. До јула 1940. године стажирао је у болоњској болници. На позив мајке, којој је био једини син, кренуо је назад у своју земљу преко територије Југославије, али га је на државној југословенско–румунској граници сачекало непријатно изненађење. Наиме, румунске пограничне власти спречиле су га да уђе у дојучерашњу домовину, с образложењем да је изгубио румунско држављанство, те да треба да се врати назад у Италију. Суочен са таквом безизлазном ситуацијом, одлучио је да остане у Југославији, па се настанивши у Приштини тамо бавио својом лечничком професијом, а већ од септембра 1940. године живео је у Лазаревцу.[34]

Осим ових иностраних Јевреја, на Косову и Метохији је тих година ординирало и неколицина домаћих, сефардских досељеника попут Исака Алфандарија из Београда. Рођен је 1898. године у Шапцу од оца Моше и мати Естер. По дипломирању на студијама медицине 1924. године радио је као неуролог у Приштини и Сарајеву.[35]

---

[33] *Државни календар*, 889; „Дневне вести. Личне вести", *Велика Србија*, Солун, бр. 19, 28. април 1916, 3.

[34] Apostol Kotani, *A history of Jews in Albania* (Tirana: Albania–Israel friendship association, 2011), 31; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Натан Леон Берта Шехтер*.

[35] Касније је лекарску делатност обављао у свом родном граду где је ординирао као специјалиста за нервне болести, а између осталог био секретар Лекарског синдиката за Београд и Земун, делегат за конгрес Југословенског лекарског синдиката у Новом Саду и држао јавна предавања на здравствене теме на Коларчевом народном универзитету и на седницама Југословенског друштва за изучавање и сузбијање рака. Реферисао је о лекарским хонорарима на конференцији београдске секције Лекарског синдиката, реферисао рад „Полоенцефалитис хеморагика супериор Верникеовог ти-

Још један Београђанин Сефард, доктор Аврам Бенвенисти (1902–1983), средином 1930. године, решењем министра социјалне политике и народног здравља постављен је за здравственог приправника Здравствене станице у Урошевцу. По инструкцијама државних власти доведен је у косовско-метохијску средину да ојача „крвну слику" неразвијеног здравственог си-

па после пертусиса" и друге приказе на научним седницама Српског лекарског друштва и финансијским прилозима учествовао у акцијама Зимске помоћи. J. Romano, „Jevreji zdravstveni"; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Исак Алфандари*; „Коларчев народни универзитет. О главобољи и мигрени. Предавање г. др. Исака Алфандариа", *Време*, Београд, бр. 6480, 7. фебруар 1940, 9; „Прилози за зимску помоћ", *Правда*, Београд, бр. 11.566, 3. јануар 1937, 18; „Списак приложника за Зимску помоћ", *Време*, Београд, бр. 5381, 5. јануар 1937, 11; „Нова управа Лекарског синдиката", *Време*, Београд, бр. 5204, 12. јул 1936, 2; „Личне вести", *Правда*, Београд, бр. 12466, 23. јул 1939, 12; „Личне вести", *Правда*, Београд, бр. 11743, 29. јун 1937, 18; „Личне вести. Веридбе", *Време*, Београд, бр. 5474, 11. април 1937, 11; „Наши лекари не показују никакво интересовање за борбу против рака. На 5000 писама у којима су позивани да приступе Друштву за сузбијање ове опаке болести дошло је свега четири одговора", *Време*, Београд, бр. 5405, 1. фебруар 1937, 7; „Личне вести", *Правда*, Београд, бр. 12109, 2. јул 1938, 10; „Конференција Лекарског синдиката", *Време*, Београд, бр. 5326, 11. новембар 1936, 13; „Личне вести", *Правда*, Београд, бр. 11.768, 25. јул 1937, 17; „Личне вести", *Правда*, Београд, бр. 11.742, 28. јун 1937, 14; „Личне вести", *Правда*, Београд, бр. 12126, 19. јул 1938, 17; „Личне вести", *Правда*, Београд, бр. 11.683, 30. април 1937, 17; „Личне вести", *Правда*, Београд, бр. 11.690, 7. мај 1937, 18; „Личне вести", *Правда*, Београд, бр. 12110, 3. јул 1938, 18; „Личне вести", *Правда*, Београд, бр. 12107, 30. јун 1938, 18; „Личне вести", *Правда*, Београд, бр. 12151, 13. август 1938, 15; „Личне вести", *Правда*, Београд, бр. 11.766, 23. јул 1937, 18; „Личне вести", *Правда*, Београд, бр. 12148, 10. август 1938, 16; „Дневне вести. Научни скуп Српског лекарског друштва", *Правда*, Београд, бр. 11.949, 23. јануар 1938, 20; „Личне вести", *Правда*, Београд, бр. 12124, 17. јул 1938, 20; „Предавања. Предавање г. Исака Алфандариа 'О социјалним узроцима нервозе'", *Време*, Београд, бр. 5715, 13. децембар 1937, 11; „Личне вести", *Правда*, Београд, бр. 12164, 26. август 1938, 18; „Личне вести", *Правда*, Београд, бр. 12115, 8. јул 1938, 14; „Личне вести", *Правда*, Београд, бр. 12192, 22. октобар 1938, 18; „Личне вести", *Правда*, Београд, бр. 12161, 23. август 1938, 17; „Личне вести", *Правда*, Београд, бр. 12114, 7. јул 1938, 17; „Дневне вести. Научна седница Српског лекарског друштва", *Правда*, Београд, бр. 11.901, 6. децембар 1937, 14; „Личне вести", *Правда*, Београд, бр. 12140, 2. август 1938, 18; „Личне вести", *Правда*, Београд, бр. 12116, 9. јул 1938, 16.

стема у овим крајевима државе. Медицински факултет је завршио у Бечу 1927. или 1929. године, а након тога специјализовао бактериологију и серологију у Београду. Док је службовао у Урошевцу, одржавао је контакте са завичајном средином, у коју је често одлазио и из које ће изабрати своју животну сапутницу. Крајем фебруара 1931. године доктор Бенвенисти, син Рахеле и покојног трговца Самуила, верио се са Луизом – Луном, ћерком Сарине и покојног трговца Радомира Х. Габаја. У Урошевцу је провео кратко време, јер је по потреби службе премештан у друге делове земље.[36]

[36] Решењем министра социјалне политике и народног здравља доктор Аврам Бенвенисти, чиновнички приправник 8. групе Дома народног здравља у Пљевљима, унапређен је за пристава истог Дома, почетком августа 1934. године. Већ следеће године Бенвенисти се налази на челу Школске поликлинике Државне реалне гимназије у Куманову, где до изражаја долази хумана црта његове личности, пошто је био најзаслужнији за повећање помоћи млађанима у облику исхране. Као шефа Школске поликлинике ове образовне установе и в. д. управника Дома Народног здравља затичемо га и током 1936/1937. школске године. У Куманову остаје и следеће школске 1937/1938. године на истим позицијама. Активан је био и као едукатор, одржавши два предавања гимназијским радницима и ученицима – 5. априла 1938. године наступио је са предавањем на тему „Заразно запаљење можданих опни, његово ширење и спречавање", а 14. маја исте године одржао је предавање ученицима о туберкулози. Наредних школских година 1938/1939. и 1939/1940. обављао је исту службу у кумановској Гимназији и Дому, подносећи као и претходних година, извештај о раду Школске поликлинике управном органу школе. За време Другог светског рата доктор Бенвенисти је ступио у НОВ септембра 1944. године и био управник болнице Кумановског војног подручја. Његова супруга Луна Радомира Бенвенисти (1910–?), домаћица из Београда, такође је учествовала у народноослободилачком рату. По окупацији је из престонице пребегла у Скопље, где се скривала све до септембра 1944. Године, када је ступила у Народноослободилачку војску и била болничарка у болници у селу Равно код Куманова. Другачије податке доносе аутори студије о крушевачким Јеврејима. Они наводе да су се Аврам и Луна са сином Милетом (1932– ?) настанили у Крушевцу 1938. године, те да су се све време Другог светског рата скривали по селима у околини Крушевца. По њима, након завршетка рата Аврам је радио као бактериолог обилазивши многа подјастребачка села, а више пута и Рибарску Бању радећи на просвећивању сељака предавањима на тему туберкулозне болести, да би 1949. године постао директор Хигијенског завода. Био је међу првим лекарима који су радили на БСЖ вакцини коју је

У приближно исто време, у пећком округу, непознато у колико дугом временском периоду, службовао је још један, већ помињани јеврејски лекар, такође придошао са стране, који је указом краља Александра Карађорђевића од 11. марта 1922. године примљен у војску у чину резервног санитетског капетана II класе. Реч је о Крагујевчанину Ноаху – Сруљу Шнерсону, лекару

лично давао деци. Крушевац је напустио 1952. године из непознатих разлога, преселивши се у Београд где је радио као санитарни инспектор општине Скадарлија до пензионисања. „Кроз министарства. Размештај лекара", *Време*, Београд, бр. 3041, 18. јун 1930, 1; „Породичне вести", *Правда*, Београд, бр. 59, 28. фебруар 1931, 8; „Породичне вести", *Правда*, Београд, бр. 61, 2. март 1931, 5; „Породичне вести", *Правда*, Београд, бр. 70, 11. март 1931, 13; „Породичне вести", *Правда*, Београд, бр. 168, 18. јун 1931, 12; Miloš M. Damjanović, „Language changes in The Jewish community in Kosovo and Metohija after The Balkan wars (1912–1913) and The First World War (1914–1918)", *Languages and The First World War: Representation and Memory*, ed. Christophe Declercq, Julian Walker, (New York: Palgrave Macmillan, 2016), 108–126; Јаша Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR* (Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, 1980), 333; Арон Албахари, Сава (Саул) Шароњић, Славољуб Шароњић, *Прилог грађи за историју о Јеврејима Крушевца* (Београд: А. Албахари, 2019), 41; Иван Ристић, Јелена Вукчевић, „Јевреји у Крушевцу и Расинском округу до краја Другог светског рата", *Синагоге и јеврејско наслеђе у Југоисточној Европи*, Међународни научни зборник, ур. Растислав Стојсављевић, (Нови Сад: Архив Војводине, 2021), 103–133; „Дневне вести. Унапређења", *Правда*, Београд, бр. 10.693, 11. август 1934, 17; „Личне и породичне вести", *Политика*, Београд, 17. април 1937, 18; Државна реална гимназија у Куманову, *Извештај за школску 1935–36 годину* (Куманово: s. n, 1936), 29–30, 36–37; Државна реална гимназија и Виша самоуправна гимназија у Куманову, *Извештај за школску 1936–37 годину* (Куманово: s. n, 1937), 39–40; Државна реална гимназија и виша самоуправна гимназија у Куманову, *Извештај за школску 1937–38 годину* (Куманово: s. n, 1938), 18–19, 38–39; Државна потпуна реална гимназија у Куманову, *Извештај за школску 1938–39 годину* (Куманово: s. n, 1939), s. p; Државна потпуна реална гимназија у Куманову, *Извештај за школску 1939–40 годину* (Куманово: s. n, 1940), 42; *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 5–6, maj–jun 1985, 91; *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 9–12, septembar–decembar 1985, 137; *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 5–8, maj–avgust 1989, 115–116; „Породичне вести", *Правда*, Београд, бр. 156, 4. јун 1932, 14; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Миле Аврам Луна Габај Бенвенисти*; „Писмо санитарног инспектора. Кривична одговорност постоји", *Борба – орган Савеза комуниста Југославије*, Београд, бр. 192, 30. јул 1953, 6.

среза пећког, 7. групе, 1. категорије, који је Указом Њ. В. Краља, на предлог министра социјалне политике и народног здравља, почетком 1933. године постављен за вишег пристава код Начелника среза крагујевачког, 7. групе.[37]

У Војсци Краљевине СХС/Југославије

У војсци новоосноване југословенске државе убрзо по окончању Првог светског рата, на тлу Косова и Метохије ординирао је ашкенаски Јеврејин Лео Шерф, санитетски мајор, трупни лекар у Већој гарнизонској управи у Приштини при Косовској дивизијској области. Овај бивши санитетски мајор аустроугарске војске наредбом престолонаследника Александра Карађорђевића од 1. септембра 1920. године примљен је у војску Краљевине СХС. За трупног лекара Приштинског гарнизона као новопримљен, санитетски мајор Лео Шерф по потреби службе одређен је 25. септембра 1920. године наредбом министра војног и морнарице. Неколи-

[37] Као виши пристав код Начелника среза крагујевачког 6. групе, Указом Њ. В. Краља, а на предлог министра социјалне политике и народног здравља унапређен је октобра 1933. године за саветника код начелника Среза крагујевачког 5. групе. Са службе код начелника среза качерског Указом Краљевског намесништва, а на предлог министра социјалне политике и народног здравља јуна 1937. године премештен је код начелника Среза у Ковачици 5. групе. Са службом у својству среског лекара био је у Ковачици од 1937–1941. године. Ангажован је био да одржи предавање о општим хигијенским приликама и о појединим распрострањеним болестима на петодневном пољопривредном течају у колонији Путниково. Биран је и за потпредседника Одбора за Зимску помоћ у Ковачици. „Дневне вести. Постављења", *Правда*, Београд, бр. 10.128, 19. јануар 1933, 13; „Постављења и највиша решења.", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 10, 16. март 1922, 399–400; „Намештене собе", *Правда*, Београд, бр. 12182, 12. октобар 1938, 19; „Пала под елеватор и сломила руку", *Дан*, Нови Сад, бр. 182 (966), 16. август 1938, 4; „Успели пољопривредни течај на колонији Путниково", *Дан*, Нови Сад, бр. 9 (1.394), 11. јануар 1940, 4; „Основан је месни одбор зимске помоћи у Ковачици", *Дан*, Нови Сад, бр. 10 (1.701), 11. јануар 1941, 4; „Локомотива прегазила несрећну мајку – Која је хтела да спасе своје дете.", *Правда*, Београд, бр. 10.333, 12. август 1933, 12; „Унапређења", *Правда*, Београд, бр. 10.398, 16. октобар 1933, 2; „Премештаји лекара", *Време*, Београд, бр. 5526, 5. јун 1937, 4.

ко месеци касније, наредбом министра војске и морнарице од 12. априла 1921. године, по потреби службе одређен је на службу у Сталну војну болницу Косовске дивизијске области.[38]

Указом краља Александра Карађорђевића од 12. маја 1922. године на предлог ресорног министра већ помињани санитетски пуковник Јаков Л. Брик био је постављен за референта санитета Косовске дивизијске области. Брик је био један од јеврејских физикуса са најдужим стажом у српској и југословенској армији, члан Официрске задруге у Београду. Његова племенитост и хуманост огледала се и у чланству у Црвеном крсту и новчаним прилозима током 1903. и 1906. године, а за време највеће агоније српске војске и народа током ратне 1915. године потпуковник Брик је даривао новац и Фонду породица изгинулих и умрлих официра.[39]

---

[38] *Државни календар*, 714; „Производства, постављења и највиша решења", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 35, 4. септембар 1920, 1625–1626; „Производства, постављења и највиша решења", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 40, 13. октобар 1920, 1941–1942; „Производства, постављења и највиша решења", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 13, 16. април 1921, 871–872, 901–902.

[39] Његову професионалну биографију можемо пратити најдревније од краја 19. столећа. Решењем војног министра од 26. августа 1899. године по потреби службе трупни лекар Лозничког гарнизона, санитетски поручник Брик је одређен за трупног лекара XIII пешадијског пука „Хајдук Вељко". Одлуком војног министра од 21. децембра исте године по службеној потреби разрешен је од поменуте дужности и задржан на служби као вршилац дужности управника Неготинске привремене војне болнице. Указом краља Александра Обреновића (1876–1903) од 22. фебруара 1900. године произведен је у чин санитетског капетана II класе. Потом је са места управника Неготинске привремене војне болнице и вршиоца дужности трупног лекара истог гарнизона наредбом војног министра од 23. децембра 1901. године по потреби службе одређен за управника Врањанске привремене војне болнице и вршиоца дужности трупног лекара Врањанског гарнизона. Маја 1902. године одобрена му је женидба, а краљевим указом од 29. децембра исте године произведен је у чин санитетског капетана I класе. Одлуком ресорног министра од 4. јануара 1903. године постављен је за трупног лекара Лесковачког гарнизона. Одатле је наредбом војног министра од 17. јануара 1903. године по службеној потреби одређен за трупног

лекара Нишког гарнизона. Наредбом војног министра од 24. априла 1905. године одобрено му је полагање испита за чин активног санитетског мајора, а следећом наредбом од 18. априла 1906. године одобрено му је да полаже поменути испит у текућој години. Са службе у Моравској сталној војној болници Брик је наредбом војног министра од 30. марта 1907. године, по потреби службе. одређен за трупног лекара II пешадијског пука „Књаз Михаило". На годишњем скупу официра нишког гарнизона одржаном 30. децембра 1907. године Брик је изабран за члана управног одбора Официрског дома за 1908. годину. Наредбом војног министра од 1. фебруара 1908. године трупни лекар II пешадијског пука „Књаз Михаило" др Брик је одређен по потреби службе за трупног лекара Ужичког гарнизона и управника привремене ужичке војне болнице. Решењем ресорног министра од 15. фебруара 1908. године одобрено му је полагање испита за чин активног санитетског мајора за рачун 1906. године, а решењем војног министра од 23. јула 1909. године одобрено му је полагање испита за чин активног санитетског мајора за актуелну годину, да би тек марта 1910. године положио дати испит. На седници окружног одбора Културне лиге у Ужицу 2. маја 1910. године Брик је изабран за члана управе, а децембра исте године одобрена му је женидба са Катарином, ћерком Николе Станојевића, почившег трговца из Неготина. Годину дана касније, децембра 1911. године одобрена је женидба артиљеријском капетану II класе Петру Анастасијевићу са Василијом, пасторком Јакова Брика. Указом краља Петра Карађорђевића (1844–1921) од 1. јануара 1912. године произведен је у чин санитетског мајора. Након Албанске голготе са српском војском доспео је на Солунски фронт, пребивајући на Крфу. Указом престолонаследника Александра од 17. јануара 1920. године санитетски потпуковник Брик одликован је Орденом белог орла V реда за заслуге стечене 1915. године, а наредним указом од 10. маја исте године одликован је Орденом Светог Саве V реда за заслуге стечене у рату током 1917, 1918. и 1919. године. Два дана касније, указом престолонаследника од 12. маја на предлог министра постављен је за управника сталне војне болнице III армијске области, да би указом престолонаследника од 10. новембра 1920. године био постављен за референта санитета Вардарске дивизијске области. Одлуком министарског савета од 12. јула 1921. године произведен је у чин санитетског пуковника. Решењем министарског савета од 25. августа 1922. године, на предлог ресорног министра и по личној молби, стављен је у стање покоја са пензијом која му је припадала сходно годинама радног стажа, а одлуком министра просвете од 13. новембра 1922. године постављен је за школског лекара Учитељске школе у Скопљу са годишњим хонораром у износу од 2.500 динара, да би наредном одлуком од 20. септембра 1923. године био разрешен дужности школског лекара скопске гимназије. Преминуо је у Скопљу 14. децембра 1926. године. Војислав М. Суботић (пр), *Извештај за 1903. годину српскога друштва „Црвенога крста" под највишом заштитом Његовог Вел. Краља Пе-*

тра I. поднесен XXVI главном годишњем скупу држаном 25. априла 1904. године у Београду (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1904), 39; Лични односи. Испит су положили, *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 11, 26. март 1910, 237–238; Годишњи скупови официра по гарнизонима, *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 2, 9. јануар 1908, 25–26; Војислав Ж. Ђорђевић (пр), *Извештај за 1906. годину српскога друштва „Црвенога крста" под највишом заштитом Његовог Величанства Краља Петра I. поднесен XXIX главном годишњем скупу држаном 15. јула 1907. године у Београду* (Београд: Демократска штампарија Павле Ранковић, 1907), 79; Разрешења, *Просветни гласник – службени лист Министарства просвете*, Београд, бр. 10, октобар 1923, 224; Решењима војног министра, *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 51, 31. децембар 1899, 1309–1312; Наредбом министра војног, *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 1, 5. јануар 1903, 3–6; Највиша решења., *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 37, 8. септембар 1922, s. p; Решењима војног министра, *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 36, 11. септембар 1899, 965–968; Наредбом министра војног, *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 5, 5. фебруар 1908, s. p; Београдске вести. Официрски размештај., *Мале новине*, Београд, бр. 20, 20. јануар 1903, s. p; Наредбом министра војног, *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 12, 31. март 1907, 261–262, 267–268; Наредбом министра војног, *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 1, 6. јануар 1902, 7–10; Наредбом министра војног, *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 3, 19. јануар 1903, 51–52; Фонд породица изгинулих и умрлих официра. Поименични списак приложника, *Ратни дневник – орган Врховне команде*, Крагујевац, бр. 379, 9. август 1915, s. p; Постављења, *Просветни гласник – службени лист Министарства просвете*, Београд, бр. 2, фебруар 1923, 31; Читуља, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 14, 21. април 1932, 741–742, 747–748; Службена саопштења. 2) Официрска задруга у Београду. Позив, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 9, 26. март 1938, 387–388, 395–396; Nestali i korespondencija, *Beogradske novine*, Beograd, br. 311, 22. decembar 1916, 4–5; Nestali i korespondencija, *Beogradske novine*, Beograd, br. 303, 14. decembar 1916, 4–5; Nestali i korespondencija, *Beogradske novine*, Beograd, br. 11, 13. januar 1917, 3; Nestali i korespondencija, *Beogradske novine*, Beograd, br. 43, 14. februar 1917, 4–5; Korespondencija., *Beogradske novine*, Beograd, br. 188, 21. avgust 1916, 2; Korespondencija., *Beogradske novine*, Beograd, br. 189, 22. avgust 1916, 4; Korespondencija., *Beogradske novine*, Beograd, br. 144, 8. jul 1916, 4; Korespondencija., *Beogradske novine*, Beograd, br. 145, 9. jul 1916, 4; Лични одно-

На Косову и Метохији истовремено борави и ординира још један Ашкеназ, руски белоемигрант мојсијеве вероисповести, доктор Ефраим И. Браварски, рођен 25. јануара 1889. године у Јелисаветграду, а који је већи део свог живота провео као хирург привремене војне болнице у Косовској Митровици, за шта је наредбом министра војног и морнарице одређен 11. септембра 1922. године по потреби службе.[40]

си. Жендиба је одобрена, *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 19, 12. мај 1902, 395–396; Наредбом министра војног, *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 36, 30. октобар 1905, 713–714; Наредбом министра војног, *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 26, 27. април 1906, 217–218; Решењима министра војног, *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 7, 21. фебруар 1908, 115–116; Решењем министра војног, *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 30, 25. јул 1909, 571–572; Женидба је одобрена. Коначно, *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 44, 25. децембар 1910, 977–978; Прилози, *Правда*, Београд, бр. 11.587. 24. јануар 1937, 25; Вести из Србије, *Велика Србија*, Солун, бр. 102, 22. јул 1916, 2; Производства, постављења и размештаји, *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, ванредни број, 22. фебруар 1900, 171–174; Производства, постављења и највиша решења., *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 51 и 52, 29. децембар 1902, 963–964; Женидба је одобрена. Коначно, *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 24, 21. децембар 1911, 643–644; *Рад Културне лиге у 1910–1911. години* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1911), 72; Производства и постављења, *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 1, 1. јануар 1912, 3–6; Одликовања, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 4, 27. јануар 1920, 95–100; Одликовања, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 21, 22. мај 1920, 729–732, 737–738, 753–754; Производства, постављења и највиша решења, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 45, 29. новембар 1920, 2253–2254; Производства, постављења и највиша решења, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 25, 12. јул 1921, 1425–1426; Производства, постављења и највиша решења, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 20, 19. мај 1922, 873–874.

[40] Такође, радио је и боравио као контрактуални војни лекар II класе у сталној војној болници IV армијске области и као трупни лекар VI пешадијског пука

У Војсци Краљевине СХС тих првих година њеног постојања, на тлу Косова и Метохије, служи и бечки Ашкеназ др Вилим М. Лунцер, специјалиста оператор. Он је као новопостављени санитетски капетан I класе, указом краља Александра од Југославије 22. августа 1924. године одређен за вршиоца дужности шефа хируршког одељења Косовске сталне војне болнице.[41]

„Краља Александра I". Уједно био је резервни санитетски капетан I класе са положеним испитом, а запослен и као школски лекар у II мушкој гимназији у Београду, трупни лекар Ауто-команде, те примарни лекар Опште државне болнице у Београду 5. групе и асистент исте болнице 6. групе. „Наредбом министра војног и морнарице", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 48, 25. децембар 1920, 2505–2506, 2513–2514; „Претписи господина министра просвете", *Просветни гласник – службени лист Министарства просвете*, Београд, бр. 6 и 7, јуни и јули 1924, 96–97; „Наредбом министра војног и морнарице", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 38, 14. септембар 1922, 1711–1714; „Наредбом министра војног и морнарице", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, 13. јул 1922, 1349–1352; „Службена саопштења. 2) Официрска задруга у Београду. Позив", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 9, 26. март 1938, 387–388, 399–400; „Лични односи. Испит су положили:", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 24, 26. мај 1928, 929–930; „Постављења и највиша решења", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 15, 21. март 1924, 657–660; (А. А.), „Унапређења", *Правда*, Београд, бр. 10.234, 5. мај 1923, 3; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Др Ефраим Мејир Фења Браварски*.

[41] Претходно је, са службе у хируршком одељењу сталне војне болнице III армијске области наредбом војног министра од 15. јануара 1924. године, Лунцер по потреби службе одређен на службу у хируршко одељење Дринске сталне војне болнице. У југословенску војску доктор медицине Лунцер ступио је као инострани држављанин по предлогу министра војног, а указом престолонаследника Александра Карађорђевића од 24. јануара 1921. године и постављен за контрактуалног војног лекара I класе. По службеној потреби наредбом ресорног министра од 15. фебруара 1921. године одређен је на службу у Сталну војну болницу III армијске области. Краљевским указом од 16. августа 1924. године постављен је за санитетског капетана I класе. Решењем војног министра од 24. септембра 1926. године одобрено му је први пут полагање испита за чин активног санитетског мајора у испитној 1926/27. години. Маја 1927. године Лунцер је положио испит за чин активног санитетског мајора, а наредним указом од 6. септембра 1927. године унапређен је у чин санитетског мајора. На предлог ресорног мини-

стра и указом краља од 24. маја 1928. године разрешен је дотадашње дужности и стављен на располагање министру војске и морнарице. По службеној потреби наредбом војног министра од 30. маја 1928. године, Лунцер је одређен за управника Карловачке привремене војне болнице. Потом је са датог места на министров предлог и краљевим указом од 17. јуна 1930. године постављен за управника Штипске привремене војне болнице. На обављању тог задатка снашла га је напрасна смрт 1. маја 1931. године. Посмртни остаци су му пренети у Београд, а преносу са штипске железничке станице присуствовао је цео месни официрски кор и бројно грађанство. У име штипског гарнизона са покојним Лунцером се опростио санитетски пуковник др Влада Станојевић. Лунцера су очигледно красили космополитски дух, срдачни колегијални односи и изграђена блиска пријатељства са људима у новој средини, па би се тиме могла објаснити и чињеница да му је ћерка Марија била пред удајом за санитетског поручника др Драгослава Л. Стојановића, за шта су добили одобрење решењем команданта III армијске области од 20. новембра 1928. године. Накнадним решењем од 16. јануара 1931. године поменуто решење је стављено ван снаге, да би решењем команданта V армијске области од 21. августа 1933. године брак са Маријом био одобрен санитетском потпуковнику др Симеуну Јегеру Ловчевићу, рођеном 8. децембра 1894. године у Београду, од оца Јосифа и мајке Емилије. Ове интимне генералије сведоче о прихваћености ових странаца у српској средини, те посредно и о друштвеном утицају и професионалном угледу који је др Лунцер уживао у локалној заједници. Судећи по некрологу, Лунцер „ ... је својим савесним и преданим радом оставио врло лепе успомене, како код својих претпостављених, тако и код млађих". Постављења и највиша решења, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 41, 30. август 1924, 1795–1796; Постављења и највиша решења., *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 4, 5. фебруар 1921, s. p; Постављења и највиша решења, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 40, 23. август 1924, s. p; Унапређења, постављења и највиша решења., *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 36, 6. септембар 1927, 1675–1676; Унапређења, постављења и највиша решења, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 25, 1. јун 1928, 963–964; Лични односи. Женидба је одобрена коначно, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 56, 21. децембар 1928, 2317–2320; Унапређења, постављења и највиша решења, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 24, 19. јун 1930, 1235–1236; На знање, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 6, 7. фебруар 1931, 219–222; Смрт управника Штипске војне болнице др. Вилима Лунцера, *Време*, Београд, бр. 3353, 3. мај 1931, 6; Лични

Удео у развоју и функционалности здравственог сектора на Косову и Метохији имала су и двојица ашкенаске браће, руских Јевреја Новогородских, доспелих на ове просторе још током Првог светског рата. Вениамин Новоградски рођен је 16. маја 1885. или 20. јуна 1888. године у Вилни од оца Илије (Јула) и мајке Љубе Пољакове, а његов брат, санитетски официр Мордух 17. новембра 1876. године у истом граду и од истих родитеља. Венијамин и Мордехај Новогородски су у периоду између два светска рата живели, радили и били завичајни у Приштини и Скопљу, а пребивали и у Сомбору, Сенти, Апатину, Бањој Луци и Београду.[42]

односи. Женидба је одобрена, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 28, 6. септембар 1933, 1361–1364; Читуља, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 27, 11. јул 1931, 1313–1314; Наредбом министра војске и морнарице, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 3, 18. јануар 1924, 77–80; Лични односи. Испит су положили, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 19, 7. мај 1927, 889–892; Војска и морнарица. Велики војни указ, *Време*, Београд, бр. 3043, 20. јун 1930, 3; Наредбом министра војног и морнарице, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 7, 26. фебруар 1921, 401–402, 405–406; Наредбом министра војске и морнарице, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 25, 1. јун 1928, 993–996; Решењем министра војске и морнарице, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 40, 25. септембар 1926, 1709–1712; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Др Симеун Јегар Ловчевић*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Изабела Јаков Вајзер Паулина Хартенштајн Лунцер*.

[42] Санитетском капетану I класе др Мордуху Новгородском, решењем војног министра од 24. септембра 1926. године одобрено је први пут полагање испита за чин активног санитетског мајора у испитној 1926/27. години. Он је са места управника Кумановске привремене војне болнице и лекара Кумановског гарнизона одређен по потреби службе за управника Тузланске привремене војне болнице наредбом министра војске и морнарице од 24. марта 1927. године. На Видовдан 1927. године војним указом унапређен је у чин санитетског мајора, да би следећим монарховим указом од 15. августа 1929. године био одликован Орденом Светог Саве V реда, а Указом Њ. В. Краља почетком јуна 1930. године постављен за вршиоца дужности референта санитета команде Потиске дивизијске области. Већ 6. септембра 1932. године Указом Њ. В. Краља унапређен је у чин санитетског потпуковника. Потом је на предлог министра војске и морнарице, решењем кра-

Као заробљено активно војно лице, контрактуални лекар III класе Бењамин Новогродски дуговао је Војној касини и Министарству финансија новац дистрибуиран посредством Црвеног крста у Ваљево. По окончању Великог рата, контрактуални војни лекар II класе Бењамин Новогродски, назначен за труп-

љевских намесника од 31. октобра 1934. године постављен за референта санитета команде Врбаске дивизијске области. Наредбом министра војске и морнарице од 5. децембра 1935. године, Мордух Новгородски, до тада на располагању министра војске и морнарице, одређен је по потреби службе на службу у хигијенско-епидемиолошко одељење Војно-хигијенског завода Главне војне болнице. На предлог министра војске и морнарице, краљевски намесници су решењем од 1. децембра 1938. године унапредили Мордуха Новгородског у чин пуковника. Две године касније, на предлог ресорног министра, краљевски намесници су, по потреби службе, решењем од 23. јануара 1940. године, Мордуха Новгородског ставили у пензију и једновремено га одликовали Орденом југословенске круне IV реда. „Наредбом министра војске и морнарице", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 13, 26. март 1927, 529–534; „Велики војни указ. Унапређења, пензионисања и одликовања у војсци", *Време*, Београд, бр. 1982, 29. јун 1927, 4; „Војска и морнарица. Велики размештаји по струкама. Указ у санитетској струци", *Време*, Београд, бр. 3032, 7. јун 1930, 4; „Производства и одликовања у војсци", *Време*, Београд, бр. 3830, 7. септембар 1932, 4; „Постављења и највиша решења", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 44, 5. новембар 1934, 1667–1670; „Наредбом министра војске и морнарице", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 46, 13. децембар 1935, 2027–2028; „Унапређења, постављења и највиша решења", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 33, 1. децембар 1938, . р; „Унапређења, постављења и највиша решења", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 3, 26. јануар 1940, 139–140, 143–144; „Одликовања", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 3, 26. јануар 1940, 161–164; „Војна хроника. Унапређења, пензионисања и одликовања у војсци", *Време*, Београд, бр. 6472, 30. јануар 1940, 2; Одликовања, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 33, 15. август 1929, 1421–1422, 1425–1430; Унапређења, постављења и највиша решења, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 31, 6. септембар 1932, 1563–1564; Решењем министра војске и морнарице, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 40, 25. септембар 1926, 1709–1712.

ног лекара VI пешадијског пука „Престолонаследника краљевића Александра", по потреби службе је наредбом војног министра од 20. маја 1921. године одређен за лекара сталне војне болнице Косовске дивизијске области. Бенијамин Новогродски био је трупни лекар Нишког гарнизона када је по потреби службе наредбом министра војног и морнарице априла 1921. године одређен за трупног лекара VI пешадијског пука „Престолонаследника краљевића Александра". Потом је наредбом команданта Косовске дивизијске области од 28. децембра 1921. године по службеној потреби одређен за трупног лекара Приштинског гарнизона.

Крајем маја 1929. године резервни капетан I класе Бењамин J. Новгородски положио је испит за чин резервног санитетског мајора. На сам крај 1934. године санитетски мајор Бењамин Новгородски унапређен је у чин резервног потпуковника. Касније је живео и радио у Сомбору где га 1939. године затичемо и на месту једног од заменика редовних чланова Надзорног одбора месног Удружења кућевласника. О своме животу и раду на Косову и Метохији Бењамин Новгородски је на саслушању пред специјалном полицијом 1942. године у окупираном Београду изјавио следеће: „По повратку из Беча премештен сам за гарнизоног и трупног лекара у Приштину. Из Приштине сам премештен у Љум Кулу за управника Централне амбуланте, пошто се тада водиле борбе између Миридита и качака. По свршетку побуна враћен сам поново у Приштину за гарнизоног лекара. У Приштини сам 1922. године поднео оставку на државну службу и напустио сам војну санитетску службу као контрактуални лекар I класе, односно капетан I класе".[43]

[43] ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Бењамин Јулијус Љуба Пољакова Новоградски*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Вениамин Илија Љуба Новоградски*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Јелена Новоградски*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Др Мордух Новоградски*; „Производства, постављења и највиша решења", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 13, 16. април 1921, 871–872, 897–898; „Лични односи. Испит су положили", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 22, 3. јун 1929, 971–974; „Војска и морнарица", *Време*, Београд, бр. 2673, 4. јун 1929, 4; „Унапређења, постављења и највиша решења", *Службени војни лист – орган и*

Нешто касније наилазимо и на још једног сефардског лекара при војној служби на Косову и Метохији. Вршилац дужности лекара Болничарске подофицирске школе, санитетски капетан 1. класе, Нишлија, доктор Јаков А. Мандил одређен је по потреби службе наредбом министра војног и морнарице од 29. јуна 1929. године за лекара Пећког гарнизона. Са места лекара Пећког гарнизона, санитетски капетан II класе Јаков Мандил, по потреби службе, наредбом министра војске и морнарице од 3. јануара 1930. године, бива одређен за лекара 31. пешадијског пука и Приштинског гарнизона. Након неколико година, по потреби службе 31. јануара 1933. године, Мандил, дотле на располагању министра војске и морнарице, одређен је за лекара 39. пешадијског пука и Ђељског гарнизона.[44]

издање Министарства војске и морнарице, Београд, бр. 1, 2. јануар 1935, 7–8, 11–12; „Сомборско Удружење кућевласника има данас 756 чланова. У Сомбору је на дневном реду решавање питања просјачења по улицама и кућама", *Дан*, Нови Сад, бр. 107 (1.186), 5. мај 1939, 5; Прилог Службеном војном листу за 1920. годину, Списак дуговања заробљених лица. Састављен на основу наређења господина министра војног и морнарице ОББр. 73779 од 12. децембра 1912. године, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 50, 23. децембар 1919, 7; Наредбом министра војног и морнарице, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 20, 28. мај 1921, 1241–1244; Наредбом команданта Косовске дивизијске области, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 5, 10. фебруар 1922, 213–214; https://cieh-chre.org/doposlednjeg/benjamin-novgorodski-2-2-13/ (Приступљено сајту 8. 11. 2025).

[44] Лекар Јаков Мандил најпре је био лекар XVI пешадијског пука „Цара Николе II" одакле је по потреби службе наредбом министра војске и морнарице од 24. јула 1925. године одређен на службу у санитетско одељење команде Моравске дивизијске области. Недуго затим, по потреби службе наредбом министра војске и морнарице од 4. новембра 1926. године одређен је за вршиоца дужности лекара Болничарске подофицирске школе. Почетком јула 1934. године положио је испит за чин активног санитетског мајора. Одлуком од 8. децембра 1934. године, санитетски капетан I класе, доктор Јаков А. Мандил од стране краљевских намесника, на предлог министра војске и морнарице унапређен је у чин мајора, а крајем децембра 1939. године краљевски намесници су на предлог министра војске и морнарице Јакова Мандила унапредили у чин санитетског потпуковника. „Постављења", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морна-*

И руски Јеврејин православне вероисповести, апотекарски потпуковник Јаков М. Вигодски службовао је на Косову и Метохији. Родио се у Пскову 30. априла 1883. године од оца Марка и мати Ирене. Са места шефа апотеке Врбаске сталне војне болнице одређен је по потреби службе наредбом министра војске и морнарице од 17. јуна 1932. године за шефа апотеке Косовске сталне војне болнице.[45]

рице, Београд, бр. 27, 5. јул 1929, 1165–1166, 1169–1170; „Највиша решења", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 34, 1. август 1925, 1187–1188; „Наредбом министра војске и морнарице", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 46, 6. новембар 1926, 1951–1952; „Наредбом министра војске и морнарице", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 1, 6. јануар 1930, 11–12, 15–16; „Наредбом министра војске и морнарице", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 5, 2. фебруар 1933, 99–102; „Лични односи. Испит су положили", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 27, 14. јул 1934, 1137–1140; „Унапређења и постављења", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 49, 11. децембар 1934, 1835–1836, 1839– 1840; „Војни указ. Нови генерали", *Време*, Београд, бр. 4644, 12. децембар 1934, 7; „Војни указ. Унапређења у војсци. Нови генерали", *Правда*, Београд, бр. 10.817, 13. децембар 1934, 8; „Унапређења, постављења и највиша решења", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 47, 31. децембар 1939, s. p; „Приштина. Збор Јевреја. – Избор управе „Есперанце"", *Židov*, Zagreb, br. 14, 4. aprila 1930, 7; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji*, 232; „Vjesnik Kkl-a. Iskaz br. 1. Za oktobar 1930. Kasice", *Židov*, Zagreb, br. 46, 7. novembra 1930, 9; Милош М. Дамјановић, „Почеци, развој и активности ционистичког покрета на Косову и Метохији 1918–1941", *Српске студије*, 9 / 2018, 281–316.

[45] Пре тога, као контрактуални апотекар III класе био је на служби у апотеци Јадранске сталне војне болнице одакле је по потреби службе премештен на службу у апотеку III армијске сталне војне болнице наредбом министра војске и морнарице од 11. јуна 1920. године. Потом је био руковалац санитетског одељка санитетско–апотекарског слагалишта II армијске области, одакле је као контрактуални војни апотекар II класе по потреби службе одређен за апотекара привремене војне болнице у Међинама наредбом ресорног министра од 26. маја 1922. године. Одатле, по потреби службе, бива одређен за вршиоца дужности шефа апотеке сталне војне болнице команде Боке Которске наредбом надлежног министра од 16. јануара 1924. године. У међувремену, као апотекарски капетан I класе, по службеној по-

треби одређен је за шефа апотеке сталне војне болнице команде Боке Которске наредбом војног министра од 22. августа исте године. Као шеф апотеке Јадранске сталне војне болнице пресудом Војног дисциплинског суда од 11. децембра 1925. године био је кажњен са два месеца удаљења од службе. Марта 1928. године положио је испит за чин апотекарског мајора, а по молби је затим постављен за шефа апотеке Врбаске сталне војне болнице наредбом ресорног министра од 18. маја 1929. године. Са дужности шефа апотеке Косовске сталне војне болнице, апотекарски потпуковник Вигодски постављен је на предлог војног министра, а решењем краљевских намесника од 31. октобра 1934. године за шефа апотеке и уједно вршиоца дужности шефа хемијске лабораторије сталне војне болнице II армијске области. Са дужности шефа поменуте лабораторије разрешен је на предлог војног министра, а одлуком краљевских намесника од 24. априла 1936. године. Указом краљевских намесника од 6. септембра 1936. године, а на предлог ресорног министра одликован је Орденом Светог Саве IV реда. Преживео је Други светски рат и 1947. године се преселио у Свилајнац. Наредбом министра војног и морнарице, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 26, 30. јун 1920, 1059–1060, 1069–1070, 1079–1080; Наредбом министра војног и морнарице, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 22, 31. мај 1922, 979–982; Наредбом министра војске и морнарице, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 3, 18. јануар 1924, 77–80; Наредбом министра војске и морнарице, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 41, 30. август 1924, 1795–1796; Лични односи. Осуђени, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 1, 5. јануар 1926, 19–22; Лични односи. Испит су положили, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 12, 17. март 1928, 409–412; Војни указ, *Правда*, Београд, бр. 75, 18. март 1928, 3; Наредбом министра војске и морнарице, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 20, 18. мај 1929, 829–832, 835–836; Наредбом министра војске и морнарице, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 21, 17. јун 1932, 1095–1096; Постављења и највиша решења, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 44, 5. новембар 1934, 1667–1670; Постављења и највиша решења, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 16, 27. април 1936, 895–900; Одликовања, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 33, 6. септембар 1936, 1827–1828, 1833–1838; Одликовања наших официра, *Време*, Београд, бр. 5261, 7. септембар 1936, 9; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Јаша Марко Ирена Вигодски*.

За референта санитета штаба Косовске дивизијске области постављен је 7. новембра 1935. године санитетски потпуковник доктор Андрија П. Деак (1889–1980) назначен за референта санитета штаба Брегалничке дивизијске области. Деак је рођен у Сигету, а студирао је медицину у Будимпешти и Бечу где је дипломирао 1915. године. Баш у време службовања на Косову и Метохији, у чин санитетског пуковника унапређен је овај ашкеназки Јеврејин и мађарски политички емигрант. Он је са службом био у Приштини, али је боравио и у Косовској Митровици, где је у тамошњој гимназији, на родитељско-наставничком већу одржаном 14. фебруара 1937. године, беседио на тему сексуалне лажи у доба пубертета. Предавање је било успешно, добро изведено, пажљиво саслушано, а наставници и родитељи су могли да се више упознају са развојним приликама код деце, што им је без сумње било од користи. Током војне дужности у Приштини из стана му је 27. јануара 1936. године украден војно-државни пиштољ 9мм М 10 / 22 бр. 27155 са 60 комада метака, па је из канцеларије Штаба апеловано на војне и полицијске власти да у случају проналаска назначеног оружја исто доставе на њихову адресу.[46]

[46] У југословенску војску, доктор медицине Деак је ступио указом престолонаследника Александра Карађорђевића од 24. децембра 1920. године у својству контрактуалног војног лекара II класе. Пре службе на Косову и Метохији, новопостављени доктор Деак по потреби службе 29. јануара 1921. године био је одређен на службу у Гарнизону управу у Славонској Пожеги и вршиоца дужности трупног лекара истог гарнизона. Доктор Деак је 22. августа 1924. године наредбом министра војске и морнарице постављен за трупног лекара 43. пешадијског пука, с тим да врши и дужност трупног лекара гарнизона Славонско-пожешког. Неколико дана раније, указом краља Александра од 16. августа, а на предлог министра војске постављен је за санитетског капетана I класе. Две године касније, решењем ресорног министра од 24. септембра 1926. године одобрено му је први пут полагање испита за чин активног санитетског мајора у испитној 1926/27. години, а наредбом министра војске и морнарице од 28. октобра 1926. године, Деак је по потреби службе постављен за управника Славонско-бродске привремене војне болнице. Јуна 1927. године положио је испит за чин активног санитетског мајора, а на предлог ресорног министра, указом краља Александра Ујединитеља од 6. септембра исте године унапређен је у чин санитетског мајора. Указом југословенског монарха од 15. августа 1929. године, Деак је одликован Орденом

Светог Саве V реда, а наредним краљевим указом од 4. јуна 1930. године постављен је за управника болничарске подофицирске школе, да би нешто касније, монарховим указом од 30. децембра исте године био постављен за вршиоца дужности референта санитета команде Осијечке дивизијске области. У међувремену, указом Њ. В. Краља, мајор Деак је 6. септембра 1932. године унапређен у чин санитетског потпуковника. Након тога са позиције референта санитета штаба Осијечке дивизијске области, 5. октобра 1935. године бива постављен за референта санитета штаба Брегалничке дивизијске области. Краљевски намесници су на предлог ресорног министра указом од 31. децембра 1937. године унапредили Деака у чин санитетског пуковника, а нешто касније указом од 6. септембра 1938. године одликовали и Орденом Светог Саве IV реда. Прикључио се Народноослободилачкој војсци Југославије 1944. године, обављајући дужност шефа заразног одељења Војне болнице Главног штаба Војводине, управника Санитетске официрске школе и помоћника управника Војномедицинске академије. Андрија Деак је у другој Југославији достигао чин санитетског генерала Југословенске народне армије. Постављења и највиша решења, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 42, 9. новембра 1935, s. p; *Косовске новине – недељни лист*, Кос. Митровица, бр. 1, 5. јануара 1937, 3; AJ, 66–746–1201, *Извештај директора о раду Државне реалне гимназије у Кос. Митровици школске 1936–1937 г*; Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај за школску 1936–1937 годину*, (Косовска Митровица: s. n, 1937), 14, 19; Наредбом министра војске и морнарице, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 41, 30. августа 1924, 1795–1796; Vjesnik Povjereništva Keren Kayemeth Leisraela Ltd. Iskaz broj 13. za vrijeme od 16. do 30. aprila 1926. Škrabice., *Židov*, Zagreb, br. 19, 7. maja 1926, 6; Vjesnik Povjereništva Keren Kazemeth Leisrael. Svim rodjacima, prijateljima i znancima žele lešana tova jikatevu pa u tu svrhu daruju za otkup od čestitanja. Iskaz broj 21. Za vrijeme od 1. do 7. septembra 1926. Otkup od čestitanja, *Židov*, Zagreb, br. 37–38, 8. septembra 1926, 15; Наредбом министра војске и морнарице, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 45, 30. октобра 1926, 1897–1898, 1901–1902; „Одликовања у војсци", *Правда*, Београд, бр. 219, 16. августа 1929, 5; „Војска и морнарица. Велики размештаји по струкама", *Време*, Београд, бр. 3032, 7. јуна 1930, 4; „Производства и одликовања у војсци", *Време*, Београд, бр. 3830, 7. септембар 1932, 4; Постављења и највиша решења, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 38, 8. октобра 1935, 1583–1586; *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 5–6, maj–jun 1985, 86; *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 9–12, septembar–decembar 1985, 81; Pavle Šosberger, *Naši sugrađani Jevreji – biografije –* , (Novi Sad: Pavle Šosberger, 2011), 19; Наредбом министра војног и морнарице, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 4, 5. фебруар 1921, 199–204; Лични односи. Испит су положили, *Службени војни лист – орган и*

Све дубља политичка криза и безбедносна опасност која се надвијала над европским континентом током четврте деценије 20. века и све извеснија оружана инвазија агресивних нацистичких и фашистичких суседа, нарочито након Мартовског пуча, условила је појачане припреме југословенске државе и војске за одбрану земље. С тим у вези, све чешће се одржавају војне вежбе, позивају се резервисти на активацију, мобилишу се војни обвезници и убрзано праве планови за ратна дејства, одбрану и заштиту цивила од ваздушних напада и слично. Услед тога, пред Априлски рат 1941. године примећујемо повећано присуство и јеврејских санитетских војних чиновника на просторима Косова и Метохије.

Пред рат је у хируршку екипу Зетске дивизије лоциране према суседној Албанији био мобилисан и лекар сефардски Јевреjин Исидор Папо (1913–1996), рођен 13. децембра 1913. годи-

издање Министарства војске и морнарице, Београд, бр. 26, 28. јун 1927, 1243–1244; Унапређења, постављења и највиша решења, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 1, 1. јануар 1938, s. p; Унапређења, постављења и највиша решења, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 24, 6. септембар 1938, 1247–1250; Производства, постављења и највиша решења., *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 1, 12. јануар 1921, 5–6; Постављења и највиша решења., *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 40, 23. август 1924, s. p; Унапређења, постављења и највиша решења, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 36, 6. септембар 1927, 1675–1676; Одликовања, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 33, 15. август 1929, 1421–1422, 1425–1430; Постављења и највиша решења, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 23, 6. јун 1930, 1163–1164, 1167–1168; Постављења и највиша решења, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 1, 1. јануар 1931, 3–4; Унапређења, постављења и највиша решења, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 31, 6. септембар 1932, 1563–1564; Решењем министра војске и морнарице, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 40, 25. септембар 1926, 1709–1712; На знање, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 9, 12. март 1936, 481–482, 489–490; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Лидија Андрија Јозефина Деак*.

не, од оца Јозефа и мајке Кларе у Љубушком.[47] И Скопљанац сефардски Јеврејин доктор Хаим Нисим Абраванел (1896–1984) распоређен је тих судбоносних дана по Југославију на Косово и Метохију.[48] У Приштини је пред Априлски рат 1941. године био на војној вежби др Бела Ириц, родом из Меленаца, а који је за живота пребивао и у Белој Цркви, Будимпешти, Петровграду, Панчеву и Београду.[49] По избијању рата и капитулацији југословенске војске у Косовској Митровици заробљен је 17. априла 1941. године и Сарајлија ашкенаски Јеврејин Бернат Јакоб Баш (1915–2009), војник санитарне јединице, кога су Немци одвели у заробљенички сталаг X B, где је провео рат и дочекао ослобођење.[50]

У образовним установама Краљевине СХС/Југославије

Осим здравствених установа и војног сектора, трећи значајан центар акумулације здравствених радника били су просветни органи чија је мрежа на просторима Косова и Метохије била разуђена и ретка, али са тенденцијама разграњавања током мирнодопског периода југословенске краљевске власти. Неминовно је и међу лекарским особљем у образовним институцијама на Косову и Метохији било и оних јеврејског порекла. Вреди нагласити

---

47 Vladimir Jokanović, Marijan Novaković, Mihajlo Đuknić, Dušan Milić, Branislav Popović, *Isidor Papo. Život i delo* (Beograd: Akademija medicinskih nauka – SLD, 2012), 18; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Исидор Папо*.

48 Софија Грандаковска (пр), *Евреите од Македонија и холокаустот: историја, теорија, култура* (Скопје: Евро Балкан Пресс, 2011), 4, 29, 128; Државна учитељска школа у Скопљу, *Извештај за школску 1932–1933. годину*, (Скопље: s. n, 1933), 7, 15, 21. Абраванел је био предратни школски доктор у Скопљу и општински лекар у Бујановцу. Заточен је од бугарских окупатора у привремени сабирни логор у Скопљу, одакле је наредбом Владе у Софији пуштен на слободу у групи лекара и апотекара, ради државних потреба у здравству.

49 ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Др Бела Јосиф Фани Ириц*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Ђорђе Бела Пирошка Ириц*; Živan Ištvanić, *Jevrejske porodice u Beloj Crkvi (1750 – 1957)*, (Bela Crkva: Živan Ištvanić, 2024), 64.

50 Ženi Lebl (ur), *Jevreji iz Jugoslavije ratni vojni zarobljenici u Nemačkoj. Spomen-album, pola veka od oslobođenja 1945–1995* (Tel Aviv: Udruženje veterana Drugog svetskog rata u Izraelu Jugoslovenska grupa, 1995), 8, 70.

и чињеницу да су само поједине, углавном значајније школе попут гимназија и школа лоцираних у урбаним срединама, биле у могућности да ангажују лекарско особље које је првенствено било задужено за општу праксу и примарно, најосновније пружање медицинских услуга запосленим радницима и ученицима.

Поред овог задужења, у појединим случајевима били су активирани да на пољу едукације, држећи наставу хигијене, раде на општем и појединачном јачању свести о важности соматске и менталне хигијене, превентивне здравствене заштите и профилаксе. Кроз рад у призренској гимназији продефиловало је неколико јеврејских просветних радника који су сходно квалификацијама и компетенцијама доприносили успешном и квалитетном извођењу наставе и реализацији образовних циљева, али уједно и испуњавали зацртане хигијенске стандарде и здравствене политике. У призренској гимназији током школске 1929/1930. године лекар школске поликлинике и предавач два часа хигијене у IV-2 одељењу била је ашкенаска Јеврејка докторка Ана Вајс, рођена 11. марта 1900. године у Црној Шуми, у Румунији, од оца Лудвига и мајке Ирме.[51]

Домаћи Сефарди у здравственом сектору

Доминацију јеврејских здравствених радника придошлих са стране, почевши од краја двадесетих година прошлог столећа почињу да непримetно умањују њихове колеге и сународници домицилни на Косову и Метохији, који су премијерно стекли и искористили могућност да се школују за разне слободне професије, па тако и медицинске. Са друге стране, загарантована равноправност пред законом и пунокрвно учешће у социјалном животу, отворило је врата староседелачким Сефардима да служењем регуларног војног рока буду обучени за болничарске послове или примене своја већ стечена медицинска знања

[51] ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Др Ана Лудвиг Ирма Вајс*; Државна мешовита гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1929–1930. годину* (Београд: s. n, 1930), 7; Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1937–1938. годину* (Скопље: s. n, 1938), 13; М. М. Дамјановић, „Јевреји у Призрену".

и вештине, па су у складу са тим били носиоци одређених санитетских чинова и вршили службу у санитетским јединицама.

У међуратном периоду здравствена мрежа на Косову и Метохији била је испуњена и неколицином локалног јеврејског лекарског особља. Како је рад у здравственом систему захтевао стручан и школован кадар, није се могло рачунати на већу присутност домородачког сефардског становништва, које је ретко инвестирало у високо образовање и било дефицитарно у висококвалификованим елементима. Отуд је међу јеврејским „белим мантилима" на Косову и Метохији суверено и супериорно било заступљено већином ашкенаско и сефардско особље потекло са других простора. Једини домицилни сефардски изузеци били су Приштевци др Јосеф/Јосип Хајим Бивас (1905–1967), који је Медицински факултет завршио 1931. године у Тулузу и ординирао у свом родном граду и зубни лекар Хајим Баруховић (1898–1972).

Зубар Хајим Мика – Мушон Барух(овић) рођен је 15. марта 1898. године у Приштини, од оца Баруха и мајке Рахеле Барух. Медицински факултет студирао је и завршио у Грацу, Загребу и Београду од 1927. до 1931. године. У југословенској држави пословао је као приватни лекар све до ступања у југословенску војску 28. јуна 1931. године, где је као каплар – ђак положио испит за чин резервног санитетског потпоручника. На предлог војног министра, указом краља Александра Карађорђевића, истог дана постављен је за санитетског поручника (*sic!*). Већ два дана по ступању у војску, по потреби службе наредбом министра војске и морнарице од 30. Јуна, одређен је за трупног лекара 31. пешадијског пука и гарнизонског лекара у Приштини. Решењем команданта 3. армијске области од 13. децембра 1933. године одобрена је женидба санитетском поручнику Баруховићу са Сидом, ћерком рентијера Јозефа Израела из Сарајева. Маја 1934. године положио је испит за чин активног санитетског капетана II класе. На основу поднетог уверења, по наређењу министра војске и морнарице од 16. фебруара 1935. године додељено му је право на академску титулу доктора медицине. У Приштини је живео и ординирао најраније до 1936. године.

Као војни лекар био је са службом дуги низ година и у Загребу. На предлог министра војске и морнарице краљевски намесници донели су на Видовдан, 28. јуна 1938. године одлуку о унапређењу доктора Хајима Баруховића у чин санитетског капетана I класе. На предлог министра војске и морнарице краљевски намесници одликовали су га 6. септембра 1938. године Златном медаљом за ревносну службу. Наредбом војног министра од 30. новембра 1940. године одобрено му је први пут полагање испита у испитној 1940. години за чин активног санитетског мајора. За живота и рада у Приштини Хајим Баруховић се одазивао акцијама месног Подмлатка Црвеног крста. Када је почетком марта 1934. године Подмладак у сарадњи са Домом народног здравља и среским одбором друштва Црвеног крста, организовао тромесечни основни самарјански течај, који је успешно похађало 37 ученика виших разреда приштинске гимназије, Баруховић је држао предавања полазницима курса, заједно са колегама др Миланом Пантелићем, др Димитријем Алтовићем, др Душаном М. Раденковићем, др Богданом Ћирковићем, др Владаном Давидовим и гимназијским професором Виктором Масјукевићем.[52]

[52] *Iz ropstva u slobodu* (Tel Aviv: Izraelsko udruženje učesnika savezničkih vojsaka Drugog svetskog rata (jugoslovenska grupa), 1981), 120–121, 124–125; Ž. Lebl (ur), *Jevreji iz Jugoslavije*, 70, 76, 79; Aleksandar Gaon (ur), *Mi smo preživeli...3. Jevreji o Holokaustu* (Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2005), 391–392, 395, 398, 400; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Сида Баруховић*; Милан Ристовић, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од Холокауста 1941–1945* (Београд: Јавно предузеће Службени лист СРЈ, 1998), 64; Милош Дамјановић, „Послератно стваралаштво Јевреја са Косова и Метохије", *Научни скуп Културно наслеђе Косова и Метохије. Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*, Зборник 1, ур. Урош Шуваковић, Ана Бујас, Вања Шаула, Александар Дунђерин, (Београд–Косовска Митровица: Канцеларија за Косово и Метохију Владе Републике Србије/Универзитет у Приштини/Филозофски факултет у Приштини, 2013), 599–622; Mario Heinel (ur), *U voljenoj zemlji. Stvaralaštvo useljenika iz bivše Jugoslavije u Izraelu* (Tel Aviv: Udruženje useljenika iz bivše Jugoslavije u Izraelu, 2005), 207; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji*, 15; J. Romano, *Jevreji*, 337; Радмила Тодић–Вулићевић, *Приштина, Приштевци и време* (Нови Сад–Приштина: Матица српска/Градска библиотека, 1999), 152; ВА, ДППВКЈ, *Хајим Мушона Баруховић*; *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 1–2, januar–februar 1986, 97; *Židov*, Zagreb, br. 8, 21. februara 1936, 10; *Židov*, Zagreb, br. 18,

Локални Сефард Јосиф Х. Бивас, рођен у Приштини 10. маја 1905. Године, од оца Хајима и мајке Рашеле, окончао је студије медицине 1928. или 1931. године у Тулузу. Био је војни и цивилни лекар, патолог, гинеколог и доктор опште праксе. Након дипломирања најпре је био војни лекар у Француској. По повратку у Југославију Бивас је био санитетски официр у Војсци Краљевине Југославије. Фебруара 1933. године положио је испит за чин резервног санитетског потпоручника. Живео је у Косовској Митровици до одласка у Београд у септембру 1933. године. Службовао је у Новом Саду, где је једном приликом спасио живот војнику Ладиславу Каделбургу (1910–1994)[53], а затим распоређен у алпској јединици у Шкофји Локи, где је дочекао и избијање Другог светског рата у Југославији. Током Другог светског рата приступио је

6. maja 1932, 5; *Židov*, Zagreb, br. 45, 10. novembra 1933, 7–8; *Židov*, Zagreb, br. 3, 17. januara 1936, 9–10; М. М. Дамјановић, „Почеци"; „Наредбом министра војске и морнарице", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 26, 3. јул 1931, 1269–1272; „Лични односи. Испит су положили", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 26, 3. јул 1931, 1277–1280; „Војска и морнарица. Војни указ", *Време*, Београд, бр. 3413, 4. јул 1931, 4; „Лични односи. Испит су положили", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 18, 12. мај 1934, 785–788; „На знање", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 31, 24. август 1935, 1287–1290; Одликовања, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 24, 6. септембар 1938, 1239–1240, 1255–1256, 1259–1260; „Унапређења, постављења и највиша решења", *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 18, 28. јун 1938, 835–836; *Вардар – независан привредно – културни преглед*, Скопље, 16. јуни 1934, 5; Čitulje, *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 10–12, oktobar–decembar 1967, 68; Решењем министра војске и морнарице, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 46, 7. децембар 1940, 2901–2904; Лични односи. Женидба је одобрена, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 7, 21. фебруар 1933, 2123–2124; Унапређења, постављења и највиша решења., *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 25, 28. јун 1931, 1223–1224.

53 Каделбург је после Другог светског рата обављао функцију судије Врховног суда НР Србије и председника Савеза јеврејских општина Југославије. Више о томе: Luci Petrović (pr), *Dr Lavoslav Kadelburg. Spomenica 1910–1994* (Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije, 2010).

НОВ-у септембра 1944. године и био распоређен на разним санитетским дужностима до краја рата. Након завршетка рата био је лекар у Врању и Врањској Бањи. Са службом је потом премештен у Пријепоље. У Београд се породица одселила 1947. године. Убрзо се враћају у Приштину где су живели до 1955. године, затим су до 1957. године живели у Сремској Митровици, када долазе у Стари Трг, односно Косовску Митровицу, где су живели све до 1967. године. Након тога селе се у Београд.[54]

Посебно перспективна и атрактивна професија за косовскометохијске Сефарде била је фармација, за коју су се појединци у међуратном временском интервалу опредељивали. Струком за коју су се школовали, бавили су се у свом завичају или оближњим, економски динамичнијим и популационо бројнијим срединама. Тржишне прилике су 1933. године одвеле магистра фармације, апотекара и заступника Француско-југословенске лабораторије Соломона Јосифовића, сина Венезје и мењача Јусефа Ашера, рођеног 1. јануара 1904. године у Приштини, у Скопље и Београд. Оженивши се Скопљанком 1936. године наставио је живот у седишту Вардарске бановине.[55] Још један парфимериста и апотекарски помоћник Рахамим Бахар, рођен 1910. године у Приштини од оца Симеуна и мајке Рехел Рубен, живео је и пословао у Београду још од 1930. године.[56]

Косовскометохијски Сефарди на студијама медицине и фармације

Само је мали број косовскометохијских Јевреја настављао школовање на високошколским институцијама. Разлог томе треба тражити у материјалним условима породица, као и у

[54] J. Romano, „Jevreji zdravstveni"; J. Romano, *Jevreji*, 337; Лични односи. Испит су положили, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 7, 21. фебруар 1933, 217–220; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Јосиф Бивас*; Интервју аутора са Арманом Бивасом из Реховота, Израел.

[55] „Личне и породичне вести", *Политика*, Београд, 5. децембар 1936, 19; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Соломон Јусеф Венезија Берах Јосифовић*.

[56] ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Рахамим Симеун Рехел Рубен Бахар*.

традиционалној везаности за породичне послове, те перцепцији о слободним професијама као неисплативим, због чега се губи профит за време утрошено и изгубљено током школовања. Још једна препрека било је одсуство оближњих универзитета, па се на одлазак на студије морало рачунати на далеки Београд и још даљи Загреб, где су били смештени факултети од нарочитог интереса за косовскометохијске Јевреје, попут медицине, фармације или других исплативих струка. Још неповољније и теже услове за школовање имали су они матуранти који су се опредељивали за школовање у иностранству, за шта је било потребно додатно одрицање и веће материјално, временско и друго жртвовање. Такве појаве биле су на нивоу инцидената.

У Београду је медицину студирао Јаков Аврам Бахар (1919–1943), рођен 1919. године у Приштини. Исти студијски програм на истој образовној установи или у Загребу слушао је и Алберт Јосеф Јосифовић, рођен 1916. или 1920. године у Приштини. Од краја 1943. или друге половине 1944. године вратио се из Албаније у Југославију и био у Народноослободилачкој војсци на разним санитетским дужностима и тек након рата окончао студије медицине. Студије фармације на Београдском универзитету студирао је Мануел/Емануел – Манојло Барух(овић), рођен 1918. или 1919. године у Приштини. По повратку из интернације у Албанији ступио је у Народноослободилачку војску 1944. године, где је био на разним апотекарским дужностима, а факултет је завршио тек после рата. Београдски универзитет похађали су и београдски Јевреји пореклом из Приштине. Тако су Фармацеутски факултет Београдског универзитета учили Београђани Естера Б. Мандил (1921–1942), рођена у Приштини 1921. године, и Самуило Б. Мандил (1920–1941), рођен у Приштини 1920. године.

Загребачки Медицински факултет дипломирао је Алберт Самуел/Самуиловић, рођен 12. фебруара или 26. марта 1913. године у Приштини, од оца Ашера или Самуила и мати Рашеле Папо, који је по завршетку студија започео лекарску дужност у свом родном граду и био војни лекар у Скопљу. Самуиловић је ступио у Народноослободилачку војску фебруара 1945. године и био на положајима референта санитета Команде града При-

штине и шефа санитета групе бригада на Косову и Метохији. На истом универзитету студије фармације успешно је привео крају 1933. године и Ашер Ашер, рођен у Приштини 1906. године. По окончању студија магистар Ашер био је апотекарски сарадник у свом родном граду. Ашер Ашер је фебруара 1945. године ступио у Народноослободилачку војску Југославије, где је био управник санитетског складишта Главног штаба Македоније. Студије фармације у Загребу започео је и Гедаља Самуел Гидић, рођен у Приштини 1920. године. Октобра 1944. године вратио се из интернације у Албанији у Југославију и приступио Народноослободилачкој војсци где је био на разним апотекарским дужностима, па је тек по окончању рата завршио фармацију.[57]

Високе школе здравственог профила завршили су и следећи косовскометохијски Јевреји: Соломон Бахар, син Јосефа, који је студирао фармацију у Загребу и касније држао апотеку у Скопљу; Ашер Бахар, син Самјуела, који је такође студирао у Загребу и имао своју апотеку у Скопљу; Бењамин Бахар, син Јосефа, звани Бињa који је дипломирао фармацију у Загребу, био омиљени апотекар на Косову и Метохији и међу пионирима апотекарског рада у руралним срединама, са сталним местом боравка у Липљану. С друге стране, стицајем историјских околности појединци су били спречени да дипломирају у мирнодопским временима. Тако је избијање Другог светског рата у Југославији прекинуло студије медицине у Београду Бењамину Јосифовићу.[58]

---

[57] J. Romano, „Jevreji zdravstveni"; Aleksandar Gaon (ur), *Mi smo preživeli... Jevreji o Holokaustu* (Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, 2001), 241–242, 260 – 261; J. Romano, *Jevreji*, 324, 327, 330, 374, 396, 477; Čedomir Prlinčević, „Nacionalno-socijalni položaj Jevreja na Kosovu do 1941. godine", *Glasnik Muzeja Kosova*, XV–XVI/1987, 121–142; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Алберт Ашеровић*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Хајим Баруховић*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Др Алберт Ашер Рашела Папо Самуел*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji*, 231–232; M. M. Дамјановић, „Почеци"; *Židov*, Zagreb, br. 14, 4. aprila 1930, 7; *Židov*, Zagreb, br. 30, 28. jula 1933, 6; Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1929–30. годину* (Приштина: s. n, 1930), 11, 21–34, 39–41, 43; Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1930–31. годину* (Кос. Митровица: s. n, 1931), 18–22, 24–8, 30, 32–33, 38; Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1931–1932. годину* (Кос. Митровица: s. n, 1932), 18–29, 31–33, 35.

[58] Č. Prlinčević, „Nacionalno".

Закључак

Присуство и рад јеврејских здравствених радника на тлу Косова и Метохије скопчано је за савремени период 19. и 20. века. Пионири међу њима ступили су на јавну позорницу за време османске управе, у деценијама самртне агоније овог шеријатског царства које је оставило дубоке рђаве трагове не само на здравствене прилике, него и на опште привредне, друштвене и културне тековине. Становништво поменутих области чији је индивидуални животни стандард и квалитет општежића далеко заостајао у односу на друге делове европског континента, вапило је за коренитим променама и прогресом на свим социјалним нивоима. Такве могућности отворене су неочекиваним и брзим геополитичким променама које су донели балкански и Први светски рат са којима је, упркос њиховом разорном дејству, унет дух вестернизације и започела ера постепене, али континуиране модернизације. Нови политички субјекти, па и они који су краткотрајно контролисали поменуте територије, одисали су свежином која је локалној популацији омогућила веће личне слободе, динамичније економске односе, сигурност и субвенције приватним иницијативама, планске инвестиције и државно покровитељство у свим сферама јавног живота. Услед тога, наступио је приметан преокрет и на пољу бриге о јавном здрављу који се рефлектовало између осталог и појачаним кадровским оснаживањем, чији су носиоци неретко били школовани и искусни Јевреји из заједничке југословенске државе или страни поданици. Њима су се стидљиво и полако придруживали и поједини припадници локалних сефардских заједница који су у новом амбијенту препознали добробит, исплативост и значај стицања и практиковања медицинских знања. Сви они, делујући у разним крајевима Косова и Метохије током читавог међуратног доба, својим прегнућем доприносили су остваривању зацртаних циљева здравствене политике и били од непроцењиве важности за људски елеменат који је после вишевековне оскудице „белих мантила" коначно могао да продише „пуним плућима"

имајући поуздан ослонац у најближем окружењу. Јеврејски лечници су на Косову и Метохији били свестрано ангажовани у цивилној пракси, војној служби и просветним органима где су на практичан и теоретски начин служили интересима клијентеле и народа.

Резиме

Први јеврејски здравствени радници на Косову и Метохији према сведочењу извора датирају с краја 19. столећа. У турбулентним ратним временима која су прохујала овим просторима на почетку наредног века продефиловало је много јеврејских здравствених радника у редовима зарађених страна. Унутар српске војске обављали су одговорне и мучне послове пружања лекарске помоћи безбројним и безименим страдалницима, својим ратним саборцима, али и ривалима из супротних табора, ратним заробљеницима подједнако као и цивилима. Права експанзија јеврејских здравствених радника на овим просторима збила се током међуратног постојања југословенске државе, када су бројни јеврејски професионалци из других делова земље, али и из иностранства, по потреби упућивани на Косово и Метохију са циљем санације вишевековно занемариваних здравствених прилика, изградње и развоја здравствене инфраструктуре и људских ресурса, те одрживог функционисања поретка. Бројни физикуси, стоматолози и фармацеути својим радним ангажманом допринели су побољшању општих хигијенских и медицинских прилика на овом поднебљу, унапредивши квалитет живота месног становништва и чиновништва разних институција чији су били саставни део.

Унутар војног, просветног и здравственог сектора радили су на очувању здравља и спасавању живота хумане популације, а уједно били укључени и у просветитељској мисији на пољу едукације. Иако је приметно међу њима било више Ашкеназа, заступљен је био и немали број Сефарда, а временом се и мањи број локалне сефардске заједнице придружио неким од ових позива. Покривали су готово читаву територију Косова и Мето-

хије током целокупног временског раздобља између Првог и Другог светског рата, концентрисани искључиво у урбаним срединама, попут већих градова као што су Приштина, Призрен, Косовска Митровица, Урошевац и Пећ. Оскудна и једнострана изворна грађа стидљиво сведочи о специфичним и појединачним примерима њиховог деловања на овим просторима, али је зато дарежљива по питању уопштених информација о њиховом раду. Оне индиректно потврђују њихов професионализам, стручно напредовање и озбиљан приступ и однос према служби, што је неретко резултирало добијањем државних одличја и стицањем виших чинова и звања. Таква сазнања нам указују да је њихово деловање на простору Косова и Метохије засигурно повољно утицало на стање на терену и о њиховом значајном уделу у оснаживању регионалних здравствених прилика.

Списак референци

Необјављени историјски извори

Архив Југославије (АЈ), Фонд Министарство просвете Краљевине Југославије (МПКЈ)

Војни Архив (ВА), Фонд Досијеа персоналних података Војске Краљевине Југославије (ДППВКЈ)

Историјски архив Београда (ИАБ), Фонд Управа града Београда (УГБ), Картотека житеља града Београда и Земуна (КЖГБИЗ)

Архива Општине Краљево, Матична служба за Косовску Митровицу

Матична књига рођених 1935–1946. Косовска Митровица

Посебна књига рођених Косовска Митровица – реконструкције II

Орална историја

Ауторизовани текст интервјуа са Армином Бивасом, у поседу аутора. Новембар 2021.

Објављени извори

Državna mešovita gimnazija u Prizrenu, *Izveštaj za školsku 1929–1930. godinu*. Beograd: s. n, 1930. (cyrillic)

Državna potpuna realna gimnazija u Kumanovu, *Izveštaj za školsku 1938–39. godinu*. Kumanovo: s. n, 1939. (cyrillic)

Državna potpuna realna gimnazija u Kumanovu, *Izveštaj za školsku 1939–40. godinu*. Kumanovo: s. n, 1940. (cyrillic)

Državna realna gimnazija i Viša samoupravna gimnazija u Kumanovu, *Izveštaj za školsku 1936–37. godinu*. Kumanovo: s. n, 1937. (cyrillic)

Državna realna gimnazija i viša samoupravna gimnazija u Kumanovu, *Izveštaj za školsku 1937–38. godinu*. Kumanovo: s. n, 1938. (cyrillic)

Državna realna gimnazija u Kosovskoj Mitrovici, *Izveštaj za školsku 1936–1937. godinu*. Kosovska Mitrovica: s. n, 1937. (cyrillic)
Državna realna gimnazija u Kumanovu, *Izveštaj za školsku 1935–36. godinu*. Kumanovo: s. n, 1936. (cyrillic)
Državna realna gimnazija u Prizrenu, *Izveštaj za školsku 1937–1938. godinu*. Skoplje: s. n, 1938. (cyrillic)
Državna realna gimnazija u Prištini, *Izveštaj za školsku 1929–30. godinu*. Priština: s. n, 1930. (cyrillic)
Državna realna gimnazija u Prištini, *Izveštaj za školsku 1930–31. godinu*. Kos. Mitrovica: s. n, 1931. (cyrillic)
Državna realna gimnazija u Prištini, *Izveštaj za školsku 1931–1932. godinu*. Kos. Mitrovica: s. n, 1932. (cyrillic)
Državna učiteljska škola u Skoplju, *Izveštaj za školsku 1932–1933. godinu*. Skoplje: s. n, 1933. (cyrillic)
Državni kalendar Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca za godine 1921. i 1922. koje su proste. Beograd: Izdanje i štampa Državne štamparije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1921. (cyrillic)
Đorđević Ž. Vojislav (pr), *Izveštaj za 1906. godinu srpskoga društva „Crvenoga krsta" pod najvišom zaštitom Njegovog Veličanstva Kralja Petra I. podnesen XXIX glavnom godišnjem skupu održanom 15. jula 1907. godine u Beogradu*. Beograd: Demokratska štamparija Pavle Ranković, 1907. (cyrillic)
Rad Kulturne lige u 1910–1911. godini. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1911. (cyrillic)
Subotić M. Vojislav (pr), *Izveštaj za 1903. godinu srpskoga društva „Crvenoga krsta" pod najvišom zaštitom Njegovog Vel. Kralja Petra I. podnesen XXVI glavnom godišnjem skupu održanom 25. aprila 1904. godine u Beogradu.* Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1904. (cyrillic)

Периодика

Beogradske novine, Beograd (1916, 1917)
Borba, Beograd (2002) (cyrillic)
Borba – organ Saveza komunista Jugoslavije, Beograd (1953) (cyrillic)
Vardar – nezavisan privredno-kulturni pregled, Skoplje (1934) (cyrillic)

Velika Srbija, Solun (1916) (cyrillic)
Vreme, Beograd (1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1934, 1936, 1937, 1939, 1940) (cyrillic)
Glasnik Podmlatka Crvenog Krsta, Beograd (1941) (cyrillic)
Dan, Novi Sad (1938, 1939, 1940, 1941) (cyrillic)
Židov, Zagreb (1926, 1930, 1932, 1933, 1936)
Intelligenzblatt für die Stadt Bern, Bern (1920)
Jevrejski pregled, Beograd (1967, 1985, 1986, 1989)
Kosovske novine – nedeljni list, Kosovska Mitrovica (1937) (cyrillic)
Male novine, Beograd (1903) (cyrillic)
Politika, Beograd (1933, 1934, 1936, 1937) (cyrillic)
Pravda, Beograd (1923, 1928, 1929, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1937, 1938, 1939) (cyrillic)
Prosvetni glasnik – službeni list Ministarstva prosvete, Beograd (1923, 1924) (cyrillic)
Ratni dnevnik – organ Vrhovne komande, Kragujevac (1915) (cyrillic)
Službeni vojni list – organ i izdanje Vojnog ministarstva, Niš (1899, 1900, 1902, 1903, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912) (cyrillic)
Službeni vojni list – organ i izdanje Ministarstva vojnoga i mornarice, Beograd (1919, 1920, 1921, 1922) (cyrillic)
Službeni vojni list – organ i izdanje Ministarstva vojske i mornarice, Beograd (1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1938, 1939, 1940) (cyrillic)
Wiener Medizinische Wochenschrift, Wien (1921)

Стручни часописи

Damjanović, M. Miloš. „Dr Nehemije Šenfajn – Biografija žrtve Holokausta“, *Topola – časopis JU Spomen – područja Donja Gradina*, 4/2018, 32–50. (cyrillic)
Damjanović, M. Miloš. „Jevreji u Prizrenu od najranijih vremena do Holokausta“, *Istorijski časopis*, VI/2023, 73–112. (cyrillic)
Damjanović, M. Miloš. „Počeci, razvoj i aktivnosti cionističkog pokreta na Kosovu i Metohiji 1918–1941“, *Srpske studije*, 9/2018, 281–316. (cyrillic)

Prlinčević, Čedomir. „Nacionalno-socijalni položaj Jevreja na Kosovu do 1941. godine", *Glasnik Muzeja Kosova*, XV–XVI/1987, 121–142.

Romano, Jaša. „Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941–1945. Žrtve fašističkog terora i učesnici u narodnooslobodilačkom ratu", *Zbornik 2. Studije i građa o učešću Jevreja u Narodnooslobodilačkom ratu*, 2/1973, 73–263.

Šarenac, Danilo. „Dnevnik sa puta evakuacije od dana 23. okt(obra) 1916. činovnika Moše Mevoraha", *Zbornik 10. Studije, arhivska i memoarska građa*, 10/2015, 123–144. (cyrillic)

Зборници радова

Damjanović, M. Miloš. „Jevreji na Kosovu i Metohiji tokom Balkanskih i Prvog svetskog rata". *Državnost, demokratizacija i kultura mira*, Tematski zbornik radova, ur. Bojana Dimitrijević, 109–129. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, 2015. (cyrillic)

Damjanovic, Milos. „The Jewish presence in Kosovo and Metohia during The Balkan wars and WWI". *Meѓunarodna naučna konferencija Balkanot: luѓe, vojni i mir. Materijali od meѓunarodnata naučna konferencija po povod 65 godini od osnovanjeto na Institutot za nacionalna istorija*, ur. Dragi Ѓorgiev i dr, 323–340. Skopje: Institut za nacionalna istorija, 2015. (cyrillic)

Damjanović, M. Miloš. „Language changes in The Jewish community in Kosovo and Metohija after The Balkan wars (1912–1913) and The First World War (1914–1918)". *Languages and The First World War: Representation and Memory*, ed. Christophe Declercq, Julian Walker, 108–126. New York: Palgrave Macmillan, 2016.

Damjanović, Miloš. „Posleratno stvaralaštvo Jevreja sa Kosova i Metohije". *Naučni skup Kulturno nasleđe Kosova i Metohije. Istorijske tekovine Srbije na Kosovu i Metohiji i izazovi budućnosti*, Zbornik 1, ur. Uroš Šuvaković, Ana Bujas, Vanja Šaula, Aleksandar Dunđerin, 599–622. Beograd–Kosovska Mitrovica: Kancelarija za Kosovo i Metohiju Vlade Republike Srbije/Univerzitet u Prištini/Filozofski fakultet u Prištini, 2013. (cyrillic)

Ristić, Ivan, Jelena Vukčević. „Jevreji u Kruševcu i Rasinskom okrugu do kraja Drugog svetskog rata". *Sinagoge i jevrejsko nasleđe u Jugoistočnoj Evropi*, Međunarodni naučni zbornik, ur. Rastislav Stojsavljević, 103–133. Novi Sad: Arhiv Vojvodine, 2021. (cyrillic)

Литература

Albahari, Aron, Sava (Saul) Šaronjić, Slavoljub Šaronjić, *Prilog građi za istoriju o Jevrejima Kruševca*. Beograd: A. Albahari, 2019. (cyrillic)

Almuli, Jaša. *Stradanje i spasavanje srpskih Jevreja*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2010. (cyrillic)

Bernischer Staats – Kalender. Annuaire officiel du Canton de Berne Juli 1920. Bern: s. n, 1920.

Brkić, Staniša, Milomir Minić, *Jevreji u Kragujevcu – prilog istoriji Jevreja u Srbiji*. Kragujevac: Krug, 2011. (cyrillic)

Vukadinović, Č. Zoran, Milovan J. Bogavac, *Srpska prosveta i kultura u Kosovskoj Mitrovici 1836–1941*. Leposavić: Institut za srpsku kulturu – Priština/Učiteljski fakultet – Prizren, 2001. (cyrillic)

Gaon, Aleksandar (ur). *Znameniti Jevreji Srbije. Biografski leksikon*. Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije, 2011. (cyrillic)

Gaon, Aleksandar (ur). *Mi smo preživeli... Jevreji o Holokaustu*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, 2001.

Gaon, Aleksandar (ur). *Mi smo preživeli...2. Jevreji o Holokaustu*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2003.

Gaon, Aleksandar (ur). *Mi smo preživeli...3. Jevreji o Holokaustu*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2005.

Glensk, Uršula. *Hiršfeldovi. Da svako razume krv*. Novi Sad: Prometej, 2024. (cyrillic)

Grandakovska, Sofija (pr). *Evreite od Makedonija i holokaustot: istorija, teorija, kultura*. Skopje: Evro Balkan Press, 2011. (cyrillic)

Damjanović, M. Miloš. *Dr Nehemije Šenfajn (1886–1942). Biografija Švajcarca u Jugoslaviji*. Novi Sad: Arhiv Vojvodine, 2023. (cyrillic)

Iz ropstva u slobodu. Tel Aviv: Izraelsko udruženje učesnika savezničkih vojsaka drugog svetskog rata (jugoslovenska grupa), 1981.

Ištvanić, Živan. *Jevrejske porodice u Beloj Crkvi (1750–1957)*. Bela Crkva: Živan Ištvanić, 2024.

Jevtić, Miloš (pr). *Šabac i Jevreji u susretu*. Beograd: Beogradska knjiga/Miodrag Nikolić, 2003.

Jokanović, Vladimir, Marijan Novaković, Mihajlo Đuknić, Dušan Milić, Branislav Popović, *Isidor Papo. Život i delo*. Beograd: Akademija medicinskih nauka – SLD, 2012.

Koljanin, Milan. *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941.* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008. (cyrillic)

Kostić, Petar. *Prosvetno-kulturni život pravoslavnih Srba u Prizrenu i njegovoj okolini u XIX i početkom XX veka (sa uspomenama pisca)*. Skoplje: s. n, 1933. (cyrillic)

Kotani, Apostol. *A history of Jews in Albania*. Tirana: Albania–Israel friendship association, 2011.

Lebl, Ženi. *Do „konačnog rešenja". Jevreji u Srbiji*. Beograd: Čigoja štampa, 2012.

Lebl, Ženi (ur). *Jevreji iz Jugoslavije ratni vojni zarobljenici u Nemačkoj. Spomen-album, pola veka od oslobođenja 1945–1995*. Tel Aviv: Udruženje veterana Drugog svetskog rata u Izraelu Jugoslovenska grupa, 1995.

Lebl, Ženi. *Jevreji u Pirotu*. Beograd: Privredni pregled, 1990.

Lebl, Ženi. *Plima i slom. Iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije*. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1990.

Lopičić, N. Đorđe (pr). *Dr David Albala – specijalni delegat pri jugoslovenskom kraljevskom poslanstvu u Vašingtonu 1939–1942.* Beograd: Teovid, 2010. (cyrillic)

Milošević, B. Mihailo. *Jevreji za slobodu Srbije 1912–1918*. Beograd: Filip Višnjić, 1995. (cyrillic)

Mladenović, Božica. *Grad u austrougarskoj okupacionoj zoni u Srbiji od 1916. do 1918. godine.* Beograd: Čigoja štampa, 2000. (cyrillic)

Nedok, S. Aleksandar. *Balkanski ratovi 1912–1913. Rad srpskog vojnog saniteta*. Beograd: Medija centar „Odbrana", 2012. (cyrillic)

Nedok, S. Aleksandar. *Povlačenje srpske vojske ka albanskom primorju i njena evakuacija na Krf 1915/16. Rad vojno – sanitetske službe*. Beograd: Medija centar „Odbrana", 2006. (cyrillic)

Petrović, Luci. *Dr Lavoslav Kadelburg. Spomenica 1910–1994*. Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije, 2010.

Ristović, Milan. *U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941–1945*. Beograd: Javno preduzeće Službeni list SRJ, 1998. (cyrillic)

Romano, Jaša. *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.

Spomenica poginulih i umrlih srpskih Jevreja u balkanskim i svetskom ratu 1912–1918. Beograd: s. n, 1927. (cyrillic)

Tasić, Dmitar. *Rat posle rata. Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na Kosovu i Metohiji i u Makedoniji 1918–1920.* Beograd: Javno preduzeće Službeni glasnik, 2012. (cyrillic)

Todić–Vulićević, Radmila. *Priština, Prištevci i vreme*. Novi Sad–Priština: Matica srpska/Gradska biblioteka, 1999. (cyrillic)

Fogel, Milan, Milan Ristović, Milan Koljanin, *Pravednici među narodima. Srbija*. Beograd: Jevrejska opština Zemun, 2010.

Heinel, Mario (ur). *U voljenoj zemlji. Stvaralaštvo useljenika iz bivše Jugoslavije u Izraelu*. Tel Aviv: Udruženje useljenika iz bivše Jugoslavije u Izraelu, 2005.

Hiršfeld, Ludvig. *Istorija jednoga života*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1962. (cyrillic)

Dželetović, Ivanov Pavle. *Jevreji Kosova i Metohije*. Beograd: Panpublik/Nova knjiga, 1988.

Šosberger, Pavle. *Naši sugrađani Jevreji – biografije* – . Novi Sad: Pavle Šosberger, 2011.

Енциклопедије

Srpska porodična enciklopedija, 1. Beograd: Narodna knjiga / Politika NM, 2006. (cyrillic)

Електронски извори

https://cieh-chre.org/doposlednjeg/benjamin-novgorodski-2-2-13/
https://www.jewishencyclopedia.com/articles/8491-jacques-pasha-jacques-nissim-pasha

Dr. Miloš M. DAMJANOVIĆ
Independent Researcher – Historian, Kosovska Mitrovica
milos_damjanovic@yahoo.com

Jelena M. DAMJANOVIĆ
Independent Researcher, Kosovska Mitrovica
jelena.damjanovic976@gmail.com

Predrag S. PREMOVIĆ
PhD Candidate, Faculty of Sciences, University of Novi Sad
premovicpredrag@gmail.com
https://orcid.org/0009-0001-5961-9276

Jewish Healthcare Professionals in Kosovo and Metohija from the end of 19th Century until the April War of 1941

Summary

Due to the prevailing economic conditions and a generally underdeveloped and discouraging social environment, the indigenous Sephardim population in Kosovo and Metohija was slow to transition from its traditionally dominant engagement in trade and crafts to intellectual and liberal professions such as medicine, dentistry and pharmacy. Before the first local Jews entered these professions—which began to occur during the latter half of the interwar period of the Yugoslav state—numerous Jews from other parts of the country or from abroad successively arrived in the region to perform medical services. The first, sporadically present medical personnel appeared during the decline of Ottoman rule, and their number and duration of service gradually increased after the incorporation of Kosovo and Metohija into the Serbian and subsequently Yugoslav state. Since the practice of medicine required formal education—predicated on the favorable material circum-

stances of potential candidates and the accessibility of educational institutions—the pioneers of healthcare service among the Jewish population in Kosovo and Metohija were predominantly recruited from the Ashkenazim community. Originating mainly from Imperial Russia and motivated by humanitarian ideals, they initially served as volunteers on the Serbian side during wartime, accompanying and assisting Serbian armed forces, and later, following the end of World War I, the Russian revolutions, and the civil war, were employed by central authorities in Belgrade as contractual workers assigned to various localities throughout the region. Through their work, dedication, and selflessness in a community chronically lacking educated personnel, skeptical of official medicine, and inclined toward traditional folk healing practices rich in unscientific and magical elements, they significantly contributed to the improvement of public health conditions and to the growing trust of the local population in modern, empirical medical practices.

Keywords: Jews, Ashkenazim, Sephardim, Kosovo and Metohija, Pristina, Kosovska Mitrovica, Prizren, Pec, Urosevac, Serbia, Yugoslavia, Ottoman Empire, physicians, dentists, pharmacists.

DOI https://doi.org/10.66893/hevruta.2026.opa.137-158

УДК 94(497.1)"1918/1941"(=411.16):323.15

Оригинални научни рад/Original scientific paper
Примљен/Received: 31. 8. 2025.
Прихваћен/Accepted: 20. 12. 2025.

Др Жељка ОПАРНИЦА, научна сарадница
Институт за филозофију и друштвену теорију
zeljka.oparnica@ifdt.bg.ac.rs
https://orcid.org/0000-0001-7242-7407

Недовољно Југословени: положај Јевреја резидената у Краљевини Југославији уочи Другог светског рата

Апстракт: Рад истражује положај Јевреја без држављанства у Краљевини Југославији у међуратном периоду. Анализирају се правни оквири, бирократски национализам и друштвени дискурс, са фокусом на напетост између декларативног универзализма југословенског идентитета и његове практичне ексклузивности. Студије случаја Андрије Романа и Самуела Рајса показују како су појединци, и поред интеграције, остајали правно невидљиви. Рад отвара ново поље у историографији, осветљавајући границе југословенског универзализма и рањивост мањина уочи Холокауста.

Кључне речи: Југославија, Јевреји, избеглице, бездржавност, југословенство, бирократски национализам.

Последњих деценија, питање избеглиштва заузело је централно место у историографији међуратне Европе.[1] Ове те-

[1] Међу значајнијим прегледима су следеће публикације: Peter Gatrell, *The Making of the Modern Refugee* (Oxford: Oxford University Press, 2013). Frank Matthew, Jessica Reinisch, *Refugees in Europe, 1919–1959. A Forty Years Crisis?* (London: Bloomsbury, 2017). Lauren Banko, Katarzyna Nowak, Peter Gatrell, „What is Refugee History, Now?", *Journal of Global History* 17 (2022), 1–19. Tara Zahra, „Migration, Mobility and the Making of a Global Europe," *Contemporary European History* 31, no. 1 (2022): 142–54.

ме добиле су на актуелности услед савремених мигрантских криза, али се њихово озбиљније проучавање развило већ од настанка друштвене историје, када су историчари померили фокус са политичких и дипломатских елита ка искуствима обичних људи. Кључне студије о избеглицама, попут оних Мишела Мара и Мире Сиглберг, показале су како су међународни уговори, нови правни режими и бирократске праксе произвели до тада невиђене размере правне невидљивости и обесправљености, нарочито према јеврејским избеглицама из Трећег рајха. Велик допринос ових студија лежи у увођењу концепта бездржавности, односно *statelessness*, која пластично описује положај великог броја људи који је по распаду европских империја остао без икакве правне везаности за нове државе односно без држављанства.[2] Ова категорија постала је парадигма која објашњава како су се модерне националне државе конституисале не само кроз интеграцију „својих", већ и кроз систематско искључивање „других".

У том ширем, пре свега европском, оквиру, Краљевина Југославија се намеће као посебан случај. За разлику од националних држава попут Пољске или Румуније, које су своје режиме држављанства заснивале на етничкој припадности, југословенска идеологија градила је наднационални идентитет, сличније Чехословачкој. Међутим, у пракси, бирократски национализам и законодавство фаворизовали су јужнословенске народе, док су Јевреји, Мађари, Немци и друге мањине остајали на маргини.[3] Посебно је осетљива група била она Јевреја који су живели у Југославији, али нису поседовали њено држављанство. Упркос вишедеценијском пребивалишту, образовању или раду у земљи, они су остајали у правном вакууму, изложени административ-

[2] Michael Marrus, *The Unwanted. European Refugees in the Twentieth Century* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1985). Mira Siegelberg, *Statelessness. A Modern History* (Cambridge, MA/London, Harvard University Press, 2020).

[3] Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji, 1918–1941* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005). Mirna Zakić, *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017).

ним препрекама, друштвеним предрасудама и сталној несигурности. Ова напетост између номиналног универзализма и практичне селективности југословенског пројекта до сада није била посебно анализирана у историографији. Студије о идеологији југословенства, попут оне Јова Бакић, Дејана Ђокића и Пиетера Троцха наглашавале су контраст између инклузивног дискурса и стварне ексклузивности,[4] док су истраживања антисемитизма у Југославији углавном пратила појаве бројчано мањег, али политички значајног непријатељског дискурса.[5]

Ипак, питање статуса Јевреја без држављанства, односно резидената који су деценијама живели на територији која је послала југословенска држава 1918. године, а да правно никада нису постали део југословенског корпуса, остало је неистражено. Њих није било занемарљиво мало. По попису из 1929. године Јевреја је у југословенској држави било свега 68.605, од којих 39.227 Ашкеназа, 26.168 Сефарда и 3.227 Ортодоксних. Ипак, према попису становништва из 1931. године, чак 4.877 Јевреја настањених у Краљевини није имало југославенског држављанство.[6] То значи да око 7,10% стално настањених Јевреја није имало држављанство, што је у поређењу са величином ове заједнице ипак значајан број.

---

[4] Jovo Bakić, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma: 1918-1941 : sociološko-istorijska studija* (Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka "Žarko Zrenjanin", 2004). Dejan Djokic, *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992* (Wisconsin: University of Wisconsin Press, 2003).

[5] Milan Koljanin, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji, 1918–1941* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008). Olivera Milosavljević, *Savremenici fašizma: Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933–1941* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2010). ibid, *Savremenici fašizma II: Jugoslavija u okruženju 1933–1941* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2010). Mladenka Ivanković, Aleksandar Stojanović, "Anti-semitic Propaganda and Legislation in Serbia 1939–1942: Content, Scale, Aims and Role of the German Factor", *Istorija 20. veka,* No. 37, Vol. 2 (2019), 85–114. Lovro Kralj, "Paving the Road to the Holocaust in the NDH: Antisemitism in the Ustaša Movement 1929–1945" (doktorska disertacija, Central European University, 2023). https://www.etd.ceu.edu/2024/kralj_lovro.pdf

[6] Harriet Pass Friedenreich, *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community* (Philadelphia: Jewish Publication Society of America 1979), 178.

Циљ овог рада је да испита управо тај феномен: како су правни оквир, бирократски национализам и друштвени дискурс обликовали положај Јевреја без држављанства у Краљевини Југославији уочи Другог светског рата. Анализа комбинује два нивоа: најпре разматра правно-политичке механизме бездржавности у европском и југословенском контексту, а затим, кроз студије случаја Андрије Романа и Самуела Рајса, двојице Јевреја без држављанства, показује како су ове наизглед апстракне категорије конкретно обликовале животе појединаца и њихових породица. На тај начин, рад настоји да отвори нову димензију у проучавању међуратне Југославије, указујући на границе југословенског универзализма и рањивост мањина уочи Другог светског рата и Холокауста.

Бездржавност у Краљевини Југославији (1918–1941)

Питање Јевреја и других група које су биле без држављанства током међуратног периода представљале су сложен феномен који се мора сагледавати у ширем оквиру модерне европске историје избеглиштва. Драматичне промене у погледу држављанства десиле су се коначним распадом Османског, Хабсбуршког и Руског царства током Првог светског рата те прихватањем начела народности Вудроа Вилсона и Парског мировног уговора као основе организације Европе у послератном периоду.[7] Овај период карактерише прелазак од либералног модела држављанства који је био базиран на припадању грађанском друштву, ка систему заснованом на пореклу и националном идентитету.[8] Прослављен јер је наизглед решио „национално питање" у Европи, овај нови поредак је за последицу има-

[7] Carole Fink, *Defending the Rights of Others: The Great Powers, the Jews, and the International Minority Protection, 1878–1938* (Cambridge: Cambridge University Press 2004), 133–169. За више детаља о геополитичким проблемима југославенског уједињења: Margaret Macmillan, *Paris 1919. Six Months that Changed the World* (New York: Random House 2002), 109–124.

[8] Daniela Lugia Caglioti, *War and Citizenship. Enemy Aliens and National Belonging from the French Revolution to the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press 2020), 262–286.

ло да су многе групе и појединци, укључујући Јевреје, били лишени аутоматског права на држављанство.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, као нова мултинационална држава настала после Првог светског рата, нашла се у ситуацији у којој су националне и етничке мањине постале централно питање унутрашње политике и међународних обавеза. Уговор из Сен Жермена из 1919. године обавезао је државе да омогућавају међународну интервенцију ради заштите мањина, што је за многе политичке актере било непопуларно и сматрано угрожавањем суверенитета.[9] Поред тога, нова југословенска држава се суочила с чињеницом да око два милиона људи није припадало ни једном од три конститутивна народа, што је додатно закомпликовало питање интеграције и држављанства. У сличном положају биле су и Пољска иако национална држава, има је чак трећину мањинског становништва, Украјинаца, Јевреја, Белоруса и Немаца, и Румуније после великог проширења после Првог светског рата.[10] Највећу пажњу власти привлачила је њемачка мањина, док су остале групације попут Мађара, Руса, Чеха и Албанаца такође сматране изазовима за унутрашњу, али и спољну политику.[11]

Идеја добијања држављанства на основу националног или етничког порекла ипак није била спроведена у потпуности. Напротив, нове државне администрације махом су задржале империјалну категорију „завичајности" која је подразумевала порекло, односно континуирано пребивалиште на територији од пре Првог светског рата. У пракси је то значило да су сви који су се доселили на територију Краљевине СХС пре 1910. године

[9] Dejan Djokic, *Nikola Pašić and Ante Trumbić. The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes* (London: Haus Publishing 2010), 132–133.

[10] О пољској провинцији Волинији где је живело мешовито становништво врло сликовито пише: Kataryn Ciancia: Kataryn Ciancia, *On Civilization's Edge. A Polish Borderland in the Interwar World* (Oxford: Oxford University Press, 2021). На тему интеграције у међуратној Румунији види: Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building, and Ethnic Struggle, 1918–1930* (Ithaka, NY: Cornell University Press 1995).

[11] Mirna Zakić, *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II* (Cambridge: Cambridge University Press 2017), 25–55.

сматрани странцима и нису аутоматски добијали југословенско држављанство већ су за њега морали да се посебно пријављују док истовремено редовно траже дозволу боравка на југословенској територији.[12] Овај систем дискриминисао је Јевреје и друге досељенике који су се махом досељавали пре Првог светског рата на територије Аустро-Угарске монархије.[13] Јевреји су у овом контексту имали посебан статус. Иако нису били бројчано значајни, њихово порекло које се повезивало са низом предрасуда чинило их је маргинализованом групом. У први мах, током 1919. те 1920. године, овај закон довео је до протеривања непознатог броја Јевреја из Краљевина СХС, пре свега са територија данашње Хрватске те Босне и Херцеговине.[14]

После овог турбулентног периода уследиле су године покушаја натурализације. Закон о држављанству донет је тек 1928. године, док су пуних десет година на снази били заосташтине правног система Аустрије, Угарске, Хрватске-Славније, Босне-Херцеговине, Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе. Ова разноликост правних пракси не дозвољава нам да доносимо уопштеније закључке о процесу натурализације. С друге стране, нови Закон о држављанству наглашавао је припадност српској, хрватској или словеначкој нацији као основу припадно-

[12] Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, 139. Dominique Kirschner Reill, Ivan Jeličić, Francesca Rolandi, "Redefining Citizenship after Empire: The Rights to Welfare, to Work, and to Remain in a Post-Habsburg World". *Modern History Journa*l Vol. 94. No. 2 (2022), 326–367. Oliver Pejić, „Dometi i ograničenja pripadnosti državnom narodu u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca: iskustva iz „prečanskih krajeva", u: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora. Zbornik radova.* ur: Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić, Nikola Koneski, Institut za noviju istoriju Srbije: Beograd, 2025, 159-180.

[13] С друге стране, занимљиво је погледати и истраживање којим се указује да је држава истовремено потицала и исељавање својих држављана. Aleksandar R. Miletić, *Journey under Surveillance. The Overseas Emigration Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Global Context, 1918–1928.* (Vienna: Lit 2012).

[14] Ivo Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjeg vijeka do danas* (Zagreb: Fraktura 2022), 208. Željka Oparnica, „Sephardi Politics in the Balkans, 1900–1940" (doctoral dissertation, Birkbeck College, University of London, 2022, 144.

сти док је сама припадност дефинисана кроз „рођење и језик", дакле српски, хрватски или словеначки.[15] Законодавне процедуре за натурализацију биле су компликоване, нетранспарентне и често зависне од субјективне процене административних органа. Како Косница закључује из правне перспективе, држава је за нове суграђане преферирала Славене, а несловенске групације наилазиле су на бројне препреке.[16]

Истовремено, антисемитизам у Југославији био је присутан у јавној сфери што је било видљиво кроз разматрање увођење *nummerus claususa*, односно мере ограничавање броја јеврејских ђака у високошколским установама паралелно са доношењем такве одлуке у суседној Мађарској 1920. године. Новинари су отворено писали о јеврејској контроли тржишта некретнина, а антисемитски памфлет „Протокол сионских мудраца" штампан је у Сплиту и Београду 1929. године.[17] У оваквим спекулацијама учествовали су и виђенији политичари попут Стјепана Радића и челници Српске православне цркве, а међу њима владика Николај Велимировић.[18] Дакле био је то период у ком су политичке и друштвене елите понекад су отворено иступале против доласка избеглица, а антисемитизам се манифестовао и кроз бирократске процедуре и контролу граница.[19]

---

[15] Ivan Kosnica, "Odnos državljanstva i nacionalne pripadnosti u Kraljevini SHS/Jugoslaviji". *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, Vol. 68, No. 1, 2008, 64–72.

[16] Mira L. Siegelberg, *Statelessness. A Modern History* (Cambridge MA/London: Harvard University Press, 2020), 65–67. Ivan Kosnica, "Odnos državljanstva i nacionalne pripadnosti u Kraljevini SHS/Jugoslaviji". *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, Vol. 68, No. 1, 2008, 61–83. Kosnica такође ukazuje na očitu prednost u sticanju državljanstva koju je sistem davao slovenskim narodima, a naročito belogardejcima.

[17] Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj,* 225–227. Sekelj, „Antisemitizam u Jugoslaviji (1918–1945)". *Revija za sociologiju* Vol. 9, No. 3-4 (1981), 184.

[18] Mladenka Ivanković, Aleksandar Stojanović, "Anti-semitic Propaganda and Legislation in Serbia 1939–1942: Content, Scale, Aims and Role of the German Factor". *Istorija 20. Veka*, No. 37, Vol. 2 (2019), 87. Milan Koljanin, „Srpska pravoslavna crkva i jevrejsko pitanje", *Istorija 20. veka*, Vol. 24, No. 1 (2010), 28–34.

[19] Хрватски државни архив (ХДА), фонд 145, Савска бановина, Државна заштита, кутија: 111, документ 34210/32 Мађарски Јевреји без дозволе бо-

Од 1933. године, када су нацисти преузели власт у Немачкој, нов талас антисемитизма изазвало је присуство јеврејских избеглица у Југославији. Савез јеврејских општина организовао је хуманитарну помоћ кроз Културно-социјалну секцију и локалне комитете, у сарадњи са међународним организацијама попут American Jewish Joint Distribution Committee (Joint) i Hebrew Immigrant Aid Society (HICEM). Пружана је помоћ у виду смештаја, хране и институционалне подршке, док је јеврејска заједница прикупљала средства кроз буџете општина и посебне доприносе.[20] Упркос томе што су избеглице често биле привремено смештене, држава је настојала да прати њихов боравак и кретање, што је резултовало централизованом политиком надзора.

Политика Краљевине Југославије према избеглицама била је амбивалентна. С једне стране, пружала је привремени азил и ограничен број пријема, док је са друге стране ригорозно контролисала њихов боравак и регулисала визне процедуре.[21] Централизација питања избеглица постала је евидентна када је формализован систем присилног боравка у децембру 1939. године, по којем су локални надлежни органи, у договору са надлежном јеврејском општином, одређивали смештај, кућни ред и надзор над лицима упућеним на боравак у удаљене варошице и села.[22] У овом процесу најактивнија је била Јеврејска општина Загреб која је и прихватила највећи број избеглица. Овај систем омогућио је држави да организује надзор избеглица, док су истовремено јеврејске добротворне организације истовремено настојале да им обезбеде основне животне

равка у Југославији, 7. 12. 2936. ХДА-145-СБ ДЗ, к 111, 334/38 Спречавање доласка румунских Јевреја у Југославију (23. 2. 1938).

20 Milan Ristović, *Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta, 1941–1945* (Beograd: Čigoja, 2016), 27. Friedenreich, *Yugoslav Jews,* 186. Bojan Aleksov, *Jewish Refugees in the Balkans, 1933-1945* (London/Leiden, Brill, 2023).

21 Marija Vulesica, "Yugoslavia as a Hub for Migration in the 1930s: Local Zionist Networks and Aid Efforts for Jewish Refugees", *Jahrbuch des Dubnow-Instituts* Vol. 16 (2017): 199–220.

22 ХДА, фонд 155, Бановина Хрватска, Кабинет Бана , фасцикла: 14, Правилник о боравку лица упућених на присилни боравак, (2. 2. 1940).

услове и заштиту.[23] Тиме је постигнута комбинација државног надзора и хуманитарне подршке заједница, што је постало основ за управљање избегличким питањем у наредним годинама.

У периоду непосредно пред Други светски рат, ситуација за избеглице додатно се закомпликовала. Пад Француске 1940. године, појачана контрола штампе и државна пропаганда ширили су антисемитске ставове,[24] док су правни и административни услови за боравак странаца и апатрида постајали све строжи. Избеглице су морале да се сналазе у систему који је комбиновао формални надзор, привремене визне процедуре и ограничене могућности за стицање држављанства. Истовремено јеврејска заједница настављала је да пружа координисану помоћ, организује фондове и логистику како би осигурала основне животне потребе избеглица.

Овај период показује како је Краљевина Југославија, иако суочена с растућим међународним притиском и унутрашњим антисемитизмом, развијала процедуре за надзор и помоћ избеглицама. Држава и јеврејска заједница заједно су покушавале да обезбеде преживљавање избеглица и њихову основну сигурност, док су законске и административне баријере остале високе. Кроз систем присилног боравка, централизацију питања избеглица и сарадњу са међународним хуманитарним организацијама, створени су механизми који су омогућавали делимичну заштиту, али и контролу кретања и боравка.[25]

У ширем европском контексту, долазак јеврејских избеглица у Југославију одражавао је комбинацију међународних догађаја, националних политика, законских регулатива и организованог одговора јеврејских заједница. Ова комплексна мрежа фактора обликовала је искуство избеглица и њихову инте-

[23] Ivo Goldstein, „Kontakti zagrebačke židovske općine s inzomestvom 1933-1945", u: *Kladovo transport: zbornik radova sa okruglog stola*, Zbornik radova, ur. Milica Mihajlovic, Ana Davičo et all (Beograd: Jevrejski istorijski institut 2006), 23–49.

[24] Ivanković, Stojanović, „Anti-semitic Propaganda and Legislation", 89.

[25] Јеврејски историјски музеј, Збирка Перера, фасцикла. 4. Трећа седница Главног одбора Савеза јеврејских вероисповедних општина, (23. 5. 1940.), 1

грацију у друштво, док је држава истовремено развијала капацитете за управљање избегличким токовима. Упркос ограничењима, бирократским препрекама и присутном антисемитизму, систем пружања помоћи и надзора омогућио је преживљавање избеглица и створио темеље за даљи одговор државе у наредним годинама, непосредно пред почетак Другог светског рата.

Кроз све ове механизме, Краљевина Југославија је акумулирала искуство у управљању проблемом избеглиштва које ће бити пресудно у наредном периоду. Упркос сложеним изазовима, укључујући правне препреке, административну неефикасност и друштвену нетрпељивост, јеврејска заједница у земљи успела је да одржи мрежу помоћи и координације, чиме је омогућила да избеглице имају задовољене најосновније потребе веома несигурним околностима. Ипак, јеврејска заједница није била довољно јака да правно заштити своје дугогодишње, чак вишедеценијске чланове, Јевреје без југословенског држављанства. Тако се формирао јединствен оквир интеракције између државних политика, хуманитарних организација и самих Јевреја с пребивалиштем у Краљевини Југославији. Ови фактори су скупа одредили положај Јевреја у југословенској држави током међуратног периода.

Две студије случаја: Андрија Роман и Самуел Рајс

Између 1928. и 1940. године, Андрија Роман и његова породица, супруга Елизабет и синови Борис и Саша, прошли су кроз исцрпљујуће административно искушење. Роман је био становник Загреба од 1913. године, где је од 1918. године живео без иједног држављанства. Рођен је у Будимпешти 1908. године, тадашњој престоници мађарског дела Аустроугарске монархије, укључујући Хрватску-Славонију, а његови родитељи су се 1913. године преселили у Загреб. Чак је знао тачан датум: 4. фебруар 1913. Од тада није променио место пребивалишта нити напустио град, осим неколико „одмора када је боравио у [хрватској] провинцији“.[26]

[26] ХДА, БХ КБ, к 87, 10628 (12. 9. 1940).

Након потписивања међународних мировних уговора, између 1919. и 1924. године, страни држављани имали су могућност да стабилизују пребивалиште у Краљевини СХС путем натурализације. У принципу, Роман је био идеалан кандидат за натурализацију. Прво, пошто није изабрао мађарско држављанство 1918. године, Роман није имао ниједно друго држављанство. Бездржављани су, у теорији, имали приоритет при натурализацији. Друго, не само да је дошао у Хрватску-Славонију као мало дете, већ никада није напустио покрајину осим свог кратког боравка у Доњој Лендави у Дравској бановини, која је тада већ била део Краљевине Југославије. Дакле, није имао личну везу ни са једним другим местом у иностранству. Стекао је образовање у државним школама у Загребу: основну школу, гимназију и академију за трговце. Штавише, Роман је изјавио да говори „савршено хрватски" и зна немачки, а говори и нешто мађарског. На крају, на руку му је ишло и то што је био запослен за стално. Чим је завршио образовање, запослио се у канцеларији трговца дрветом, где је радио све до тада.[27]

Међутим, чак и ако је испуњавао све формалне услове, то није било довољно. Као што је Косница показао, припадност хрватској, српској или словеначкој нацији била је главни фактор при добијању натурализације – ту припадност Роман није могао доказати. Друго, мандат за натурализацију фаворизовао је друге Словене, првенствено бивше руске држављане словенске порекла – што је поново искључивало Романа. Коначно, Косница је такође показао да је посебно било тешко Јеврејима да добију статус натурализованог држављанина, што је утицало на Романов статус.[28] Иако Андрија Роман није могао бити ништа друго осим Југословен, правно није могао да дође до званичног припадништва.

Ово не значи да није покушавао да добије држављанство. Из његовог досијеа није јасно када је почео да се пријављује за југословенско држављанство. Године 1936. Роман је, међу-

[27] Исто.

[28] Kosnica, „Odnos državljanstva i nacionalne pripadnosti", 78–79.

тим, изјавио да је управо поднео своју последњу пријаву за држављанство, наглашавајући да су претходне пријаве његовог и његa оца биле неуспешне.[29] Како није био држављанин, био је у обавези да сваке године подноси захтев за боравишну дозволу од када је ступио на снагу нови Закон о држављанству из 1928. године. Овај закон давао је држављанство онима који су већ имали држављанство Хрватске-Славоније до 1. децембра 1918. Роман није спадао у ову категорију, пошто су његови родитељи били мађарски држављани.

Као другу опцију за натурализацију, Закон о држављанству из 1928. такође је признао као држављане све странце који су непрекидно боравили на територијама Краљевине Словена, Хрвата и Словенаца тридесет година, дакле барем од 1898. године. Роман је и ову могућност пропустио, јер је рођен 1908. године. Једном речју, Андрија Роман био је „ванзаконски" Југословен. Како је сам рекао у септембру 1940. године: „Нисам страни држављанин, живим овде од четврте године. Никада нисам био у иностранству и сматрам се југословенским држављанином."[30] Његова позиција угрожавала је све чланове његове породице, јер је његова супруга, претходно југословенска држављанка, изгубила држављанство након брака са њим, те тако њихова цела породица која је одувек живела у Загребу, није имала правну потврду свог статуса у Краљевини Југославији.

Ситуација Андрије Романа постала је све хитнија до времена његове последње молбе у септембру 1940. Поред тога што је био „ванзаконски" Југословен, Роман је био и Јеврејин. Бити Јеврејин и не-држављанин постало је све проблематичније за људе у његовој позицији од раних 1930-их. Власти Краљевине СХС показивале су непријатељство према Јеврејима који су били бивши хабзбуршки држављани од 1918, посебно онима који су се населили у Босни и Херцеговини током аустроугарске окупације.[31] Са успоном експлицитног антисемитизма, власти су биле опрезне према било каквим, па чак и појединачним, прела-

[29] ХДА, БХ КБ, к 87, 10628 (18. 9. 1940).
[30] ХДА, БХ КБ, к 87, 10628 (12. 9. 1940).
[31] Željka Oparnica, „Sephardi Politics", 134.

сцима границе Јевреја из суседних земаља.[32] Након успостављања нацистичког режима у Немачкој и све јачих антисемитских политика у свим земљама Средње Европе, већи таласи избеглица почели су да долазе на југословенске границе, на шта је влада реаговала видним јачањем граница, патролама и будношћу која је прелазила у паранољу.

Чињеница је да је појава јеврејских избеглица 1933. године узроковала заоштрениje контроле свих путника. Тако је реаговала и Канцеларија за трговину, занатство и индустрију упутивши полицију Савске бановине да обрати пажњу на опасности које могу настати ако се одређеним емигрантима јеврејске националности, као и другим страним поданицима, продуже боравишне дозволе – јер би могли почети да раде илегално. Штавише, Канцеларија за трговину је приметила да овом типу емиграната често продужавају боравак на пет и више месеци док власти немају шансе да ефикасно контролишу све ове појединце. Стога, канцеларија је предложила да им се ускрати право на боравак у земљи, или да се ограничи на минимум.[33]

Међутим, убрзо државна администрација увела је и инспекцију својих становника, не само нових имиграната. Када су 1937. године власти су приметиле већи прилив румунских Јевреја у Краљевини Југославији, одговори администрације су били двоструки. Прво, у складу са већ постојећим појачаним контролама граница. Друго, на предлог Министарства унутрашњих послова, власти Савске бановине затражиле су од полицијских станица свих градова да доставе детаљне листе становника који су Јевреји са припадношћу Румунији. Тако је полиција у Загребу пријавила четрдесет двојицу Јевреја који су имали завичајност у Румунији, заједно са подацима о њиховом занимању, економском статусу, датумима боравка у Загребу, датумима борави-

[32] То је био случај Михеља и Кларе Краус из Будипеште који су поседовали фабрику за конзервирање рибе у Загребу, али нису имали сталне боравишне дозволе. ХДА, БХ КБ, к104, 34210 (7. 12. 1932) Занимљив је и случај Ержебет Фелдманн која је из Печуја дошла у посету оцу у мају 1940. ХДА, БХ КБ, к 28, 28254 (18. 5. 1940).

[33] ХДА, СБ ДЗ, к 323, 4285/37 (26. 6. 1937).

шних дозвола и белешкама.[34] Шеф полиције навео је девет јеврејских становника, а шеф полиције у Сиску четири, и тако даље, до најмањих градова попут Бјеловара где је шеф полиције пријавио једног јединог становника са детаљном белешком о његовој прошлости.[35]

Даље, Канцеларија за трговину изразила је сумњу у питање илегалног рада међу емигрантима. Њихове бриге, међутим, нису престале на границама земље. Наиме, власти су 1939. године почеле да испитују радне дозволе становника. Андрија Роман је те године морао да докаже да има право на рад, као део захтева за боравишну дозволу. Писмо, потписано од Одељења за социјалну политику Бановине Хрватске, наводило је да Роман и даље поседује радну дозволу, без обзира на ограничења наметнута страним поданицима 1935. године.[36] Ово је била једна од претњи које су долазиле споља, не држави, већ њеним „незаконским" становницима.

Поред илегалног рада, јеврејски емигранти били су повезани и са нестабилношћу државне валуте, динара. Локалне јеврејске заједнице реаговале су на ово питање. Јеврејска заједница у Загребу реаговала је промптно и организовала Централну јеврејску станицу за продуктивну помоћ 1933. године[37] како би олакшала тешкоће избеглица у невољи и смањила њихову перцепцију као претње у очима јавности. Међутим, то није било довољно – ни за све већи број Јевреја у потреби, ни да се смири јавност.

Последњи корак била је готово апсолутна контрола избеглица. Већина јеврејских избеглица није имала намеру да остане у Југославији. Међутим, пошто је емиграција у друге земље, првенствено Сједињене Америчке Државе, Велику Британију или Палестину, постала практично немогућа или барем врло скупа, већина је била приморана да остане у југословенској држави дуже него што је планирала. Као „одговор" на ову

[34] ХДА, СБ ДЗ, к 23, 1/38 (8. 1. 1937).
[35] Исто, (4. 1. 1938); (4. 2. 1938).
[36] ХДА, СБ ДЗ, к 323, 4285/37 (16. 11. 1939).
[37] ХАД, СБ ДЗ, к 195, 2371 (8. 5. 1933).

ситуацију, југословенске власти увеле су меру „присилног смештаја" у малим градовима, првенствено на територијама Бановине Хрватске, те Врбаској, Дунавској и Дринској бановине. Циљ ове мере био је да се избеглице уклоне из већих градова, првенствено Загреба, на периферију земље и, наравно, да се држе под контролом.

Градови у којима су јеврејске избеглице биле смештене били су, на пример, Рума и Сремска Митровица у Дунавској Бановини, Доњи Лапац, Подравска Слатина, Фужине, Врата, Липик, Штубичке Топлице, Трпањ, Лесковац крај Кршког и Самобор у Бановини Хрватској, и Брчко у Дринској покрајини. Током боравка морали су се пријављивати полицијској станици два пута дневно, у 11 сати и у 17 сати. Емигранти су такође били контролисани ноћу, када би полицајац на дужности обилазио град и проверавао куће у којима су пријављени.[38] Штавише, њихова пошта, долазна и одлазна, такође је пролазила кроз цензуру – локалне поште су биле обавезане да пошту за избеглице прво шаљу полицијској станици.[39] Уз ову контролу, било је тешко побећи. Ако би се то десило, полиција целе бановине би била обавештена. Када би били ухваћени, били би протерани из земље, што би значило да их чека слична или већа неизвесност у некој од ретких земаља које су допуштале задржавање Јевреја на својој територији.[40]

Док, као што је раније наведено, нису имали право на рад и многи нису имали много капитала, препуштени су сами себи и јеврејској заједници. Чак су и становници „присилног смештаја" морали да изнајмљују од приватних станодаваца. Као одговор на то, Савез јеврејских заједница сложио се да финансијски подржи избеглице у присилном смештају. Међутим, јеврејска заједница није могла да подржи све избеглице, и они са нестабилним примањима стално су ризиковали да живе без крова над главом.[41] Када би се преселили у ове удаљене градове, мо-

[38] ХДА, Бановина Хрватска, ф 28, 28402 (28. 10. 1940).
[39] ХДА, фонд 155 Бановина Хрвтаска, к 28, 28752 (21. 5. 1940).
[40] Исто, (19. 11. 1940).
[41] Исто, (18. 11. 1940).

гли су да моле за посету већим градовима само уз снажне разлоге, попут медицинских процедура или састанка са конзулатом земље у коју су желели даље емигрирати. Чак и у тим случајевима, често им није било допуштено да напусте „присилни смештај", без обзира на гаранцију јеврејске заједнице.[42]

Наш Андрија Роман имао је разлога да се плаши могућег премештања у присилни смештај. Ипак, био је у нешто бољој позицији од Самуела Рајса, свог сународника, који је такође био југословенски становник у Загребу. Рајс је рођен у вароши Малацки (Малацку) у Словачкој. Преселио се у Загреб 1922. године и наредне 1923. године се оженио Бианком Полак, југословенском држављанком. Имао је ћерку која је управо требало да упише реалну гимназију и живео је у заједници са својом свекрвом, која је имала 76 година и била непокретна. Док је дошао у Загреб са „значајним капиталом", имао је електро-техничку радњу, а потом је радио као представник у трговинској канцеларији, већину времена био је незапослен највероватније због своје хроничне болести и издржавао га је таст, југословенски држављанин. Децембра 1940. године, Рајс је молио за боравишну дозволу за још једну годину, наглашавајући чињеницу да његова ћерка треба да упише гимназију, његову хроничну болест и потребе непокретне свекрве. Такође је нагласио да се пријавио за југословенско држављанство у октобру 1939. године, али да од тада није добио повратну информацију. Ништа од ових аргумената му није помогло – у јуну 1940. године добио је упутство да се пресели у Босанки Шамац где је требало да му се придруже супруга и ћерка након ликвидације њиховог стана.[43] Даље молбе његовог лекара нису направиле никакву разлику.

Управо то је била судбина које се Андрија Роман прибојавао. Иако је био у донекле бољем положају јер је имао боравак у Југославији од пре 1918. године, његов статус био није био довољно стабилан да утиче на његов живот. Ипак, успео је да продужи своју боравишну дозволу последњи пут – септембра 1940.

[42] ХДА, БХ КБ, к 75, 79644 (18. 3. 1940).
[43] Исто.

године. Она је трајала до 30. септембра 1941. године.[44] Он, највероватније, није дочекао њен истек. Умро је у Јасеновцу те године.[45] Да ли је Самуел Рајс делио његову судбину није познато.

Закључак

Положај Јевреја без држављанства у Краљевини Југославији показује како су се идеологија југословенства, правне норме и бирократска пракса преплитале на штету оних који су номинално припадали друштву, али нису уживали формалну заштиту државе. Иако је идеја југословенства истицала инклузивност и грађанску једнакост, у пракси су управо административни и правни механизми, попут Закона о држављанству, система боравишних дозвола и праксе „присилног смештаја", учвршћивали границе између оних који припадају и оних који остају искључени. Студије случаја Андрије Романа и Самуела Рајса показују колико су појединци могли бити укорењени у друштво, а ипак изложени сталној правној несигурности и дискриминацији.

У поређењу са ширим европским контекстом, југословенски случај делио је бројне сличности са суседним државама: и Пољска и Румунија, попут Југославије, успоставиле су рестриктивне режиме држављанства и отежавале натурализацију мањина. Ипак, Југославија се истицала специфичном тензијом између декларативно наднационалног пројекта и бирократске праксе која је јасно фаворизовала јужнословенске народе. Управо у тој контрадикцији лежи њена посебност: док су друге државе отворено градиле националне идентитете на етничким основама, Југославија је номинално нудила универзализам, али га никада није доследно применила. То је довело до ситуације у којој су „ванзаконски Југословени" попут Романа и Рајса постојали као грађани у свакодневици, али не и пред законом.

---

[44] ХДА, БХ КБ, к 87, 10628 (19. 9. 1940).

[45] Holocaust Survivors and Victims Database, United States Holocaust Memorial Museum: https://www.ushmm.org/online/hsv/person_view.php?PersonId=7553888 (приступљено 20. 8. 2025).

Тиме овај рад показује да искуство Јевреја без држављанства отвара важно поље у историографији југословенског међуратног периода. Анализа њиховог положаја осветљава границе југословенског идентитета, који је остао селективан и крхак, као и начине на које се антисемитизам и бирократски национализам међусобно учвршћују. Ова перспектива доприноси не само разумевању положаја мањина у Југославији, већ и ширем увиду у механизме искључивања мањина у међуратној Европи. Парадигматичност ових случајева подсећа да је питање припадања увек било подједнако правно, бирократско и идеолошко, а Јевреји без држављанства остају сведоци граница инклузије југословенског пројекта уочи катастрофе Другог светског рата.

Резиме

Рад се бави положајем Јевреја без држављанства у Краљевини Југославији од њеног настанка до Другог светског рата. Анализирају се европски контекст међуратне бездржавности, југословенско законодавство и бирократске праксе, уз посебан осврт на контрадикцију између декларативног универзализма југословенског пројекта и његове практичне ексклузивности. Фокус је на Закону о држављанству из 1928, систему боравишних дозвола и мери „присилног смештаја".

Студије случаја Андрије Романа и Самуела Рајса показују како су појединци и породице, и поред дугогодишњег живота, образовања и професионалне интеграције у Југославији, остали без правне заштите. Њихова судбина указује на границе југословенског универзализма, као и на спрегу бирократског национализма и антисемитизма.

У поређењу са европским државама попут Пољске и Румуније, Југославија је делила сличне рестриктивне праксе, али се истицала контрастом између наднационалне идеологије и селективне бирократске примене. Анализа показује да су Јевреји без држављанства парадигматичан пример искључених група у међуратној Југославији, осветљавајући шире механизме искључивања мањина у Европи уочи Холокауста.

Списак референци

Необјављени историјски извори

Хрватски државни архив, фонд 144 Савска бановина, Државна заштита

Хрватски државни архив, фонд 155 Бановина Хрватска, Кабинет Бана

Јеврејски историјски музеј, Збирка Перера

Литература

Aleksov, Bojan, *Jewish Refugees in the Balkans, 1933-1945*. London/Leiden, Brill, 2023.

Bakić, Jovo, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma: 1918-1941. Sociološko-istorijska studija*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka "Žarko Zrenjanin", 2004.

Banko, Lauren, Katarzyna Nowak, Peter Gatrell, "What is Refugee History, Now?", *Journal of Global History* 17 (2022), 1–19.

Caglioti, Daniela Lulgia, *War and Citizenship. Enemy Aliens and National Belonging from the French Revolution to the First World War*. Cambridge, Cambridge University Press, 2020.

Ciancia, Kataryn*, On Civilization's Edge. A Polish Borderland in the Interwar World*. Oxford: Oxford University Press, 2021.

Djokic, Dejan, *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. Wisconsin: University of Wisconsin Press, 2003.

Djokic, Dejan, *Nikola Pašić and Ante Trumbić. The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*. London, Haus Publishing, 2010.

Fink, Carole, *Defending the Rights of Others: The Great Powers, the Jews, and the International Minority Protection, 1878–1938*. Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

Frank, Matthew, Jessica Reinisch, *Refugees in Europe, 1919–1959. A Forty Years Crisis?* London: Bloomsbury, 2017.

Friedenreich, Harriet Pass, *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America 1979.

Gatrell, Peter, *The Making of the Modern Refugee.* Oxford: Oxford University Press, 2013.

Goldstein, Ivo, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjeg vijeka do danas*. Zagreb: Fraktura, 2022.

Ivanković Mladenka, Aleksandar Stojanović, „Anti-semitic Propaganda and Legislation in Serbia 1939–1942: Content, Scale, Aims and Role of the German Factor". *Istorija 20. Veka*, No. 37, Vol. 2 (2019), 85–114.

Janjetović, Zoran, *Deca careva, pastorčad kraljeva*. *Nacionalne manjine u Jugoslaviji, 1918–1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005.

Koljanin, Milan, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji: 1918–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008.

Kosnica, Ivan, „Odnos državljanstva i nacionalne pripadnosti u Kraljevini SHS/Jugoslaviji". *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, Vol. 68, No. 1, 2008, 61–83.

Kralj, Lovro, "Paving the Road to the Holocaust in the NDH: Antisemitism in the Ustaša Movement 1929–1945" (doktorska disertacija, Central European University, 2023). https://www.etd.ceu.edu/2024/kralj_lovro.pdf

Livezeanu, Irina, *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building, and Ethnic Struggle, 1918–1930.* Ithaka, NY: Cornell University Press 1995.

Macmillan, Margaret, *Paris 1919. Six Months that Changed the World*. New York: Random House, 2002.

Marrus, Michael, *The Unwanted. European Refugees in the Twentieth Century*. New York/Oxford: Oxford University Press, 1985.

Milosavljević, Olivera, *Savremenici fašizma II. Jugoslavija u okruženju, 1933–1941*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2010.

Sekelj, Laslo, „Antisemitizam u Jugoslaviji, (1918–1945)". *Revija za sociologiju* Vol. 9, No. 3-4 (1981), 179–189.

SIEGELBERG, Mira L. *Statelessness. A Modern History*. Cambridge/London: Harvard University Press, 2020.

Vulesica, Marija, „Yugoslavia as a Hub for Migration in the 1930s: Local Zionist Networks and Aid Efforts for Jewish Refugees", *Jahrbuch des Dubnow-Instituts* Vol. 16 (2017): 199–220.

Zahra, Tara „Migration, Mobility and the Making of a Global Europe," *Contemporary European History* 31, no. 1 (2022): 142–54.
Zakić, Mirna, *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II.* Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

Dr. Željka OPARNICA, Research Associate
Institute for Philosophy and Social Theory
zeljka.oparnica@ifdt.bg.ac.rs
https://orcid.org/0000-0001-7242-7407

Not Yugoslav Enough: The Position of Resident Jews in the Kingdom of Yugoslavia on the Eve of World War II

Summary

The article analyzes the position of Jews without citizenship in the Kingdom of Yugoslavia from 1918 to World War II. It examines the European context of statelessness, Yugoslav citizenship laws, and bureaucratic practices, focusing on the tension between proclaimed universalism and practical exclusivity. Special attention is given to the 1928 Citizenship Law, residence permit systems, and the policy of "forced collective internment."

The case studies of Andrija Roman and Samuel Reiss reveal how individuals and families, despite decades of residence, education, and integration, remained without legal protection. Their experiences highlight the limits of Yugoslav universalism and the intersection of bureaucratic nationalism and antisemitism.

In comparison with European states such as Poland and Romania, Yugoslavia shared restrictive practices but stood out for the contradiction between supranational ideology and selective exclusion. Stateless Jews thus serve as a paradigmatic example of excluded groups in interwar Yugoslavia, shedding light on broader European mechanisms of exclusion before the Holocaust.

Keywords: Yugoslavia, Jews, refugees, statelessness, Yugoslavism, bureaucratic nationalism

DOI https://doi.org/10.66893/hevruta.2026.yeo.159-198

УДК 94(100)"1939/1945"(=411.16):159.942

Оригинални научни рад/Original scientific paper
Примљен/Received: 1. 9. 2025.
Прихваћен/Accepted: 20. 12. 2025.

Dr. Rory Yeomans
Independent historian, United Kingdom
roryyeomans1977@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-1566-5385

On Emotion, Petition Writing, and the Holocaust: The Life and Death of a Jewish Family in Wartime Zagreb

Abstract: This article examines the role of emotion, subjectivity, and petition writing in Holocaust historiography through a microhistorical reconstruction of the Schlenger family in wartime Zagreb. Drawing on petitions submitted by Jewish families to the Jewish Section of the Ustaša police, it explores how victims attempted to negotiate survival within the antisemitic framework of the Independent State of Croatia (NDH). Focusing on the arrest and deportation of Petar and Miroslav Schlenger to the Jadovno concentration camp and the subsequent petitions of their parents, Levin and Marija, the study highlights the emotional language, strategies of self-representation, and appeals to loyalty embedded in these documents. The article engages with broader historiographical debates concerning objectivity, affect, and the representation of trauma, arguing that close reading of petitions enables historians to access the inner lives of victims and re-centre them as subjective individuals rather than passive objects of persecution. While such sources offer limited empirical insight into the mechanics of the Holocaust, they provide crucial evidence of how Jewish families experienced, interpreted, and responded to escalating terror. Ultimately, the study challenges strictly dispassionate approaches to Holocaust history and demonstrates the value of integrating emotional and experiential dimensions into scholarly analysis.

Keywords: NDH, Jews, Holocaust, Zagreb, microhistory, petition-writing

In the corner of an apartment in Zagreb stands a portrait of two young men. It was painted sometime in the late 1930s or 1940 in the last days of Yugoslavia, of the kind that was fashionable then, possibly taken from a photograph. They are brothers though you probably wouldn't guess it if it wasn't for the fact that they are wearing matching outfits: grey slacks, maroon ties, sleeveless pullovers, and blue short-sleeved shirts. Their wavy hair is slicked back. The brother on the left has his arms folded and has a combative expression on his face; his sibling has his hand in his pocket and wears a slightly quizzical look. They are, like many teenagers, thin and awkward. No doubt they don't want to be there, but their parents have insisted. In a matter of a few years, both they and their parents will be dead, four more victims of the Holocaust, wartime occupation, and the local fascist movement which presides over the city and state in which they now live, the Independent State of Croatia [Nezavisna Država Hrvatska – NDH]. In another Croatian city, to the north, Varaždin, lies the family tomb in which the boys and their parents were to be buried in time, a large imposing monument with inscriptions in Croatian and Hebrew. Like the millions of other Jews who perished in occupied Europe, their bodies were never recovered nor their names added to the family crypt. The structure is in a poor state now and covered in graffiti from another conflict in the early 1990s, mostly from the hands of bored teenagers. Despite the appearance in Zagreb over recent years of stolpersteine – "stumbling stones" – to commemorate the victims of the Holocaust, there is, as yet, no monument to mark the destruction of this family outside their former residence in Ulica Bogovićeva, now a multi-level store selling bargain books.[1]

The story of the Schlenger family – Levin and Marija and their sons Petar and Miroslav – is now preserved only in the records of the victims of the Jadovno and Jasenovac-Stara Gradiška concentration camps and in an article written ten years ago by the Croatian historians Michael Soboleski and Narcisa Lengl-Krizman. While So-

[1] I am extremely grateful to Marko Čavlina for providing me with copies of these visual materials and to Tomislav Branđolica for his research support.

boleski and Lengl-Krizman's article focused on the larger cohort of Jewish youth, among whom were Petar and Miroslav, who were arrested and then deported, first to a labour and transit camp and then the concentration camp of Jadovno in Gospić – the forerunner to the Jasenovac-Stara Gradiška concentration camp – and memories of them by their surviving relatives and friends, this article proposes to focus specifically on the Schlenger family. It seeks to reconstruct the thoughts, feelings, and emotions of one Jewish family in the months between the arrest of the two sons and the parents' own deportation to Jasenovac-Stara Gradiška. It begins with a brief overview of the antisemitic terror to which Jewish families were subject following the founding of the satellite NDH under the fascist Ustaša movement, and the establishment of the Jadovno concentration camp complex, the NDH's first large extermination camp. It then proposes to reconstruct the traumatic experiences of Marija and Levin as well as, more broadly, the families of the other arrested Jewish youth through a close reading of the petitions that these same families wrote to the Jewish Section (Židovski odsjek – ŽO) of the Directorate of Ustaša Police. In a cruel twist of fate, the ŽO was located two doors down from the residence of the Schlengers themselves who sought, in increasing desperate letters, to secure the return of their sons and then, when it became clear they would not be returning, to save themselves.

Carolyn J. Dean has noted that in the immediate post-war era, little attention was paid to the fate of Holocaust victims, a situation which only began to change at the beginning of the 1960s with the Eichmann trial during which the accused was confronted by the memories of Holocaust survivors. As explorations of the Holocaust became increasingly populist and emotional, there were concerns about "the preeminence of emotion in politics and sophisticated political appeals to feeling at the expense of critical thinking" which, Hannah Arendt warned, could lead to "the interpretation of victims' feelings as self-indulgent exercises."[2] Decades later, as Dean has writ-

[2] Carolyn J. Dean, *Aversion and Erasure: The Fate of the Victim After the Holocaust* (Ithaca: Cornell University Press, 2010), 16, 29.

ten, the Goldhagen controversy highlighted a major disagreement about how scholars should write Holocaust history. "Unlike historians whose allegiance to a neutral narrative voice restrains moral judgment, encouraging a cognitive rather than emotive mode of apprehension, Goldhagen inserts himself into the action, asking the reader to imagine in the most vivid terms how a German soldier must have felt as he shot a young Jewish child, and he describes the murder in gruesome detail." She argues that one of the reasons for the strong reaction to *Hitler's Willing Executioners* among historians was that it did not subscribe to any of the historiographical conventions and instead stepped outside the orthodox approach to writing about the Holocaust, abandoning long-established objective and calibrated methodologies.[3] Karyn Ball has similarly contested the utility of objectivity among Holocaust scholars, arguing that criticism of scholars like Daniel Goldhagen for their "undignified" subjectivity raises difficult questions about "what it could mean to fulfil the criterion of dignity as a professional ideal" or write about atrocities "in a 'dignified' manner." Scholars are expected to "hide our feelings…when we perform and thereby constitute our roles as authoritative experts" and to "regulate interpretation by excluding 'insufficiently rigorous,' 'immoral,' 'profane,' or 'pornographic' representation of the Jewish genocide." By contrast, in framing the Goldhagen controversy as part of a wider question about how to represent traumatic history, she argues that his supposed "ressentiment" is an understandable response to a genocide that destroyed families, communities and future generations, insisting that the academic response to Goldhagen's weak logic "exposes the depth of academics' investments in the protocol of restraint, which is inextricably bound up with the epistemological ideal of rigor that governs professional scholarship as a mode of rational behavior." Along with Naomi Mandel, she calls for a moratorium on the "melancholic fetishism of unrepresentability and unspeakability" of the Holocaust that "deflects our complicity with the nodes of conduct that facilitated the Holocaust and other genocides since 1945."

[3] Idem, *The Fragility of the Holocaust after the Holocaust* (Ithaca: Cornell University Press, 2004), 43-59.

She aims to fathom how "our earnest and high-minded scholarship about traumatic history already stoops into cruel obtuseness, an inner coldness that Adorno derided as "the basic principle of bourgeois subjectivity, without which there could have been no Auschwitz."[4]

As Mark Salber Phillips has written, there is an inherent tension between the desire for an objective and dispassionate account of history and the temptation of emotionally engaged and affective history. Noting the move towards a more emotional history which not only acknowledges the importance of emotions but also their central role in social communication and moral judgement, he argues that in recent decades the idea of history as the act of recording events and then explaining why they happened has increasingly been challenged by narratives that have little interest in the facts of events themselves and why they happened in favour of "retracing the textures of ordinary life and inward feeling" and in producing "an intimate anthropology" of a specific era. As such, they have sought a recuperation of the "commonplace experience of ordinary people in the past – their thoughts, fears, memories and even their physical sensations or innermost feelings."[5] Emily Robinson, cautions, though, that the turn towards affective history in place of objective history is a vicarious experience because "we are not remembering our own past but attempting the impossible task of resurrecting another's," from whom we are separated by a "hermeneutic gap" in understanding and perception.[6]

This article argues that the close reading of the petitions of the Schlenger family and the other families of the deported Jewish youth not only tells us important things about the everyday life of Jews under the rule of the Ustaša regime but also forces us to engage on a deeply personal level as bystanders and readers with the sordid and tawdry reality of the Holocaust and to reengage with the

[4] Karyn Ball, *Disciplining the Holocaust* (Albany, NY: State University of New York Press, 2008), 2-5, 8, 11, 18.

[5] Mark Salber-Philips, "On the Advantage and Disadvantage of Sentimental History for Life," *History Workshop Journal* 65, no. 1 (Spring 2008): 49-64.

[6] Emily Robinson, "Touching the Void: Affective History and the Impossible," *Rethinking History* 14, no. 4 (2010): 503-20.

victims of the Holocaust as subjective individuals.[7] In so doing, we return them, rather than the perpetrators, to the centre of their own stories. Inasmuch as the petitions from Levin and Marija Schlenger are in themselves full of emotion, they force us to relate to the writers of the letters and petitions on a profoundly personal level, transforming often abstract historical facts into lived experiences and offering increased insight into how victims of Ustaša terror negotiated with and tried to write themselves back into a state which was determined to legislative them out of society and remove all traces of their existence. Thus, it challenges recent scholarship, most notably by Thomas Pegelow Kaplan and Wolf Gruner, that has argued for petitions as a form of resistance against Nazism and allied states.[8] At the same time, it provokes challenging questions for historians of the Holocaust about how to write about the "unrepresentability and unspeakability" of the Final Solution and how historians should interpret and use such intimate documents. While these petitions cannot tell us much about the established facts of the Holocaust, they nonetheless provide crucial insight into the thoughts and feelings of the victims, adding emotion and empathy to empirical analysis.

Antisemitic Terror and Family Life in Wartime Croatia

By any standards, the Schlenger family was prosperous and part of the city's social and economic elite. The head of the family, Levin Schlenger, was an entrepreneur who had been born in Varaždin in 1887 into a business family. He and his wife Marija (née Schwarz) had two sons, Petar and Miroslav, born in 1922 and 1923

[7] Unpublished diaries of Jewish victims of the Holocaust have become one of the most important sources of subjective approaches in recent decades. See e.g. Alexandra Garbarini, *Numbered Days: Diaries and the Holocaust* (New Haven: Yale University Press, 2006); Alexandra Zapruder, *Salvaged Pages: Young Writers Diaries of the Holocaust* (New Haven: Yale University Press, 2015).

[8] See e.g. *Resisting Persecution: Jews and Their Petitions During the Holocaust*, ed. Thomas Pegelow Kaplan and Wolfgang Gruner (New York: Berghahn Books, 2020). Cf with Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New York: Quadrangle Books, 1961).

respectively. In the interwar period, Levin was director of the Zagorje industry clay products joint stock company, and owner of the leather company Schlenger and the enterprise Podravina with its headquarters in Donji Miholjac which was involved in the subdivision and cultivation of land. In 1933, he commissioned the building of a six-storey residence in fashionable Bogovićeva in central Zagreb by Slavko Löwy from where he ran his business and also lived with his family; the co-location of the business and the family residence in the same building was intentional and aimed to express the then-progressive idea that entrepreneurs should be visible and available to their staff and workers.[9] While in other circumstances Petar and Miroslav could have been expected to attend the University of Zagreb, the introduction of a numerus clausus in the previous October by the Yugoslav government meant that the prospects of their sons being able register for a faculty were remote.[10] Instead, both Miroslav, who graduated in the summer of 1940 and had hoped to study law, and his younger brother Petar commenced apprentices with local dental practices as trainee dental technicians. Despite the spectre of Nazi Germany and increasingly restrictive anti-Jewish measures, life remained relatively stable and safe for the family. This changed in late March 1941 with the Axis invasion of Yugoslavia, the occupation of the country by Nazi Germany and Fascist Italy, and the establishment of the satellite NDH, ostensibly governed by the antisemitic and antiserb Ustaša movement.

In common with most Jewish families, everyday life changed almost immediately for the Schlenger family in the context of growing legislative repression, arbitrary arrests, and functional ter-

[9] "Levin Schlenger," *Židovski biografski leksikon*, ed. Ivo Goldstein (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2018): https://zbl.lzmk.hr/?p=1996). Last viewed 5 August 2025.

[10] On the antisemitic measures introduced in October 1940 and the popular reaction to them, see Harriet Pass Friedenreich, *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1979), 239-42; Ivo Goldstein, "Dva antisemitska zakona u Kraljevini Jugoslaviji." In *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević: zbornik radova povodom 70 rođendana*, ed. Damir Agičić (Zagreb: FF Press and Odsjek za povijest Filozofskog Sveučilišta u Zagrebu, 2003), 395-405.

ror against Serbs, Jews, and Roma; tightening legal decrees and strictures regarding their movements and social and economic activities; and intensifying antisemitic propaganda. The early repressive measures in the first months of the state included the expulsion of Serbs and Jews from their apartments in the upper part of Zagreb and other cities to cramped accommodation in open quasi-ghettos; the confiscation of the property of Serbs, Jews, and Roma and the appointment of Ustaša commissioners to their businesses; the mass purging of Serbian and Jewish workers and employees from state institutions and private enterprises alike; the freezing of their bank accounts and severe restrictions on access to valuables held in safety deposit boxes of financial institutions; the removal of their telephone lines; and strict curfews and other limitations on their movement and access to staple goods.[11] This not only, almost overnight, impoverished many affluent, middle-class Serbs and Jews but

[11] For the details see e.g. Rory Yeomans, "Purifying the Shopfloor: Kastner and Oehler Department Store as a Case Study of Aryanization in Wartime Europe." In *Modern Antisemitisms in the Peripheries: Europe and its Colonies 1880-1945*, ed. Éva Kovacs and Raul Cârstorcea (Vienna: New Academic Publishing, 2019), 235-297; idem, Rory Yeomans, "The Practice of Everyday Resistance: Ordinary People, Opposition, and Terror in Wartime Croatia." In *Anti-Axis Resistance in Southeastern Europe, 1939-1945: Forms and Varieties*, ed. John-Paul Newman, Rade Ristanović, and Ljubinka Škodrić (Schöningh: Brill, 2023), 306-330; Dallas Michelbacher, "Anti-Semitism and Economic Regeneration." In *The Utopia of Terror: Life and Death in Wartime Croatia, 1941-1945*, ed. Rory Yeomans (New York: Rochester University Press, 2016) 23-46; Zlata Živaković-Kerže, "Podržavljenje imovine Židova u Osijeku u NDH," *Časopis za suvremenu povijest* 39, no. 1 (2007): 97-116; Nada Kisić-Kolanović, "Podržavljenje imovine Židova u NDH," *Časopis za suvremenu povijest* 30, no. 1 (1998): 439-52; Alma Huselja, "Citizens and Thieves: 'Aryanization' in Wartime Varaždin," *Holocaust and Genocide Studies* 38, no. 2 (autumn 2024): 165-82; Goran Miljan, "The Ustasha Youth and the Aryanization of Jewish Property in the Independent State of Croatia, 1941-1945," *European Holocaust Studies* 2 (2019); 113-32; Sanja Petrović-Gladanac, "When Economics was a Racial Endeavour: The Aryanization of Jewish Stores and Businesses in Wartime Sarajevo." In *A Marketplace Without Jews: Aryanization and the Final Solution in Southeastern Europe, 1939-1945*, ed. Rory Yeomans (London and New York: Routledge, 2025), 234-256; Hrvoje Volner, "'Crumbs from the Table': Aryanization, Ethnic Competition, and the Final Solution in Wartime Osijek." In *A Marketplace Without Jews*, 302-345.

also served to separated them from their Croatian neighbours, friends, and workmates.[12]

The main antisemitic and racial legislation defining membership of the national "Aryan" community was issued in the first few months of the new state's existence. As early as 30 April 1941, the Ministry of Interior (Ministarstvo unutrašnjih poslova – MUP) introduced the Legal Decree on Racial Affiliation and the Legal Decree on the Protection and Honour of the Aryan Blood of the Croatian People which were direct copies of the 1935 Nuremberg laws; these ordinances defined as Jewish and non-Aryan anyone with three or more Jewish grandparents. For Roma, the laws were even stricter, categorising as Roma someone with two or more Roma grandparents. These racial decrees were supplemented by another on citizenship which defined as a citizen an individual of Aryan origin who had not worked against the "liberation aspirations" of the Croatian people and who was willing to serve the Croatian state and people. These provisions automatically excluded almost all Jews and Roma on racial grounds, in addition to Serbs whom the state perceived as a "political people."[13]

Jews, as with Serbs, were required to register with the authorities and those older than fourteen were also mandated to wear a yellow star on the left side of their chest, indicating their Jewish heritage.

---

[12] The term "Croatian" here is used to denote citizenship of the NDH, not ethnicity, reflecting the terminology the Ustaša regime used to categorise the state's citizens.

[13] "Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti," *Narodne novine*, 30 April 1941; "Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti," *Narodne novine*, 30 April 1941; "Zakonska odredba o državljanstvu," *Narodne novine*, 30 April 1941. For the details, see Nevenko Bartulin, *Honorary Aryans: National-Racial Identity and Protected Jews in the Independent State of Croatia* (Houndmills: Palgrave, 2013), 61-83; idem, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia* (Schöningh: Brill, 2013), esp. 148-58; Goran Miljan and Anders E.B. Blomqvist, "The Unwanted Citizens: The 'Legality' of Jewish Destruction in Croatia and Romania during World War II," *Comparative Legal History* 11, no. 2 (2023): 226-255; Igor Vuković, "An Order of Crime: The Criminal Law of the Independent State of Croatia (NDH), 1941-1945," *Balcanica* 48 (2017): 289-342. For a comparative overview of racial legislation in the Independent State of Croatia and how it related to Jews specifically see e.g. Robert Blažević and Amina Alijagić, "Antižidovsko i rasno zakonodavstvo u fašističkoj Italiji, nacističkoj Njemačkoj i ustaškoj NDH," *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 31, no. 1 (2010): 879-916.

An exception was made for Jews who were in mixed marriages on the presentation of marriage and baptismal certificates as well as for state officials during working hours. Jewish-owned or part-owned stores and businesses likewise had to be marked as Jewish enterprises and state institutions were required to fill in questionnaires for employees with details not just of their racial heritage, but Aryan "conduct." Jews who had changed their surnames to Croatian names since the First World War were ordered to revert to their original Jewish versions.[14] In the economic field, Jews had to register their businesses, assets and property with the Office for Economic Reconstruction (Ured za obnovu privrede - UzOP), later renamed the State Directorate for Economic Reconstruction (Državno ravnateljstvo za gospodarstvenu ponovu). Meanwhile, in order to prevent Jews from hiding their assets, on 5 June the Ministry for National Economy (Ministarstvo narodnog gospodarstva) issued a decree requiring Jews to declare all property that had been taken from them since 10 April 1941 while all future removal of property which had passed into domestic use had to be registered alongside an approval.[15] A third major edict, of 4 June 1941, the Legal Decree Regarding the Protection of the National and Aryan Culture of the Croatian People, banned Jews from involvement in the social, youth, sports, and cultural life of the Croatian people.[16] These repressive measures negatively impacted the everyday lives of ordinary Croatian citizens too: for example, draconian curfews originally placed on Serbs and Jews quickly grew to affect the lifestyles of Croatian citizens, especially in larger towns and cities. Although state propaganda justified these curtailments as necessary measures to suppress crime, vice, and antisocial elements, it provoked various forms of passive resistance from disgruntled citizens.[17]

[14] "Naredba o promjeni židovskih prezimena i označavanju Židova i židovskih trgovina," *Narodne novine*, 4 June 1941.

[15] "Zakonska odredba o prijavi imetka židova i židovskih poduzeća," *Narodne novine*, 5 June 1941; "Zakonska odredba o sprečavanju prikrivanja židovskog imetka," *Narodne novine*, 5 June 1941.

[16] "Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda," *Narodne novine*, 4 June 1941.

[17] On this aspect of everyday life in the NDH, see Yeomans, "The Practice of Everyday Resistance," esp. 320-28.

One of the strange anomalies of the Legal Decree on Racial Affiliation was that someone classified as non-Aryan who could demonstrate they had done something "meritorious" for the Croatian nation could write to the MUP and apply for "honorary Aryan" status. Although the legislation was designed to enable the spouses and families of leading Ustaša to avoid the consequences of racial legislation, significant numbers of Jews wrote petitions asking for honorary Aryan status.[18] Most of these applications were rejected and, of the relatively few that were accepted, many were later rescinded.[19] Jewish citizens were affected by all or most of these measures and this included the Schlengers. While the family was not forced to move to the poorer outskirts of the city as many other Jewish and Serbian families were, they were required to register their property with the authorities and wear the yellow star despite the entire family having converted to Catholicism sometime in 1941. In a statement to UzOP on 30 June 1941 registering his assets, Levin confirmed that he had transferred property to the value of 222,650 dinars to the Committee for Jewish Submissions (Odbor za podavanje židova).[20] At the same time, it seems that the family's phone line was disconnected and Levin's telephone number reallocated to the Ministry of Transport.[21] Moreover, on 24 May 1941, on

[18] The literature analysing Jewish petitions in the NDH is sparse. See Rory Yeomans, "In Search of Myself: Autobiography, Imposture, and Survival in Wartime Croatia," *S:IMON SHOAH: Intervention. Methods. Documentation.* 4, no. 1 (2017): 21-42. They are also discussed, though not systematically, in several other articles. See e.g. Yeomans, "Purifying the Shopfloor"; Volner, "'Crumbs from the Table'"; Petrović-Gladanac, "When Economics was a Racial Endeavour."

[19] Of an estimated 2519 petitions on a variety of subjects by Jewish citizens, only 881 were preliminarily granted. See HR-Hrvatski državni arhiv, Nezavisna Država Hrvatska, fond Ravnateljstvo ustaškog redarstva/Židovski odsjek, 16.252/3000 and 30068.

[20] See Levin Schlenger's statement to UzOP, HDA, NDH, Državno ravnateljstvo za ponovu, Prijava imetka, 30 June 1941, 697.1076/3-1-79-5078/8178/1941.

[21] "Levin Schlenger," *Židovski biografski leksikon*; On Levin Schlenger's disappearance from the telephone directory after April 1941, cf *Telefonski imenik 1941* (Zagreb: Direkcija PTT Zagreb, 1941), 145 and *Brzoglasni imenik 1942* (Zagreb: Direkcija PTT Zagreb, 1942), 134. Schlenger is listed in the 1941 directory in the following way: "Levin Schlenger, entrepreneur, Zagorje industries, clay products, joint stock company, Bogovićeva 4, Zagreb, 77-25."

the orders of the Ustaša surveillance service (Ustaška nadzorna služba – UNS), the Croatian state's secret police, Levin Schlenger was briefly interned and then released four days later on 28 May. Just days afterwards, the couples' two sons were among the Jewish youth in Zagreb deported first to Koprivnica and then Jadovno.

Petitions were the chief means by which Jewish and non-Jewish victims of Ustaša terror sought to negotiate their position in the state. Jewish and Serbian supplicants used them frequently, albeit often unsuccessfully, to secure the release of relatives, gain access to their bank accounts, ask for the return of property or, in the case of Jews, request honorary Aryan status. Likewise, Catholic women with Jewish husbands appealed for their spouses to have the same rights as "Aryan" Croats, pointing out, for good measure, that as the "Aryan" wives of Jewish husbands, they were negatively affected by the antisemitic legislation.[22] Whether most such petitions can be interpreted as acts of resistance against the Ustaša regime is unclear: most petition writers, in Croatia at least, were not seeking to challenge the legitimacy of the state or its laws; rather they were simply asking that an exception be made in the case of their families. In fact, to the extent that the writing of such petitions demanded recognition as equal citizens with rights, thereby challenging the ideological basis of the state, these sentiments were usually far more unambiguously asserted in the petitions of the Aryan employers, neighbours, friends and, especially, spouses of Jewish victims rather than by the victims themselves or their Jewish families. They were also more likely to be successful, at least in the short term. Ultimately, even being in a mixed marriage or the child of a mixed marriage proved to be little protection, though, in a systematically antisemitic state. If it is true that most of the NDH's Jews had been exterminated by the Ustaša regime prior to the Wannsee Conference, under Nazi pressure, even those Jews whose mixed status had shielded them to some extent, were ultimately deported either

[22] See e.g. petition to the Croatian State Sabor, 14 May 1942, by a group of 40 wives of Jewish husbands in Osijek, HR-Državni arhiv u Osijeku, Nezavisna Država Hrvatska, Gradsko poglavarstvo Stefan Hefer, Javna djelatnost, razno, k. 9, unnumbered.

to Jasenovac or the camps in the East. The Third Reich completed what the Ustaša state had started.[23]

Jadovno and the Arrest of Jewish Youth in Zagreb

There can have been few less hospitable environments for a camp than the one situated in Jadovno, the NDH's first settled concentration camp and the template for the much-larger and better-known Jasenovac-Stara Gradiška concentration camp, constructed later the same year. Located in the rocky and remote hinterland of the Lika, near the town of Gospić, the camp was part of a larger complex of camps spread over the region which included two other camps for women and children on the Island of Pag, Slana and Metajna. On the surface, the remote and desert-like setting of the camp made for a strange location since there was no heavy industry in the surrounding area and few transport and supply routes. Most of the prisoners who were brought to the main camp at Jadovno, to the extent they were involved in manual labour, were engaged in carrying out seemingly pointless but physically arduous tasks such as shifting of rocks from one side of the road to the other. In fact, this apparent lack of any meaningful labour at the camp underlined its primary purpose as a site for the liquidation of its overwhelmingly Serbian and Jewish inmates, designated as enemy populations of the state.[24] The first prisoners to arrive at the camp site were

[23] Volner, "'Crumbs from the Table,'" esp. 343-45.

[24] There are relatively few studies of the Jadovno-Slana-Metajna camp complex. However, among useful works are Ante Zemljar, *Haron i sudbine: Ustaški koncentracioni logori Slana i Metajna na ostrvu Pagu – 1941.* (Beograd: Četvrti Jul, 1988); Đuro Zatezalo, *Jadovno: kompleks ustaških logora 1941: zbornik dokumenata* (Beograd: Muzej žrtava genocida, 2007); Jens Hoppe, Alexander Korb and Fred Flatlow, "Gospić/Jadovno," in *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopaedia of Camps and Ghettos, 1933-1945*, vol. 3: Camps and Ghettos under European Regimes Aligned with Nazi Germany – Croatia (Washington DC: United States Holocaust Memorial Museum, 2025), 53-56. By contrast, Croatian works about the camp are apologetic and informed by nationalist narratives. See e.g. Vladimir Geiger, Mario Jareb, and Davor Kovačić, *Jadovno i Šaranova jama: Kontroverze i manipulacije* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2017).

forced to clear an area of the valley and enclose it with barbed wire. Although two barracks were constructed for Ustaša guards, who also had machine gun nests and guard posts, initially prisoners had to sleep in the open air, only later being permitted to build segregated shelters with pine and beech branches and ferns – one for Jews, one for the large number of Serbs, and the other for the small number of Croatian political prisoners. Consequently, the makeshift dwellings were crowded and provided no protection against the elements while no prisoners received packages or parcels, let alone visits, despite approval from the Croatian Red Cross and the Jewish Department of the Ustaša police, and confirmation by the Ustaša secret police, the Directorate for Public Order and Security (Ravnateljstvo za javni red i sigurnosti – RAVSIGUR) on 11 August of the receipt of a large number of parcels.[25]

Eugen Kvaternik, the head of RAVSIGUR and the Ustaša Supervisory Service (Ustaška nadzorna služba – UNS), outlined the intent of the camp in an order of 8 July 1941: "When the interests of public security require the deportation of undesirable persons from their place of residence, all Greek-Easterners and Jews will be sent to Gospić whereas Catholics and Muslims will not." The site of the Jadovno camp had been selected by two of the most radical local members of the Ustaša: Jurica Frković, the first Ustaša commissioner for the Lika and governor of Gacko and the Lika, and Juco Rukavina, the first commander of the combined Ustaša armed forces. The camp itself was under the operational authority of the Directorate of the Provincial Police of Gospić County and was established on 18 June 1941 when Stjepan Rubinić, appointed by Kvaternik as chief of police, was sent to Gospić to set up a concentration camp. The Jadovno camp was situated in a valley outside the town, surrounded by forests and craggy mountains. The Velebit region was known for its bottomless Karst caverns, among the best known of which was Šaranova jama where many of the bodies of the victims were brought to be disposed of. The prisoners had been transported to the camp via crowded cattle

[25] Slavko Goldstein, *1941: The Year That Keeps Returning*, trans. Michael Gable and with an introduction by Charles Simich (New York: New York Review of Books, 2013), 262-83.

wagons from all over the state and in daily shipments from the surrounding districts of Lika, in trucks, horse drawn wagons, and even on foot. Many of them were starving and exhausted by the cruel treatment they received along the way. Although the prisoners were supposed to be registered at the railway station, it wasn't unusual for prisoners to enter the camp or the transit centre – the jail attached to the Gospić courthouse – unregistered. At any one time, the tiny camp could have as many as 3000 prisoners. Many prisoners did not even make it to the camp since it was already overcrowded and they were instead shot en route, especially from the second half of July onwards. However, at the peak of the transports, the "surplus" prisoners were killed in the camp itself, based on lists jotted down on paper by two of the Ustaša camp commanders, Rudi Ritz, a teacher, and Ante Bešlić, a student from Split; their bodies were then transferred to a cave below Grgin Brijeg. It is estimated that during the three months the camp existed as many as 30,000 prisoners perished, with the vast majority of those killed in the camp being Serbs and then Jews, followed by a small number of Roma, and Croatian and Muslim antifascists and communists.[26]

After Mussolini sent a telegram to Pavelić on 16 August ordering the reoccupation of Zone A in which the camp was located due to the demands of military security, a sense of panic set in among Ustaša camp personnel, commanders, and the local police in Gospić and surrounding areas, resulting in the mass liquidation of the remaining prisoners in Jadovno as well as most of those on Pag. The truth about the execution sites was revealed during a sanitation inspection by the Italian army under Vittorio Finderle in early September following reports from various parts of Lika about "temporary graveyards" from which "the disgusting stench of decaying corpses is spreading." Consequently, the health service of the Italian Fifth Army Corps in Crikvenica sent two sanitation inspection teams on a tour of the area to "prevent the possible polluting of the water supply." Finderle, head of the first inspection team, following his to-

[26] Goldstein, *1941*, 262-83; Zatezalo, *Jadovno kompleks logora 1941,* 112-26, 158-69, 169-91, 301-14. Zatezalo suggests a figure of 40,123, of which 38,010 (94.7%) were Serbs.

ur of the Island of Pag and villages in the Velebit vicinity, established the existence of caverns in which "the bodies of the victims of the most recent political events in Croatia were discarded." In two caverns near the village of Stupačinovo, he reported the discovery of fragments of shirts and men's clothing, human hair, photographs, empty and torn coin purses, wallets, small toothbrushes, a broken wristwatch, shell casings, and other objects where, it was rumoured, two thousand Serbian men had been massacred three weeks previously. As peasants were ordered to remove the branches covering the caverns, the "sharp, penetrating odour of decayed flesh drifted out" while the surrounding stones were covered with "bloodstains and human remains."[27] It was in these bleak, sordid surroundings that the 165 Jewish youth from Zagreb, including Miroslav and Petar Schlenger, would soon find themselves while their families waited day after day and hope against hope that they would return.

As Narcisa Lengl-Krizman and Mihael Sobolevski have written in their article about the Jewish youth from Zagreb, most of those arrested on 28 and 29 May 1941 were high school and university students in addition to a few apprentices like the Schlenger brothers, and artisans, aged between seventeen and twenty-five years old; many of them were members of the Maccabi sports club and other Jewish societies but were not largely involved in politics, leftist or otherwise. On 31 May 1941, the arrested youths were loaded into three railway cars, accompanied by ten police officers who were issued with free return train tickets to Koprivnica.[28] They and their parents were informed that they were being sent to Koprivnica where they would carry out "student labour service" for six weeks which was compulsory for all youths between the ages of sixteen and twenty-one (and from which Serbian and Jewish youth were legally excluded); they were presented with travel passes to that effect. Their parents were told by the newly created Jewish Section

[27] Goldstein, *1941*, 262-83; Zatezalo, *Jadovno kompleks logora 1941*, 345-77.

[28] ŽO Ustaša police commissariat in Zagreb to the Directorate of the State Railways (Ravnateljstvo Državnih željeznica), 30 May 1941, HDA, NDH, RUR/ŽO, 9.252, Ispostava ustaškog redarstvenog povjerenstva, Židovski odsjek, 242, inventory number 27146, 30 May 1941.

(Židovski odsjek - ŽO) of the Directorate of the Ustaša police that the work service would last for six weeks and then they would be returned to their families. For the first ten days of their detention, they were accommodated in the facilities of the Danica Chemical Products factory near Koprivnica, which had ceased production before the war and was subsequently selected as the site of the first concentration and transit camp in the NDH. It was surrounded by barbed wire and under constant Ustaša guard. Upon arrival at the camp, the youth were initially accommodated in large common rooms with other prisoners, with whom they went to work in the nearby village of Drnje, filling in trenches and other fortifications built by the Yugoslav army near the Hungarian border. Conditions at Danica were brutal and harsh: Miša Montiljo, a seventeen year old high school student, wrote a postcard to his sister from Danica – the last correspondence he received from her – which ended with the epithet: "Greetings from Fambria and Haftun" (Ladino for "hunger and beating").[29] At the suggestion of the municipal Family Council in Koprivnica, the Jewish Religious Community in Zagreb sent a request to the ŽO to move the youth to the premises of the local oil factory, expressing their willingness to bear the costs of the move, to establish and maintain a kitchen at their own expense, and to pay for the guards from their own funds. On 11 June 1941, the ŽO informed the Ustaša police office in Koprivnica that the move and the basic welfare provisions for the Jewish youth had been approved as basic sanitary hygiene measures to prevent the outbreak of epidemics. These measures included the opening of an office of the Jewish community in Koprivnica; the issuing of a permanent pass for the camp to representatives of the local Jewish religious community; and the introduction of a telephone number for the needs of the Jewish religious community in Koprivnica which was nonetheless under constant surveillance by the local Ustaša police. Meanwhile, on 6 June 1941, the ŽO had issued a permit to Žiga Hefner, a doctor

[29] Mihael Sobolevski and Narcisa Lengl-Krizman, "Hapšenje 165 jevrejskih omladinaca u Zagrebu u maju 1941. godine," *Novi omanut* 31, no. 5759 (November-December 1998): 6-9; Blanka Baruch, "U spomen mojem bratu Miši Montilju," *Novi omanut* 32-3, no. 5769 (May-August 1999): 21.

from Zagreb, to travel to Koprivnica and carry out "permanent medical service among the Jewish youths in the Danica factory" for the same purpose.[30]

Three days after the youths had been transferred to the oil factory in Koprivnica, a group of nineteen Jewish refugees from Germany, Austria, Romania, and Hungary were also brought there. However, on request from the Jewish Religious Community in Zagreb, these refugees were quickly removed to the nearby village of Draganić as "a forced place of residence" for them and where a camp of 181 refugees had already been established. Although we cannot be sure why the leaders of the Religious Community in Zagreb made this request, it was almost certainly aimed at separating the Jewish youth from Zagreb from the foreign Jews in order to emphasise their Croatian loyalties, something which would became a persistent theme in petitions to the ŽO from their families and members of the Jewish Community calling for their release and return home and in Jewish petitions more generally.[31]

Despite the apparently accommodating attitude of the local Ustaša police authorities towards the youth in the camp, in their private correspondence, they demonstrated a far more ambivalent and concerned attitude about the ramifications of having so many Jewish individuals near a Croatian town. For example, in a report that the Ustaša commission for the city and district of Koprivnica sent to the ŽO on 30 June 1941 – that is, only twenty days after the youth had been settled in the oil factory – it set out a laundry list of worries it had about the accommodation of Jewish youth in such close proximity to the city itself:

[30] JRC to the ŽO, 2 June 1941, HDA, NDH, RUR/ŽO, 27.252, Ispostava ustaškog redarstvenog povjerenstva, Židovski odsjek, 592a/1117; ŽO to the Ustaša police in Koprivnica, 7 June 1941, HDA, NDH, RUR/ŽO, 27.252, Ispostava ustaškog redarstvenog povjerenstva, Židovski odsjek, 721/1941; Sobolevski and Lengl-Krizman, "Hapšenje 165 jevrejskih omladinaca u Zagrebu," 6-9.

[31] President of the JRC in Zagreb to the ŽO and RAVSIGUR 14 June 1941, HDA, NDH, RUR/ŽO, 9.252, Ispostava ustaškog redarstvenog povjerenstva, Židovski odsjek, 27960/2825/727/1941/410; Sobolevski and Lengl-Krizman, "Hapšenje 165 jevrejskih omladinaca u Zagrebu," 6-9.

Above all, we draw your attention to a well-known fact that the very town of Koprivnica is a so-called Jewish El Dorado and that in the town there is a significantly higher percentage of Jews within the population and until now they had control over the entire economy and leading positions. The town of Koprivnica and the surrounding area have the Jews to thank for all the local industry moving to Serbia, leaving the workers and the poor with nothing to eat. The local Jews oppressed the local population and citizens with their speculations and pushed many of them into poverty, and even now they have the audacity to threaten Croats with the worst of things! With all that, in the last couple of days we have noticed some suspicious movement of local Jews, secret meetings, carefully planned, so that even with our most vigilant attention we could not track them or find out what they were about. Considering what has been said previously, the decision of the Jewish Section of the Directorate of the Ustaša police to give permission to move the Jewish youth from Zagreb to the local oil factory, to open a Jewish Religious Municipality (which already exists in Koprivnica), to issue permanent passes for the camp to local Jews (the loudest propagators and enemies of the Independent State of Croatia and our orders Milan Reich, Dr. Slavko Hirschler and Jakob Rosenberg) and to install a telephone!? even if it is under police surveillance, cannot be welcomed by this commission. This commissariat takes the liberty of expressing its opinion that it would be prudent to send all those Jews, no matter what sex or age they are, to the local concentration camp "Danica" in a separate building and put them under the strict surveillance of the Ustaša guards where they would stay until an opportunity arises for them to be removed completely from the Croatian state.[32]

The Jewish youth from Zagreb were transferred from Koprivnica to Gospić at the beginning of July and from there they were taken to Jadovno. Out of roughly 2,500 Jews who had been incarcerated in the camp complex of Jadovno-Slana-Metajna, about 1,500 survived. Many of these survivors were transferred to the Jastrebar-

[32] Ustaša commission in Koprivnica to the ŽO, 30 June 1941, HDA, NDH, RUR/ŽO, Ispostava ustaškog redarstvenog povjereništva, Židovski odsjek 3. 252/256/33/1941.

sko and Kruščica camps, and subsequently Jasenovac in the case of the male prisoners and Loborgrad in the case of female prisoners where most of them died. Out of the 165 Jewish youth who had been deported to Jadovno, except for ten, they all perished, most likely in the mass liquidation of prisoners when the camp was dissolved. The ten who survived the slaughter were able to do so because a few days prior to the dismantling of the camp, they had been taken to Gospić, ostensibly to clean the streets, on the orders of Janko Mihailovic, an Ustaša guard and a deputy commander at Jadovno, who was an old classmate of the ten and had apparently ordered their transfer to save them from death. Neither Petar nor Miroslav Schlenger were among this group and so it must be assumed that they died in the final camp liquidation. Of those ten taken away in the final few days, only three of them survived the war. The other 162 Jewish youth from Zagreb perished either because they were murdered or from disease.[33]

Petitions to the Jewish Section of the Ustaša Police

Almost from the beginning, it seems, many parents of the Jewish youth harboured concerns about the likely fate of their sons, anxieties which grew as the months went by, and their children did not return home. At the same time, in their collective and individual petitions and correspondence to the ŽO and the Ustaša authorities, they stressed their and their children's loyalty to the state, their strong sense of Croatian identity and the satisfaction which their children had gained from having the opportunity to participate in student labour service and offer their toil in the construction of the state. On 10 September 1941, having heard nothing from or about their children for months, several parents of the youths wrote a joint petition to the ŽO expressing their anxiety that their children had still not returned, long after the eight weeks of supposed state labour had expired. If we look at the petition, stripped of its blocks of

[33] Sobolevski and Lengl-Krizman, "Hapšenje 165 jevrejskih omladinaca u Zagrebu," 8.

discourse replicating the ideological tropes of the state, the depths of the fear of the families, their love for their children, and their concern for their welfare resonate.[34] In particular, the petition suggests that the families were already aware on some level of what had happened to their sons but nonetheless dared to hope that they still might yet be returned.

On 31 May this year, 165 Jewish youths from the enclosed list were sent to "Danica" camp in Koprivnica for student labour duty. All the children went there with great joy because they knew they would be working there and then return home eight weeks later. For that reason, the children took with them only summer clothes and necessities. After eight weeks in the camp in Koprivnica, the children hoped to be coming home and to be replaced by others, but they were sent to the Jadovno camp on Velebit. All these boys during their education had been brought up in the Croatian spirit and felt Croatian in their body and soul. They were only members of Croatian and sports associations and socialised exclusively with their Croatian schoolmates. They were mostly good students and behaved well. It is well-known that many rich Jewish students consistently supported their poor colleagues and supported all Croatian educational institutions. This can be confirmed by their teachers.

The winter is coming, and those children are not supplied for colder weather, let alone winter. The clothes they brought with them must be torn by now since they have been working for four months and we were unable to send them anything later on. For the reasons stated above, we ask for our children named in the list to be returned to their parents from the camp in Jasenovac. On 30 September, it will have been exactly four months since these children left to work in the camps. In such a way, these children would be

[34] Jewish petitions to the ŽO were characterised by a set of stock phrases and linguistic conventions, functioning in a similar way to Alexei Yurchak's description of late Soviet discourse as "prefabricated 'blocks' of discourse, with predetermined and context-independent 'literal meanings' attached to them" so that "ideological discourse became *hyper-normalized*." See Alexei Yurchak, "Soviet Hegemony of Form: Everything was Forever, Until It Was No More," *Comparative Studies in Society and History* 45, no. 3 (July 2003): 489-92.

able to continue their education, at least temporarily. We all vouch with our lives that our children will behave impeccably and study and work hard. In our pain, a sole hope remains that our children will be returned to their parents before winter.[35]

This kind of petition, reflecting both hope and mounting worry while seeking to stress the loyalty of the writer and the victim to the state, was evident in many of the individual petitions sent to the ŽO on behalf of the incarcerated young men and boys. Since most of the Jewish youth came from educated, middle-class backgrounds, their families were no doubt aware of the fine line they trod between appealing for the release of their family members, their own precarious status in a functionally and ideologically anti-semitic state, and the urge to appeal to the best instincts of state officials without overstepping the acceptable boundaries of discourse so-called "undesired elements" [*nepoćudni elementi*] such as Jews and Serbs were able to safely employ. Not just the families of the young men but some of their employers wrote to the ŽO asking for their return and stressing their excellent records as employees and the benefits they could bring to the Croatian national economy. As in the celebrated case of the factory owner Oskar Schindler, these employers strived to emphasise the amenity potential of their young trainees, a common technique in petitions by employers of Jewish employees who wanted to underline the vital role they played in the successful business operations of their company.[36]

A representative example of this kind of petition is one that August Cerer, a dentist on Jurišićeva ulica, wrote to the ŽO on 31 May 1941 asking for the release of his apprentice dental technician Fedor Fleš [Flesch] who, as he explained, was employed in his technical laboratory. "In his work he is already of great importance be-

[35] Parents and relatives of 165 Jewish youths from Zagreb to the ŽO, 10 September 1941, HDA, NDH, RUR/ŽO, 6.252/732.

[36] On amenity potential, see Ray Jones, "The Economic Puzzle of Oskar Schindler: Amenity Potential and Rational Choice," *The American Journal of Economics and Sociology* 57, no. 1 (January 1998): 3-26. For a discussion of the specific context of the NDH, see Michelbacher, "Anti-Semitism and Economic Regeneration," 23-46.

cause he is now approaching the end of his apprenticeship and is needed especially at the moment because my current technician doesn't come regularly to work. Thus, I ask you kindly to release my apprentice from state labour."[37] The father of Fedor Fleš, Hugo, also wrote a letter to the directorate on behalf of his son. In his petition, he enclosed a second petition he had written on behalf of his family for the attention of the supreme head of the state, Ante Pavelić, the Ustaša Poglavnik, asking that his family be granted Aryan rights as well as requesting that, at the same time, the ŽO "publish an order releasing my son to freedom." As with Fedor's employer's petition, in his request for Aryan rights for himself, a businessman, his wife Anica, and twelve-year-old daughter Ljerka, he stressed the economic amenity potential such a resolution would bring. "I have a business on Ilica 44, in other words on the northern side of Ilica. A commissioner has been appointed to my business. As a Jew, I am banned from walking in the northern part of the city. Business reasons such as visiting customers, sending goods, and contacting clients demands that we can move around in this part of town because we have customers who live there. To avoid damage to the business, I ask that I, my wife, and daughter are allowed to move in the northern part of the city of Zagreb for business reasons."[38]

In his attached testimonial to the ŽO which was full of confessional details attesting to his Croatian identity and lifelong loyalty to the Croatian nation, he wrote that although he was a Jew in "the sense of clause three of the Legal Decree on Race Membership," he and his ancestors were "only Jewish by religion but in their feelings and actions – I think – good Croats." He added that he had volunteered for service on the Russian Front during World War One and after returning from service he had opened his store in Ilica which he had personally run ever since. "My entire upbringing – from my first steps onward – was purely Croat." He pointed out that in 1921 he joined the separatist Croatian Party of Right and after it

[37] August Cerer to the Jewish Section of the Main Ustaša Headquarters [Glavni Ustaški stan – GUS], 30 May 1941, AUPiPŽJ, Fond Duro Zatezalo, unnumbered.

[38] Hugo Fleš to the ŽO, undated but probably June 1941, AUPiPŽJ, FDZ, unnumbered.

was banned continued to be a member, remaining "actively involved in the Croatian movement for independence. He added that "morally and materially" he had continued to assist various militant separatist causes, including the Croatian youth movement and newspapers as well as supporting political prisoners with money and clothes. Between 1929 and 1939, he had voted exclusively for the Croatian Peasant Party because of which his business had suffered negative consequences from the tax authorities. He also stated that he had refused to serve nails to Chetnik (Serbian nationalist] supporters who had come to his store, telling them that he only provided them for customers who were involved in "Croatian nationalist activities," for which action he was attacked by the Chetniks in front of his entire family, with one even pulling out a hand grenade. In April 1940, he recalled, the 551 Osijek infantry was preparing a farewell evening for their commander, and he gave a speech which ended with the words: "'The Croatian people feel themselves reborn because they are no longer under the former constraints but instead are in the Croatian Banovina. But the Croatian people will only really be completely happy when they are in their own liberated homeland. In the name of all soldiers and officers of our infantry I wish that the Croatian people were today in their own Free State of Croatia.' Following this speech, I was considered undesirable and was no longer invited to army exercises." As well as being a member of Croatian nationalist worker and trade organisations such as Hrvatska radiša, for nine years he had also been secretary of the Tailors' Clothes Society of Artisans, "where at every meeting I emphasised Croatian national goals." As such, he concluded, he had fulfilled the conditions in point 6 in the Decree about Race Membership and consequently he argued that he and his family, including Fedor, were deserving of "all the rights that belong to people of Aryan origin." As part of this, he asked that they be absolved from the requirement to wear the Jewish sign.[39]

Likewise, Richard Koller, the head of an engineering firm in Zagreb, wrote to the ŽO to ask for the release of his son on the same

[39] Hugo Fleš to the ŽO, undated but June 1941, AUPiPŽJ, FDZ.

amenity principle, arguing that his return was necessary for the continued viability of the family firm. "My only son, Ivan Koller, who is employed in my firm as a technician, has been working in Koprivnica for nearly three weeks. I am sixty years old and in ill health and my engineering firm has an urgent order from the Ministry of Forestry and Mines as well as from other industries. I kindly ask you to allow my son to return home so that he can help me in my work," he wrote.[40]

The letters written by other parents requesting the release of their children from Jadovno combined concern for the welfare of their sons with confessional declarations of Croatian identity. Thus, in his petition asking that his son, Saša, be released from his duties at the labour camp in Drnje, Oton Blühweiss [Blivajs] explained that his son, a first-year student in the medical faculty, had a heart condition and was therefore banned "from all strenuous and excitable activities." There was the risk that life in the camp "could significantly worsen his health condition." At the same time, he wrote that his son had always been a good Croat, like his father who had stood on the ideas of Ante Starčević, the nineteenth-century father of the Croatian nation, and had always "worked to defend Croatian state rights"; this had caused him to be persecuted as a "good son of the homeland."[41] The most combative and assertive petitions came from non-Jewish parents who wrote to the ŽO requesting the release of their loved ones, pointing out that on the basis of their purely Aryan origins and according to the racial decrees of the state, their children should be classified as Aryan and not be in the camp at all. In so doing, they were calling on the state to adhere to its own decrees. Julija Svarč, for example, wrote to the Jewish Section of the Main Ustaša Headquarters [Glavni Ustaški stan – GUS] – the policy-making nerve centre and think tank of the Ustaša regime – on 6 June 1941 requesting that her son Aleksandar "who is currently to be found in the Jewish youth work camp in Koprivnica be released home because he is not a pure blood Jew but a half Jew. I, the under-

[40] Richard Koller to the ŽO, 18 June 1941, AUPiPŽJ, FDZ, 514.

[41] Oton Blühweiss to the ŽO, undated but probably June 1941, AUPiPŽJ, FDZ, 378.

signed, his mother, am a pure-blooded Aryan woman which I am providing evidence of with my birth and marriage certificates."[42]

Even though they had not heard from or about their children for months, anxious and heartbroken parents continued to write petitions to the relevant agencies in the fading hope that their sons were still alive, even though many of them were written and sent at a time when they almost certainly were already dead. A particularly heartrending petition of this kind was written by Sigmund Klugman, a retired lieutenant colonel in the Croatian army, to the ŽO in early September pleading for the release of his son Salamon, a medical student who had been taken to Jadovno in June and who did not survive. The emotional toll that the continued absence of their son was having on Sigmund and his wife and their desperation to have him back is evident from the petition as is the sense of weariness and resignation which it expresses despite the attempt by Sigmund to write himself and his family into the values of the new state and Ustaša regime while maintaining the discourse of a humble supplicant.

My son never sinned against, spoke against, or voted against the Croats. Always he associated with and was eagerly accepted into the ranks of the Croatian nationalists which many of his colleagues from within and outside the Club of Croatian University Students can affirm and you can see this from the testimonial of the Ustaša University Centre which I am enclosing. I and my family have converted to the Roman Catholic faith, and we would like him to do the same as soon as possible too. My wife – his mother – has been ill for a long time. My son has been in this camp for three months already since 30 May and I was always true to Croatian ideology and always protected subordinate Croats, which Lieutenant Colonel Vjekoslav Kovačević, the head of the military delegation of the State Railway of the NDH…and many others can attest to. In the hope that my petition will be answered, courteous greetings, Sigmund Klugman.[43]

[42] Julija Svarč to the Jewish Section of GUS, 6 June 1941, AUPiPŽJ, FDZ, 372.
[43] Sigmund Klugman to the ŽO, 11 September 1941, AUPiPŽJ, FDZ, 982.

The Long Wait of the Schlenger Family

Like Sigmund Klugmann, Levin and Marija Schlenger waited anxiously for news of their sons throughout the summer and autumn. They wrote at least three petitions to the nearby ŽO. Although it must have become apparent to them at quite an early stage – as it surely did to Sigmund Klugman – that their sons would not be coming home, their increasingly desperate petitions, though weighed down by realization as the months wore on, never completely gave up hope that they would be released. However, the stress of the situation in which they found themselves must have been unimaginable and by this time Levin himself was already suffering from some kind of paralysis or chronic physiological condition, almost certainly the result, at least in part, of the emotional and psychological strain of unrelenting Ustaša antisemitic persecution and no doubt exacerbated by the continued absence and imprisonment of his much-loved sons.

Marija wrote her first letter to the ŽO on 22 June 1941 on a spare scrap of paper. Although the family was permitted to continue living in their residence, it was in far more straitened circumstances: Levin's businesses and assets had been confiscated in the name of the state and, as a result of the state's racial decrees, it is likely that their domestic servants had been released and they were forced to fend for themselves in the context of a cost of living crisis, the freezing of their bank accounts and safety deposit box valuables, and strict curfews on the amenities, including grocery stores, which they could make use of. Even though at this stage, Miroslav and Petar had only been gone for just under four weeks, the tone of Marija's letter shows that she was already consumed by a sense of rising dread, no doubt informed by the fact that she had received no communication from them:

I tried to get in touch with you in person and I am presenting you with my petition in these emotional words and my maternal concern which affects nearly all mothers equally…I am exhausted with pain and anxiety for the fate of my children because of

which I cannot summon up any strength for anything and nothing more remains for me other than that to beg you to kindly consider resolving my justified plea that my sons Miroslav and Petar return from imprisonment in Koprivnica and which is located under case number 387 in the Jewish Section of the Ustaša Police in Zagreb. I thank you from the bottom of my heart, Marija Schlenger.[44]

In the meantime, Levin had written his own petition to the ŽO on 7 June 1941, just days after his sons had been taken away, pointing out that they had not gone to university but had instead undertaken apprenticeships to learn practical and socially-useful trades.

On 30 May 1941, agents of the Ustaša police took away both my sons, Petar Schlenger, 18, by profession a dental apprentice in the practice of Dr. Rikard Kleinheld, a dentist in Zagreb, and Miroslav Schlenger, by profession a dental apprentice in the practice of Dr. Ivo Vinski, a dentist in Zagreb. At the end of this school year, my son Petar will graduate. My son Miroslav graduated in 1940, also in Zagreb, and this year is registered at the University of Zagreb. As soon as in September last year, there appeared certain problems for students of the Jewish faith, I decided that both sons should learn a practical vocation. Because of their delicate physical condition, I chose dentistry for them both. My son Miroslav started work right away and Petar immediately after he had finished his high school education. The conditions for the signing of a contract were undertaken right away but the rapid development of the war situation…prevented its earlier signing. Apart from that, it is a long-held tradition that regular professional contracts are only signed after a trial period which youths such as these have spent in apprenticeships. I attach a transcript of both apprenticeship contracts. Seeing that as from the above as well as the attached it is clear to see that both sons are already employed. I justifiably request that both sons are released from further detention and work in the labour camp in Koprivnica and are returned to continue their apprenticeships in Zagreb.

[44] Marija Schlenger to the ŽO, 22 July 1941, HDA, NDH, RUR/ŽO, 9.252/unnumbered.

A decision by the Ustaša police office in Zagreb on 11 June 1941 confirmed that his request had not been approved.[45]

By the time of Marija's second petition in October 1941, it must have been painfully obvious to both Marija and her paralysed husband that their two sons would not be coming home. Marija's second petition to the ŽO was much longer, more emotional and, understandably more desperate than her first, but it is also characterised by a sense of hope that she might see them again, underneath the formal language so characteristic of such petitions, demanding to know how they are and stressing their love of Croatia.

"Dear director sir! I ask you to forgive me that I have contacted you in this way. My aching mother's heart gives me the strength to send you this petition in which I seek no special favours for me or my sons. I have two sons, the older Miroslav born 1922, a law student, and the younger Petar, born 1923, a high school graduate. On 30 May they were both taken away from me for state labour. Since that time, I have not seen them and nor do I know where they are. My sons were never involved in any anti-national activities. Nor could they because of their upbringing since I brought them up in the spirit of those principles with which I was educated at the Sacred Sisters of Ursuline in Varaždin. In the name of maternal love, I ask you to accommodate me only insofar as you tell me where they are now and what kind of condition they are in. So many tears shed because of uncertainty about the fate of my children; so many sleepless nights because of anxiety about the health and life of my children whom I gave unhappy life to gives me a glimmer of hope that you will grant this heartfelt plea of a desperate mother. Understand me, director sir, and forgive me for sending my petition to you but I can't visit you in person. However, my maternal heart tells me that I must do everything I can to alleviate the unfortunate fate of my children."[46]

[45] "Levin Schlenger, Zagreb, Bogovićeva /III, molba za oslobodjenje Petra i Miroslava Schlenger od radnog logora u Koprivnici," 7 June 1941, HDA, NDH, RUR/ŽO, 9.252/387/41.

[46] Marija Schlenger to the ŽO, 8 October 1941, HDA, NDH, RUR/ŽO, 12.252/unnumbered; Ustaša police directorate to the Ustaša police office in Zagreb, 23 October 1941, HDA, NDH, RUR/ŽO, 2.252/6278/8/11041.

A subsequent internal investigation was ordered by the assistant director of the Ustaša police directorate on 5 November 1941. He asked the directorate to investigate the whereabouts of the Schlenger brothers who, according to Marija Schlenger's statement, had been "apparently taken away on 30 May 1941 for state labour," who took them away, and for what reason. On 18 November, the police superintendent for the city of Zagreb replied to the ŽO stating that "the sought Miroslav and Petar Schlenger were not despatched for forced labour through this police force, nor does there exist any kind of information about them in the records."[47]

As Levin and Marija Schlenger waited desperately for news of their sons alone in their apartment, days turned into weeks. With no phone line to the outside world, temperatures dropping, and the days growing darker, their personal situation became ever more perilous in "the waiting room of death."[48] On 31 December 1941, Levin Schlenger wrote to the ŽO asking it to issue him with written confirmation that he had been released from the transit camp of Zavrtnica "as a result of my serious disease of the nervous system," affirmed by a medical certificate issued by the Physician Chamber in Zagreb. This suggests that he was already anxious about the possibility of being deported to a concentration camp and meeting the same fate as his sons.[49] Likewise, on 25 January 1942, Marija wrote to the director of the ŽO appealing for her husband not be deported owing

[47] Assistant director of the Ustaša police directorate to the Ustaša police directorate in Zagreb, 5 November 1941, HDA, NDH, RUR/ŽO, 2.252/6278; "Schlenger Marija – molba," 18 November 1941, HDA, NDH, RUR/ŽO, 9.252/27749-I-B-1941.

[48] The phrase comes from Jean Amery's essay about the Warsaw Ghetto. See Jean Amery, "In the Waiting Room of Death: Reflections on the Warsaw Ghetto." In his *Radical Humanism: Selected Essays*, ed. and trans. Sidney and Stella P. Rosenfeld (Bloomington, IND: Indiana University Press, 1984), 223-45.

[49] Levin Schlenger to the ŽO, 31 December 1941, HDA NDH, RUR/ŽO, 2.252/1791/11941/1942/2068, inventory number 28822. It is not clear when Levin was interned in Zavrtnica. In his police file, his only arrest prior to his final deportation is listed as 24 May 1941. However, according to Zdravko Dizdar, Zavrtnica transit camp was not established until August 1941 so this might refer to a different incident. See Zdravko Dizdar, "Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku drugoga svjetskog rata 1941–1945. godine," *Časopis za suvremenu povijest* 22, br. 1-2 (1990): 99.

to his "progressive paralysis" – confirmed by Gjuro Vrančić, professor of nervous diseases at the University of Zagreb – adding that she was "urgently needed" for "the constant care which the serious illness of my husband requires." The illness, she wrote, "is unrelenting."[50] But there was to be no greater mercy for Levin or Marija than there had been for their sons. On 15 June 1942, on the orders of the UNS, Levin and Marija were arrested during the Ustaša police action "cleansing Samobor from Jews," processed and photographed. Three days later, on 18 June 1942, they were sentenced to a period of three years' incarceration and deported, Marija to the women and children's concentration camp of Stara Gradiška and Levin, paralysed, to the adjacent men's camp at Jasenovac.[51] But the passage to the Jasenovac-Stara Gradiška concentration camp was a journey, like that taken by their sons, with no return. Levin and Marija quickly perished, both dying sometime in late 1942.[52]

Conclusion

The Jewish historian Amos Goldberg has called for a paradigm change in the writing of the Holocaust which looks at Jewish communities and individuals during the Holocaust from the perspective of trauma rather than crisis. Arguing that the diary is not a "transparent window through which man or historical reality may be observed, while ignoring the window itself," he writes that close reading, through examining the discourse and narrative of writers, should aim to bring insight into the writers themselves and their "existential state" at the time they were recording their diaries. In contrast to the prevailing approach of Holocaust historians, who, as Goldberg saw it, related to diaries as documentary texts and histo-

[50] Marija Levin to the ŽO, 25 January 1942, HDA RUR/ŽO 2.252/1791, 1941, 1942 2068, inventory number 28822.

[51] Police records for Levin and Marija Schlenger, HDA, 2,252, 259-2-1-4363/4207c and HDA 2.252, 259-2-1-4364/4207c.

[52] Entries for Levin Schlenger and Marija Schwarz-Schlenger, Holocaust Survivors and Victims Database, United States Holocaust Memorial Museum: Holocaust Survivors and Victims Database -- LEVIN SCHLENGER and Holocaust Survivors and Victims Database -- MARIJA SCHWARZ-SCHLENGER. Last viewed 24 August 2025.

rical sources through which to observe social processes, worldviews, and concrete events, Goldberg instead argued for approaching the text of the diaries and the event of their writing as the subjects and objects of his research, thus seeking to understand the *individual* in the text rather than existing studies which had focused on reconstructing the *event* from the text. As such, the crisis paradigm in history writing about the Holocaust which claimed that the inner life of Jews had been unaffected by Nazi persecution and ghettoization was popular since it offered comfort and presented the victims of the Holocaust as heroes engaged in preserving their humanity. This historical paradigm usually made a sharp distinction between the "outside" of the Jewish subject, directly affected by Nazi policies, and the Jewish "inside" – perceived as infinitely more decisive for the identity of the victim – which was ultimately whole and never reduced to helplessness. Such interpretations, he writes, mitigated the "traumatic and disintegrative aspects of the autobiographical texts written during the Holocaust."[53]

But perhaps sometimes the words of Holocaust victims can tell us important things about both events *and* individuals. Exploring the fate of the Jewish youth deported to Jadovno, including the Schlenger brothers, through the letters and petitions their families wrote appealing for their release tells us important things about the impact of the Holocaust not just on the external life of the Jewish community but also the internal life of individual Jewish families. At the level of external impact, the petitions written by Levin and Marija Schlenger and the other families reveal the straitened and frightened circumstances in which Jews were living amid the state's antisemitic terror, reduced to penury and constant fear. At the same time, the petitions reveal the extent to which the families felt compelled to represent themselves as supplicants, employing the language of a state they had been written out of to claim a common identity with it. Thinking about internal impact, however, the petitions of the families and, in particular, the increasingly desperate appeals of Marija and Levin,

[53] Amos Goldberg, *Trauma in First Person: Diary Writing During the Holocaust*, trans. Shmuel Sermoneta-Gertel and Avner Greenberg (Bloomington IND: Indiana University Press, 2017), 20, 60-1, 65.

written with pencils on scraps of paper in shaky handwriting or typed imperfectly on yellowing script, underline the extent to which the terror as everyday life of the Ustaša regime transformed not only the material conditions of Jewish families but their interior lives too. In the case of Levin and Marija and their two sons, a prosperous and happy family unit was replaced by an isolated, terrified couple, plagued by chronic disease and numbing dread, begging for the lives of their sons and then, finally, their own.

What emerges from the petitions of the families of Jewish youth and the correspondence of the Schlengers is the emotional nature of the petitions to which we as historians have no choice but to react emotionally. These petitions and the way in which they are expressed highlight the limits of both the objective and rationalistic approach to the study of the Holocaust and the utility of engaging with the subjectivity of the victims. Through reconstructing the petitions of the families of the Jewish youth deported to Jadovno, we gain insight into what it must have *felt* like for the Jewish victims of Ustaša terror and their lived experience in a deeply antisemitic state as much as what *happened* to them. Most of all, perhaps, in reconstructing the experiences of the Schlenger family and the other families of the Jewish youth in their own words in real time, we are forced to confront who we are through reading them.

Summary

This article reconstructs the fate of the Schlenger family, a prosperous Jewish household in Zagreb, to explore how emotion and subjectivity can be integrated into Holocaust historiography. It situates their story within the broader context of antisemitic persecution in the Independent State of Croatia (NDH), where legal discrimination, economic dispossession, and arbitrary arrests rapidly transformed Jewish life after 1941. Particular attention is paid to the arrest of 165 Jewish youths, including the Schlenger brothers, and their deportation to the Jadovno concentration camp, where most were killed.

The core of the study lies in a close reading of petitions submitted by Jewish families to Ustaša authorities. These documents

reveal not only the strategies families used to appeal for the release of their relatives—emphasizing loyalty, usefulness, and Croatian identity—but also the emotional intensity underlying such appeals. The increasingly desperate petitions of Levin and Marija Schlenger illustrate the psychological toll of uncertainty, fear, and loss, as well as the gradual erosion of hope.

Engaging with historiographical debates about objectivity and affect, the article argues that such petitions provide valuable insight into the inner lives of Holocaust victims. Rather than treating them solely as administrative sources, it proposes reading them as expressions of trauma, subjectivity, and lived experience. In doing so, the study challenges conventional approaches that privilege detached analysis and instead calls for a more empathetic engagement with the voices of victims, restoring them to the centre of their own historical narratives.

Bibliography

Unpublished historical sources

Bosna i Hercegovina, Arhiv Udruženje potomaka i poštovalaca kompleksa ustaških logora Jadovno 1941, private family collection
Bosna i Hercegovina, Arhiv Udruženje potomaka i poštovalaca kompleksa ustaških logora Jadovno 1941, Fond Đuro Zatezalo
HR-Hrvatski državni arhiv, Nezavisna Država Hrvatska, Ravnateljstvo ustaškog redarstva, Židovski odsjek
HR-Hrvatski državni arhiv, Nezavisna Država Hrvatska, Državno ravnateljstvo za ponovu
HR-Državni arhiv u Osijeku, Nezavisna Država Hrvatska, Gradsko poglavarstvo Stefan Hefer, Javna djelatnost

Printed primary sources

Narodne novine, 1941-1942
Telefonski imenik 1941. Zagreb: Direkcija PTT Zagreb, 1941
Brzoglasni imenik 1942. Zagreb: Direkcija PTT Zagreb, 1942
Entries for Levin Schlenger and Marija Schwarz-Schlenger, Holocaust Survivors and Victims Database, United States Holocaust Memorial Museum: Holocaust Survivors and Victims Database -- LEVIN SCHLENGER and Holocaust Survivors and Victims Database -- MARIJA SCHWARZ-SCHLENGER.

Secondary literature

Amery, Jean. "In the Waiting Room of Death: Reflections on the Warsaw Ghetto." In his *Radical Humanism: Selected Essays*, ed. and trans. Sidney and Stella P. Rosenfeld. Bloomington, IND: Indiana University Press, 1984.
Ball, Karyn. *Disciplining the Holocaust.* Albany, NY: State University of New York Press, 2008.

Bartulin, Nevenko. *Honorary Aryans: National-Racial Identity and Protected Jews in the Independent State of Croatia.* Houndmills: Palgrave, 2013.

—. *The Racial Idea in the Independent State of Croatia.* Schöningh: Brill, 2013.

Baruch, Blanka. "U spomen mojem bratu Miši Montilju," *Novi omanut* 32-3, no. 5769 (May-August 1999).

Blažević, Robert and Amina Alijagić, "Antižidovsko i rasno zakonodavstvo u fašističkoj Italiji, nacističkoj Njemačkoj i ustaškoj NDH." *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 31, no. 1 (2010).

Dean, Carolyn J. *Aversion and Erasure: The Fate of the Victim After the Holocaust.* Ithaca: Cornell University Press, 2010.

—. *The Fragility of the Holocaust After the Holocaust.* Ithaca: Cornell University Press, 2004.

Garbarini, Alexandra. *Numbered Days: Diaries and the Holocaust.* New Haven: Yale University Press, 2006.

Geiger, Vladimir, Mario Jareb and Davor Kovačić, *Jadovno i Šaranova jama: Kontroverze i manipulacije.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2017.

Goldberg, Amos. *Trauma in First Person: Diary Writing During the Holocaust*, trans. Shmuel Sermoneta-Gertel and Avner Greenberg. Bloomington IND: Indiana University Press, 2017.

Goldstein, Ivo. "Dva antisemitska zakona u Kraljevini Jugoslaviji." In *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević: zbornik radova povodom 70 rođendana*, ed. Damir Agičić. Zagreb: FF Press and Odsjek za povijest Filozofskog Sveučilišta u Zagrebu, 2003.

—. *Židovski biografski leksikon*. Zagreb: Lesikografski zavod Miroslav Krleža, 2018.

Goldstein, Slavko. *1941: The Year That Keeps Returning*, trans. Michael Gable and with an introduction by Charles Simich. New York: New York Review of Books, 2013.

Hilberg, Raul. *The Destruction of the European Jews.* New York: Quadrangle Books, 1961.

Hoppe, Jens, Alexander Korb and Fred Flatlow, "Gospić/Jadovno." In *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopaedia of Camps and Ghettos, 1933-1945*, vol. 3: Camps and Ghettos under

European Regimes Aligned with Nazi Germany – Croatia. Washington DC: United States Holocaust Memorial Museum, 2025.

Huselja, Alma. "Citizens and Thieves: 'Aryanization' in Wartime Varaždin." *Holocaust and Genocide Studies* 38, no. 2 (autumn 2024).

Jones, Ray. "The Economic Puzzle of Oskar Schindler: Amenity Potential and Rational Choice." *The American Journal of Economics and Sociology* 57, no. 1 (January 1998).

Kisić-Kolanović, Nada. "Podržavljenje imovine Židova u NDH." *Časopis za suvremenu povijest* 30, no. 1 (1998).

Michelbacher, Dallas. "Anti-Semitism and Economic Regeneration." In *The Utopia of Terror: Life and Death in Wartime Croatia*, ed. Rory Yeomans New York: Rochester University Press, 2016.

Miljan, Goran. "The Ustasha Youth and the Aryanization of Jewish Property in the Independent State of Croatia, 1941-1945." *European Holocaust Studies* 2 (2019).

—. and Anders E.B. Blomqvist. "The Unwanted Citizens: The 'Legality' of Jewish Destruction in Croatia and Romania during World War II." *Comparative Legal History* 11, no. 2 (2023).

Pass Friedenreich, Harriet. *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community.* Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1979.

Pegelow Kaplan, Thomas and Wolfgang Gruner. *Resisting Persecution: Jews and Their Petitions During the Holocaust*. New York: Berghahn Books, 2020.

Petrović-Gladanac, Sanja. "When Economics was a Racial Endeavour: The Aryanization of Jewish Stores and Businesses in Wartime Sarajevo." In *A Marketplace Without Jews: Aryanization and the Final Solution in Southeastern Europe, 1939-1945*, ed. Rory Yeomans. London and New York: Routledge, 2025

Robinson, Emily. "Touching the Void: Affective History and the Impossible." *Rethinking History* 14, no. 4 (2010).

Salber-Philips, Mark. "On the Advantage and Disadvantage of Sentimental History for Life." *History Workshop Journal* 65, no. 1 (Spring 2008).

Sobolevski, Mihael and Narcisa Lengl-Krizman. "Hapšenje 165 jevrejskih omladinaca u Zagrebu u maju 1941. godine." *Novi omanut* 31, no. 5759 (November-December 1998).

Volner, Hrvoje. "'Crumbs from the Table': Aryanization, Ethnic Competition, and the Final Solution in Wartime Osijek." In *A Marketplace Without Jews.* ed. Rory Yeomans. London/New York: Routledge, 2024.

Vuković, Igor. "An Order of Crime: The Criminal Law of the Independent State of Croatia (NDH), 1941-1945," *Balcanica* 48 (2017).

Yeomans, Rory. "In Search of Myself: Autobiography, Imposture, and Survival in Wartime Croatia." *S:IMON SHOAH: Intervention. Methods. Documentation.* 4, no. 1 (2017)

—. "Purifying the Shopfloor: Kastner and Oehler Department Store as a Case Study of Aryanization in Wartime Europe." In *Modern Antisemitisms in the Peripheries: Europe and its Colonies 1880-1945*, ed. Éva Kovacs and Raul Cârstorcea. Vienna: New Academic Publishing, 2019.

—. "The Practice of Everyday Resistance: Ordinary People, Opposition, and Terror in Wartime Croatia." In *Anti-Axis Resistance in Southeastern Europe, 1939-1945: Forms and Varieties*, ed. John-Paul Newman, Rade Ristanović, and Ljubinka Škodrić. Schöningh: Brill, 2023.

Zapruder, Alexandra. *Salvaged Pages: Young Writers Diaries of the Holocaust.* New Haven: Yale University Press, 2015.

Zatezalo, Đuro. *Jadovno: kompleks ustaških logora 1941: zbornik dokumenata.* Beograd: Muzej žrtava genocida, 2007.

Zemljar, Ante. *Haron i sudbine: Ustaški koncentracioni logori Slana i Metajna na ostrvu Pagu – 1941.* Beograd: Četvrti Jul, 1988.

Živaković-Kerže, Zlata. "Podržavljenje imovine Židova u Osijeku u NDH." *Časopis za suvremenu povijest* 39, no. 1 (2007).

Др Рори ЈЕОМАНС
Независни истраживач, Уједињено Краљевство
roryyeomans1977@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-1566-5385

О емоцији, писању молби властима и Холокаусту. Живот и смрт јеврејске породице у Загребу током Другог светског рата

Резиме

Овај рад реконструише судбину породице Шленгер, имућне јеврејске породице из Загреба, како би се испитала улога емоција и субјективности у историографији Холокауста. Њихова прича смештена је у шири контекст антисемитског прогона у Независној Држави Хрватској, где су правна дискриминација, економска експропријација и произвољна хапшења нагло изменили свакодневицу Јевреја након 1941. године. Посебна пажња посвећена је хапшењу 165 јеврејских младића, међу којима су били и браћа Шленгер, као и њиховој депортацији у логор Јадовно, где је већина страдала.

Средиште рада чини пажљива анализа молби које су јеврејске породице упућивале усташким властима. Ови документи откривају не само стратегије којима су породице настојале да издејствују ослобађање својих ближњих – наглашавајући лојалност, корисност и хрватски идентитет – већ и снажну емоционалну компоненту тих обраћања. Све очајније молбе Левина и Марије Шленгер показују психолошки терет неизвесности, страха и губитка, као и постепено гашење наде.

Полемишући са историографским расправама о објективности и афекту, рад указује да овакве молбе пружају драгоцен увид у унутрашњи живот жртава Холокауста. Уместо да се посматрају искључиво као административни извори, предлаже

се њихово читање као израза трауме, субјективности и проживљеног искуства. На тај начин, рад доводи у питање конвенционалне приступе који фаворизују дистанцирану анализу и залаже се за емпатичнији приступ, враћајући жртве у средиште сопствених историјских наратива.

Кључне речи: НДХ, Јевреји, Холокауст, Загреб, микро историја, писање молби властима.

DOI https://doi.org/10.66893/hevruta.2026.tod.199-210

УДК 821.411.16.09 Papo E.:82.01

Оригинални научни рад/Original scientific paper
Примљен/Received: 18. 11. 2025.
Прихваћен/Accepted: 3. 4. 2026.

Dr. Gordana TODORIĆ, Research Associate
Moshe David Gaon Center, Ben Gurion University of the Negev
gordanatodoric021@gmail.com
https://orcid.org/0009-0006-0894-5852

Eliezer Papo's Ludus and Loghothesis

Abstract: In this paper, I examine Eliezer Papo's language creation, i.e. the signifying practices he applies, shaping a new language and generating a new layer of poetic expression.

Keywords: Sephardim, ludus, logothesis, meaning, language creation

The literary work of Eliezer Papo is a novelty on the literary scene. It is literature characterized by an abundance of literary devices and meanings, as earlier research has pointed out.[1] At the turn of the century, as postwar Yugoslavia was falling apart, rabbi and scholar[2] Eliezer Papo appeared on the literary scene. First with *Se-*

[1] The author of this paper has published several studies on this topic, on which this paper relies, and which are listed in the literature.

[2] In 2020, part of the Papo's doctoral dissertation on parodies of the Passover Haggadah was translated into Serbian, under the title *Borba, duh i opstanak: Partizanska agada: Jedinstvena pashalna parodija iz vremena Holokausta* [Fighting, Laughing and Surviving. The Story of the Partizan Haggadah, a Unique Passover Parody Composed in the Holocaust], transl. Gordana Todorić, (Novi Sad: Futura publikacije: Jevrejska opština Novi Sad, 2020). https://jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/1497 The writer's inclination towards researching linguistic material could also be seen in this book, primarily in the exceptional translation of the poem into Serbian.

fardske priče [Sephardic Tales][3] and *Sarajevska megila* [Megillah of Sarajevo][4] (2001). These were followed by the books *Nesabrane priče i još nesabranije misli i crtice, a o десетерцу da se i ne govori* [Uncollected Tales and Even More Uncollected Thoughts and Lines, Not to Mention Decasyllabic Verse], published in 2022[5], *Časovničar i sačasnici* [The Watchmaker and His Peers] (2007, revised 2023)[6], with the subtitle *Zbirka postistorijskih priča (s domaćim zadacima) podijeljena u pet časova i najmanje četiri odmora* [A Collection of Post-Historical Tales (with Homework) Divided into Five Classes and at Least Four Breaks]. A new, revised edition of the collection of short stories *Sefardske priče* was published 2024, under the title *Zbrka riješenih zadataka iz života i poetike* [A jumble of Solved Tasks from Life and Poetics][7]. A new and revised edition of the Sarajevo Megillah was published in February 2026.

One of the issues that could be considered when approaching the work of Eliezer Papo is the problem of classifying this literature. In other words, is it Serbian literature or Jewish literature, especially if we consider that the writer is originally from the former Yugoslavia, that he writes in Serbian, but that the works were created in Israel, where he has lived and worked for years. This question has not yet been given a single literary-theoretical answer.[8]

From a literary-historical perspective, I believe that, in the case of Eliezer Papo, we could speak of works of Serbian literature that fully restore the continuity, forcibly interrupted by the Holocaust, with the literary work of Jewish writers of interwar Yugoslavia, who, in terms of thematic and/or stylistic aspects, nurtured the tradition

[3] (Beograd: Centar za stvaralaštvo mladih, 2000).

[4] (Beograd: Centar za stvaralaštvo mladih, 2001).

[5] (Novi Sad: Zrenjanin: Agora; Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2022).

[6] (Tuzla: Bosanska riječ – Das Bosnische Wort; Zenica: Opća biblioteka, 2007), (Novi Sad :Zrenjanin: Agora; Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2023). https://jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/1207

[7] (Zrenjanin; Novi Sad: Agora, Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2024). https://jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/3190

[8] Krinka Vidaković Petrov also wrote about this problem in the study *Culture of Spanish Jews on Yugoslav soil: XVI-XX century* and Predrag Palavestra in the book *Jewish writers in Serbian literature*.

from which they originated. Let us acknowledge that Papo's literature is also connected to that tradition not only by restoring the religious canon, but also by actualizing the experience of interwar Jewish literature (and often that written much earlier) through a significantly innovative apparatus that he brings to the contemporary literary moment. Finally, regardless of issues of classification within the literary canon, one thing is certain. The Jews of the European diaspora wrote with their eyes fixed on the Promised Land. From the texts of the Passover Haggadah to the poems of Judah Halevi, and to rabbinical treatises, among which those of the Rabbi Yehuda Alkalai of Zemun are particularly interesting for the Serbian region, all were written with the awareness that they are exiles and with the hope that they will one day return to their Promised Land. Eliezer Papo, without forgetting such a heritage, writes from Israel, from Haaretz, establishing a two-way bridge not only between two contemporary literatures, but also between the past, in which his ancestors were forcibly stopped by the Holocaust, and the present. That continuity alone would be reason enough to think about Papo's literature. And that is not all.

"According to historian Niall Ferguson's research, every great civilization that collapsed, first lost its capacity for gratitude toward its ancestors."[9] If we ask ourselves what it would mean to renew feelings of gratitude towards our ancestors, the answer could be found in a statement of Rabbi Jonathan Sacks. In one of his podcasts, Douglas Murray, British neoconservative political commentator, cultural critic, and journalist recounted how rabbi Sacks corrected Isaiah Berlin's claim that to be Jewish means to have a sense of history. According to rabbi Sacks, to be Jewish is to have a sense of memory.[10]

As an academic and rabbi, Eliezer Papo researches Sephardic culture and makes significant references to it in his literary work. Thus, the initial keywords for considering his literary procedure could be gratitude toward ancestors and the question of the sense of memory.

---

[9] Duglas Murray, "We Have Six Months Left". Published January 19, 2024, date of access: 16. 11. 2025, https://www.youtube.com/watch?v=Q4gwpfi71ss.

[10] Ibid.

While the first term *gratitude toward ancestors* does not necessarily require explanation, when talking about a writer who, in addition to his academic expertise, possesses respectable rabbinic knowledge, I will attempt to explain the use of the second term – *the sense of memory.*

In my previous papers,[11] I pointed out the genre and linguistic diversity in Eliezer Papo's books. It turns out that he is a writer who, from a stylistic point of view, has a sovereign command of the language and whose semantic field relies heavily on the poetic register of the literary language. Furthermore, the writer demonstrates that he is the inheritor of some postmodern practices, which could be described as transcending genre boundaries.

One of the important questions regarding Papo's literary text concerns the meaning of the actualization of the decasyllabic verse, the traditional meter of Serbian oral literature, which appeared in his renditions of the *Book of Esther*/ מְגִלַּת אֶסְתֵּר/ Megillat Esther and the Book of Ruth/ מְגִלַּת רוּת / Megillath Ruth, as well as in the author's poems. In the meantime, Papo's rendition of Jeremiah's (ירמיהו) *Book of Lamentations/* אֵיכָה, also appeared, in the form of the traditional Serbian lament meter (a trochaic verse of eight syllables with a four-syllable addition, functioning as a kind of refrain). This shows that the writer has an enduring interest in the question of poetic language, in particular the layer of sound and the layer of meaning, according to Roman Ingarden's terminology. Furthermore, in his last two books, he expresses a noticeable actualization of multilingualism, through which he raises the question of a stable signifier.

Starting from the stance that, by actualizing the verse of oral literature, he brought something new to 21st century Serbian literature, I will attempt to carefully consider his poetic procedures, which are more than unconventional, and to understand the connection with the Sephardic literary tradition.

[11] The latest is *To Read, to Listen, to Understand or: How to recollect yourself in the Text* (2025).

In my previously mentioned paper, I introduced and elaborated on the term *khôra*[12], in the sense given to it by Jacques Derrida, aiming, without pretensions to engage in a philosophical discussion of this term, to highlight a phenomenon significant for Papo's literary procedures. Among others, it can be said of Papo`s literature that "it is not just a record of people and events which no longer exist, so they are not (only) the material of the discourse of nostalgia. Rather, one would say that, primarily in form, they appear as a mode of speaking about non-time and non-space, which would be comparable to Derridian *khôra*"[13]. It therefore indicates not only that Sephardic literature existed in the Balkans and what it was conceptually, but also remembers its violent interruption, caused by the Holocaust. Moreover, this literature establishes continuity, which is a qualitative shift.

The paradigm of this literary procedure could be recognized in the traditional song *Mi kamoha*[14], which was sung by the Sephar-

[12] "Khora is to be understood as a kind of mirror; on her immeasurable surface the eternal Ideas are reflected without mixing with (their own) reflections. The reflection does not really exist. The "real reality" is only that of the reflected Idea. The two of them never meet each other. The process of reflection, however, provides the reflection (that is, the sensible thing) with a kind of existence, albeit temporary as well as conditional. The mirror itself (the khora) suffers nothing. It "is" nothing. As long as the Idea is reflected, it "gives place" to the reflection, once the Idea "turns its back and leaves" the mirror returns to what always has been, an anonymous, amorphous, indifferent surface with no attributes whatsoever." Khora' s function in Plato, therefore, is that of metaphysical police. It is khora that prevents and even prohibits a coincidence between what really is (the Ideas) and what is not (their sensible reflections). In other words, she prevents nothing less than the collapse of the entire Platonic universe. By virtue of this function, khora makes language possible. Khora herself cannot be subject of the language, granted, but without the khora language itself would have been impossible (John Manoussakis, "Khora: The Hermeneutics of Hyphenation*," Revista Portuguesa de Filosofia* 58, no. 1 (2002): 94, date of access: 16. 11. 2025, http://www.jstor.org/stable/40337673).

[13] Gordana Todorić, *To Read, to Listen, to Understand or: How to recollect yourself in the Text*, 2025. (forthcoming, 2025)

[14] *Mi kamoha* is a four-language piyyut (liturgical poem) from a Sarajevo pizmonjer (a collection of traditional Jewish songs (pizmonim) and melodies sung with the intention of praising God as well as learning certain aspects of traditional religious teachings.The verses and the Serbian translation are in the book *Ljepša i starija Sarajevska megila – skica za portret jednog svijeta u trinaest di-*

dim from Kosovo and which Papo integrates into the corpus of his latest book. It is a poem of six quatrain stanzas, the peculiarity of which is that each verse is sung in a different language: Hebrew, Ladino, Turkish and Serbian. These people sang about the difficult life in the Diaspora and asked God for help and deliverance, to be achieved by returning to the Land of Israel. They sang in the languages they were surrounded by and which, with varying degrees of skill, they had to use in order to survive. Based on his academic expertise, Papo knows all this, yet he does not create a nostalgic compendium of something left behind in the past.

If for the Sephardim in the 19th and early 20th centuries, multilingualism was a mode of survival, for Eliezer it is the starting point for language creation. In several stories from the book *Uncollected Tales*, Ladino is integrated with accompanying translation in Serbian, the language in which the stories were written. Thus, both languages are placed on an equal footing. In the story *Ni evet-zet ni jok-zet* [Neither evet/ son-in-law nor jok/ son-in-law][15] from the same book, Turkish and Ser-

jelova: deset poteza perom i tri horske pjesme, which was published 2026. Here we quote only the first three stanzas, in the transliteration of Eliezer Papo:
Mi kamoha needar behol dar vedar,
A tu ižo kisto mira d'ajudar,
Ne zor ajlaj uglum čiker bu kadar.
Zašto činеš tako naše Gospodar?
Neeman, neeman, neeman Sur Goali,
Jaale, jaale, jaale šir miluli.

Tešalah haroneha beohele ami,
Komo los kulevros me morden a mi,
Efendum Sultanum baken elimi,
Otima na dušman, ajduk, harami.
Neeman...

Timhe et Amalek ki jad al kes Ja,
Tanbjen a Jišmael ke es mala haja,
Malimi dilir duja, duja,
Boska me ostave bres košulja.
Neeman...

[15] Eliezer Papo, *Nesabrane priče i još nesabranije misli i crtice, a o десетерцу da se i ne govori* (Novi Sad; Zrenjanin: Agora, 2022), 179.

bian are already combined in the title, in order to emphasize the theme of the story about the search for a son-in-law. The first part of both compounds is of Turkish origin, even though the story is about the Sephardim. Finally, in the decasyllabic verse translations of *The Book of Esther* and *The Book of Ruth*, Turkisms, once more prominent in the Serbian language, contribute to the authenticity of the decasyllabic verse, the kind recorded in the collections of folklorists, primarily Vuk Karadžić. Perhaps the most radical example of linguistic procedures can be found in the short story "Sarajevski doprinos razvoju opšteg jevrejskog prava" [The Sarajevo Contribution to the Development of General Jewish Law] from *Uncollected Tales*, where a Turkism is explained in Ladino. Papo writes: "Između tih dviju tragedija, bosanski su Sefardi mahom vodili jedan neopterećen život, u kome su malo ugađali Bogu, malo više sebi, a sve to natenane i po istilahu, sin siklet i sin ađile, bez srkleta i bez žurbe" [Between those two tragedies, the Bosnian Sephardim mostly led an unencumbered life, in which they pleased God a little, and themselves a little more, all of this leisurely and according to the term, sin siklet and sin ađile, without *srklet* and without haste][16]. The words have been brought into the relationship of synonymy: *po istilahu* (with the Serbian prefix -po), *sin siklet i sin ađile*. The meaning would be, "slowly, no haste, no stress". Arranged in this way, they are an example of hypertextuality in Gérard Genet's sense of the word.

However, when such words are found in the author's decasyllabic poem, with a contemporary and no longer biblical or, as in the original poems, heroic theme, they become a stylistic device that generates the estrangement effect[17], in the sense given to that term by Bertolt Brecht[18]. And although Brecht uses that procedure to draw attention to the political situation in interwar Germany from a Marxist perspective, methodologically, these procedures are com-

[16] Papo, „Nesabrane priče", 103. All translations of Papo's literature are mine.

[17] The term *Verfremdungseffekt* is rooted in the Russian Formalist notion of the device of making strange (приём остранения/priyom ostraneniya), which literary critic Viktor Shklovsky claims is the essence of all art.

[18] Brecht first used the term in his essay "Alienation Effects in Chinese Acting" first published in 1936, in which he described it as performing "in such a way that the audience was hindered from simply identifying itself with the characters in the play".

parable. By constructing a language that is sometimes difficult for the modern reader to understand, Papo actualizes the memory of the vanished Sephardic linguistic bricolage, but for the Serbian reader, he expands the semantic field with the memory of the epic oral tradition. Finally, both of these streams constitute a new, authentic linguistic expression, based on a stable value pattern. After the twentieth-century disorientation, clearly diagnosed by postmodern theories, the establishment of a *fulcrum, or point of support*, with a capital G in the word God, as in Papo's literature, naturally required a new linguistic expression.

When literary theorist Roland Barthes wrote about the language of Marquis de Sade, Jean-Baptiste, Joseph Fourier and Ignatius of Loyola, he observed: "The language they found is obviously not linguistic, a language of communication. It is a new language, traversed by (or traversing) natural language, but open only to the semiological definition of Text. (…) Were logothesis to stop at setting up a ritual, i.e. rhetoric, the founder of a language would be no more than the author of a system (what is called a philosopher, a scholar, or a thinker). Sade, Fourier, Loyola are something else: formulators (commonly called writers)."[19] And if, according to Roland Barthes, the foundation of the language of a literary text can be called a logothesis, and the founder – a logothete, we can also think of Eliezer Papo in the same way. Sensing this, Papo also added dictionaries to his books *Uncollected Tales* and *A Jumble of Solved Tasks*. On the first semantic level, dictionaries are there to explain words and expressions to the contemporary reader of the Serbian language, primarily from Turkish, but also Ladino and Hebrew, without which the text would be unreadable. However, if we recall that Danilo Kiš also added a postscript to his *Encyclopedia of the Dead*[20], in which he included comments arguing for the documentary approach, that is, for reality that is the material for fiction, then Papo's decision to include a dictionary of foreign words and expressions can be interpreted similarly. If this is the case, we are left to think about the pro-

[19] Roland Barthes, *Sade, Fourier, Loyola* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1989), 5.

[20] Danilo Kiš, *Enciklopedija mrtvih* (Beograd: BIGZ, 1990).

cess by which this material is transformed from reality into fiction. Since we are talking about linguistic material, the poetic process ultimately results in a creation of a new language – logothesis.

Explaining the dualistic polarity within which the four categories of games (*agon, alea, mimesis and ilinx*) can be variously placed, Roger Caillois in his book *Les jeux et les hommes* [*Man, Play and Games*] writes that *paidia*, or uncontrolled fantasy, is a spontaneous form of play through improvisation, the rules of which are created during the course of the game. *Ludus* requires effort, patience, skill, or ingenuity, its rules are set from the outset, and the game is conceived before it is played. According to Caillois, *paidia* reflects the moral and intellectual values of a culture. In this context, *ludus* is described as a convention, technique, or device that structures play, whether in the ordering of the days of the week or in a children's game. The feeling of satisfaction that arises from overcoming a deliberately set obstacle is what Roger Caillois calls *ludus.* One of the most striking examples can be found in Papo's short story, *Popis* [Census]. After a series of hilarious scenes, in which each member of one Jewish family in Sarajevo declares a different ethnicity and religious affiliation, the writer ends the narrative with the words: "Izgleda da svim tim Jevrejima, Sefardima, Jugoslovenima i Izraelcima nije smetalo da u porodici imaju i Bosanku. Svima je bilo jasno da njen novi identitet proističe iz njene ljubavne veze, ali se niko nije petljao. Svak je na jedvite jade pronašao svoju ravnotežu, tako da nikom nije padalo na pamet da remeti tuđu." [It seems that none of those Jews, Sephardim, Yugoslavs and Israelis minded having a Bosnian woman in their family. It was clear to everyone that her new identity stemmed from her love affair, but no one meddled. Everyone struggled to find their own balance, so no one thought of disturbing someone else's][21].

Hakham José Faur, one of the hakhamim before whom Papo studied Torah, speaks of God as a writer[22] (Faur 1989). The fundamental canon that Papo follows, which in his literary work can be

[21] Eliezer Papo, *Zbrka riješenih zadataka iz života i poetike* (Zrenjanin; Novi Sad: Agora, Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2024), 110.

[22] Josef Faur, „God as a Writer: Omnipresence and the Art of Dissimulation", *Religion and Intellectual Life* 6, 1989, 31–43.

described as *Imitatio Dei*, is an apparent form of *ludus*. The essential innovation of this literature, its ability, as the writer sometimes says, to "keep several balls in the air and juggle them, without abandoning the path of God"[23], could be the essence of the expression with which I have titled this paper.

Summary

The first decades of the 21st century included several books by Eliezer Papo in the corpus of Serbian literature. In their content and form, these books represent a significant novelty, as they open a new chapter in the literature written by Jews in the Serbian language.

The writer, through his books of short stories and other genre variations, posed several hermeneutical tasks to readers, the most important of which was the status of the signifier.

In this paper, we focused on what the Russian formalists called poetic language. A process comparable to the "alienation effect", the metrical play with verse and numerous other processes that can be observed in Papo's literature, require a careful balancing between ludus and loghothesis (in the sense that Roland Barthes gives to these terms) that this literature generates.

Bibliography

Published sources

Papo, Eliezer. *Borba, duh i opstanak: Partizanska agada: jedinstvena pashalna parodija iz vremena Holokausta*, Novi Sad: Futura publikacije: Jevrejska opština Novi Sad, 2020. (cyrillic) https://jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/1497

Papo, Eliezer. *Nesabrane priče i još nesabranije misli i crtice, a o деветерцу da se i ne govori*. Novi Sad; Zrenjanin: Agora, 2022. (cyrillic)

Papo, Eliezer. *Zbrka riješenih zadataka iz života i poetike.* Zrenjanin; Novi Sad: Agora, Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2024. (cyrillic) https://jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/3190

[23] יהוה said to Abram, "Go forth from your native land and from your father's house to the land that I will show you". Genesis, 12:1.

Papo, Eliezer, *Sarajevska megila, ljepša i starija – skica za portret jednog svijeta u trinaest dijelova: deset poteza perom i tri horske pjesme.* Zrenjanin; Novi Sad: Agora, 2026.

Online audio-video sources

Murray. Duglas. *We Have Six Monts Left*, 2024. Date of access: 16. 11. 2025. https://www.youtube.com/watch?v=Q4gwpfi71ss

Literature

Barthes, Roland. *Sade, Fourier, Loyola*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1989.

Brecht, Bertolt, and Eric Bentley. "On Chinese Acting." The Tulane Drama Review 6, no. 1 (1961): 130–36. Date of access: 16. 11. 2025. https://doi.org/10.2307/1125011.

Faur, Josef. „God as a Writer: Omnipresence and the Art of Dissimulation", *Religion and Intellectual Life* 6/1989, 31-43.

Kajoa, Rože. *Igre i ljudi*. Beograd: Nolit, 1979.

Kiš, Danilo. *Enciklopedija mrtvih*. Beograd: BIGZ, 1990.

Manoussakis, John. „Khora: The Hermeneutics of Hyphenation". *Revista Portuguesa de Filosofia*, *58, no*.1(2002), 93–100, date of access: 16. 11. 2025, http://www.jstor.org/stable/40337673

Robinson, Douglas. *Estrangement and the Somatics of Literature*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2008.

Steiner, Peter. *Russian Formalism; A Metapoetics*. Cornell University Press/Ithaca/London, 1984.

Todorić, Gordana. *Ludus i logotezis Aleksandra Popovića*. Novi Sad: Pozorišni muzej Vojvodine, 2012.

Todorić, Gordana. Napomene o metodici nastave ili beleške sa dopunskih časova. U: Eliezer Papo, *Časovničar i sačasnici: zbirka postistorijskih priča (s domaćim zadacima) podijeljena u pet časova i najmanje četiri odmora*. Novi Sad; Zrenjanin: Agora; Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2023.

Todorić, Gordana. Sabiranje u tekstu. U: Eliezer Papo, *Nesabrane priče: i još nesabranije misli i crtice, a o desetercu da se i ne govori.* Zrenjanin ; Novi Sad : Agora ; Beograd : Narodna biblioteka Srbije, 2022.
Todorić, Gordana. To Read, to Listen, to Understand, or: How to Recollect Yourself in Text, *Colloquia Humanistica No 14*, Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, 2025.

Др Гордана ТОДОРИЋ, научни сарадник
Моше Давид Гаон Центар, Универзитет „Бен Гурион" у Гаеву
gordanatodoric021@gmail.com
https://orcid.org/0009-0006-0894-5852

Лудус и логотезис Елиезера Папе

Резиме

Прве деценије 21. века обухватиле су неколико књига Елиезера Папе у корпусу српске књижевности. Својим садржајем и формом, ове књиге представљају значајну новину, јер отварају ново поглавље у књижевности коју Јевреји пишу на српском језику.

Писац је својим књигама кратких прича и другим жанровским варијацијама пред читаоце поставио неколико херменеутичких задатака, од којих је најважнији статус означитеља.

У раду смо се фокусирали на оно што су руски формалисти називали песничким језиком. Поступак упоредив са „ефектом очуђења", метричка игра стихом и бројни други поступци који се могу приметити у Папиној књижевности, захтевају пажљиво балансирање између лудуса и логотезе (у смислу који Ролан Барт даје тим терминима) које та књижевност генерише.

Кључне речи: Сефарди, лудус, логотезис, значење, стварање језика

DOI https://doi.org/10.66893/hevruta.2026.alb.211-226

УДК 2.027.54(=411.16):004.9(497.11)

Прегледни рад/Review article
Примљен/Received: 20. 8. 2025.
Прихваћен/Accepted: 22. 10. 2025.

Biljana ALBAHARI, Library Advisor
National Library of Serbia
albaharib@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-7433-5848

Jewish Digital Library: Significance and Role

Abstract: The most contemporary methods of preserving the memory of the Holocaust, given shape at the Yad Vashem Memorial Center in Jerusalem, imply that research is not limited only to the duration of the Holocaust, but is expanded to include everything that historically, culturally, and ideologically preceded it, as well as what constitutes as its consequences. The digital environment, new media, and social networks have significantly accelerated and enriched this process, enabling data and information to be intentionally collected, archived, efficiently disseminated, and made visible and accessible worldwide. The Jewish Digital Library is also being developed in this direction and at the end of 2019 it started creation of a thematic repository focused on collecting, consolidating, digitizing, presenting, promoting, and preserving Jewish cultural, religious, and secular heritage. By establishing a comprehensive, organized, and unique thematic online database, this library contributes to the easier and faster accessibility and greater visibility of academic and professional literature related to Jewish heritage and, in particular, the Holocaust in Serbia and the former Yugoslavia.

Keywords: Jewish history, Jewish written heritage, digital repository, digitization, dissemination, Holocaust

Introduction

Many publications have been issued worldwide about the rich Jewish history, religion, culture, and tradition. An impressive number of books and journals printed in almost all languages and countries of the world, scholarly and professional works, diaries, studies, and many other publications, testify to the participation of the

Jewish people in the civilizational dynamics. Such publications also exist in our region. Numerous studies of the rich Jewish heritage show that, from the first Jewish book *Tikun Hatzot* (*Midnight Prayers*) from 1837[1] and the first Jewish journal *El Amigo del Pueblo* from 1888[2] to the present day, over a thousand books, 76 Jewish newspapers and magazines,[3] and several thousand articles, studies, researches, testimonies, and other texts and documents have been printed and published.

Many bookstores, libraries, and cultural societies founded by Jews, especially between the two world wars, were renowned and well-known gathering places for Yugoslav intellectuals and artists and became part of our national heritage as a whole. So, for example, the Cultural-Educational Society *La Benevolencija* in Sarajevo had a building and a library with over 100,000 books; unfortunately, only a small number have been preserved. The Geca Kon Bookstore in Belgrade was a prominent meeting place for notable writers and intellectuals, and its owner, Geca Kon, was one of the leading Yugoslav booksellers and publishers. This bookstore published some of the most significant Yugoslav literary and scholarly works. The Nazis killed Kon and his family and confiscated their property; the printing press was used to spread Nazi propaganda, and many books were taken to Germany and Austria. The Jewish Reading Room in Belgrade was also one of the most important Jewish cultural institutions between the two wars. This institution held four thousand book titles and periodicals and had great significance, not only for the Jewish community, but also for the cultural history of Serbia as a whole. At the beginning of the war, all property, books, archives, and furniture, was looted or destroyed. The bookstore, printing press, and library of Lavoslav Hartman, Stjepan Kugli, and Albert

[1] Ženi Lebl, *Jewish books printed in Belgrade: 1837–1905.* (Gornji Milanovac: Dečje novine, 1990), 57.

[2] Biljana Albahari, *Listanje vremena: Jevrejska periodika u Srbiji: 1888–2016* (Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2017), 25.

[3] Biljana Albahari, *Overview of Jewish periodicals in Serbia (1888–2019): 2nd supplemented electronic edition* (Belgrade: B. Albahari, 2020), 7. Retrieved November 10, 2023, from https://jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/1250

Dajč from Zagreb was a renowned institution and the largest publishing house in Croatia. It published around four thousand titles. In the Morpurgo Bookstore in Split, intellectuals and representatives of the Dalmatian national movement used to gather. Its founder, Vid Morpurgo, a Jew from Split, was a publisher, librarian, and politician. During the fascist occupation, the bookstore was looted, and many books were burned. The Morpurgo Bookstore published more than one hundred books, and its catalogues included around five thousand titles.

Based on these few examples, one can only infer the richness of the historical and cultural heritage of the Yugoslav Jewish community, yet also the scale of its destruction during the Holocaust. Even though this valuable heritage was mostly destroyed, several Jewish institutions, state archives, libraries, NGOs and individuals have been striving to collect and preserve traces of its existence. Thus, for example, the Library of the Federation of Jewish Communities currently holds around seven thousand volumes of thematic books and journals. The Jewish Historical Museum, also a unique institution of its kind in our country, preserves in its library about three hundred of the oldest and most valuable manuscripts, books, and journals. The library of the Jewish Community of Zagreb contains about twenty thousand publications in various languages, as well as non-book collections, posters, notes, and other materials. The Lavoslav Šik Library, affiliated with the Jewish Community of Zagreb, was named after Dr. Šik, a distinguished jurist, book lover, collector, and Zionist who perished in the Holocaust. Dr. Šik collected about seven thousand books and journals; his library is considered one of the largest Judaic libraries rescued during World War II in this part of Europe. The library of the Jewish Community in Sarajevo also owns a significant fund, much of which was preserved during the Nazi occupation. It holds a large number of old and valuable religious books and manuscripts, periodicals, and other publications in Hebrew, Ladino, Spanish, and German language. In addition, almost all Jewish communities have small libraries that are not registered in the official library network; their content and funds are insufficiently researched. Additionally, many state libraries and archives

across the former Yugoslavia are also in possession of similar materials, which have been only partially processed and classified.

After the end of World War II, these preserved collections, primarily within the remaining Jewish institutions, received a significant addition of materials related to the Holocaust. For a long time after liberation, the Holocaust remained the central theme; regarding this unfathomable human tragedy, various authors and publishers, only in Serbia, for example, have published over a hundred books and more than a thousand of professional and scholarly works. The Federation of Jewish Communities of Yugoslavia, and later of Serbia, the Jewish Historical Museum in Belgrade, and individual Jewish communities published more than fifty books on the Holocaust after the end of the Second World War. Recorded and remembered testimonies, personal and family fates and tragic experiences passed on by a few remaining survivors are of inestimable value. The collections *We Survived*[4], conceptualized according to Yad Vashem's educational philosophy, speaking about the individual, the family, the community, traditions, and life before the war, and then about the numbers, victims, and suffering, represent an exceptional example of such remembrance. Similarly, the Collections of the Jewish Historical Museum and the *Jewish Almanacs* represent an indispensable and valuable source of literature for the study of the history, culture, and national heritage, as well as the destruction of Jewish communities in Serbia and the countries of the former Yugoslavia during the Holocaust.

The Jewish Digital Library (JDL)

The preservation, unification, and presentation of written Jewish heritage require engagement and knowledge not only of Jewish history, religion, art and culture, but also professional experience and insight into the entire publishing activity. It implies the exploration of various funds and collections, an assessment of their

[4] Five collections in Serbian (*Mi smo preživeli* [We Survived]) and four in English (*We Survived*) have been deposited in the Jewish Digital Library both as complete collections and as individual testimonies, under the topic of the same title.

current condition, and their practical value. With the start of the internet, electronic databases, scanning, and computer processing, these tasks have been greatly accelerated, allowing the material created in digital form to be more easily classified, unified, and utilized. The initiators and founders of the *Jewish Digital Library Association*[5] recognized the additional potential in connecting these processes and initiated the formation of a unique, interactive, comprehensive, and recognizable digital database. They defined priority goals from the creation and maintenance of a reliable and systematized thematic collection of documents, increasing the visibility and availability of digital content in Serbian and other languages pertaining to Jewish heritage, preservation and easier research of the material about the Holocaust in Serbia and the former Yugoslavia online, with open access[6] to free browsing, use and download of the literature. Owing to the professional and precisely defined work regarding identifying, collecting, and digitizing materials, along with their expert classification, processing, and the entry of metadata into the repository, which is accessible via the internet to users around the world, this initiative has the potential to become a valuable link in the networking and promotion of the entirety of Jewish heritage. At the same time, by connecting personal and family histories with local and national history, this library can also be used by researchers and professionals whose work, or studies focus on Jewish history, and especially the Holocaust.

The library is focused on establishing a connection and cooperation with Jewish communities, as well as local, national, and international scholarly and cultural institutions, and non-governmental organizations. By continuously collecting and permanently preserving the digitized materials related to the Yugoslav Jewish community and the victims who perished during the Holocaust and by ensuring full accessibility to this material, this Library has become a unique and recognizable destination for numerous users who engage with Jewish heritage.

---

5 The association was registered in May 2019 with the Serbian Business Registers Agency (APR).

6 Open access (OA) is free, unrestricted online access to scientific works, primarily academic articles, books, and dissertations.

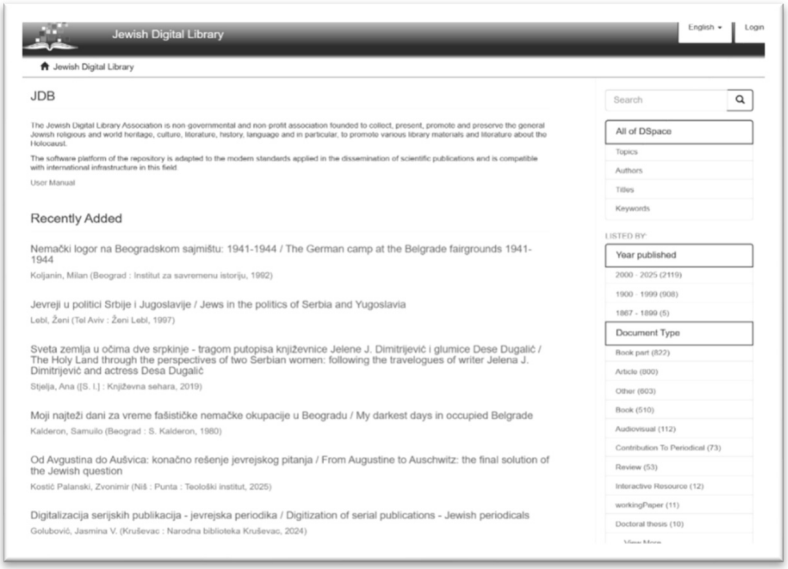

Home page of the Repository

Identification, collection, and deposition of materials

The identification and collection of thematic materials, as well as the formation of the Repository, began with participation in projects of the Federation of Jewish Communities of Serbia (FJCS) related to the study and documentation of the Holocaust period in Serbia (in 2019 and 2020)[7], and through cooperation with the University of Belgrade Computer Centre.

These two projects included the digitization of 120 books, the analytical processing of 1,200 articles, and the creation of corresponding metadata. During the project, over 25,000 pages from publications of the Federation of Jewish Communities of Serbia (formerly Yugoslavia), the Jewish Historical Museum, and various Jewish communities in Serbia were digitized. These publications largely re-

[7] The first project included a total of 51 books with around 17,000 digitized pages and 1,200 articles, all of which were analytically processed and described with appropriate metadata.

flect the work and activities of the Federation of Jewish Communities of Serbia/Yugoslavia, which, as the umbrella Jewish institution, was founded and operated as far back as the time of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes. After the end of the Second World War, the few survivors not only managed to restore this institution and continue its work under the same recognizable name[8], but also, through their publishing efforts, made a significant contribution to the study, preservation, and promotion of the entire Jewish heritage. For many years, the use of these publications was limited, and only through digitization and their deposition in the Repository did they become visible and fully accessible to users, libraries, archives, museums, and Jewish organizations. By creating digital copies, access to these publications has, on one hand, become incomparably easier and faster, and on the other, significantly more efficient, especially in the case of rare and old materials, which are now protected from further damage through the existence of digital copies.

The Repository

The activities of the JDL are largely focused on maintaining and developing the Repository, which represents an organized collection of various digitized documents.[9] The Repository primarily archives documents that have already been created in digital format or have subsequently been scanned and processed.[10] Given its purpose and function, the JDL Repository is based on a core set of metadata used for processing, archiving, preserving, and ensuring the visibility of materials, which can be adjusted and expanded as needed. Among various software models, JDL chose to use as its

8 The name of this institution has always contained the words Union of Jewish Communities, while the name of the country has varied.

9 In this context, the word document is used for various types of library, archival, or museum materials, such as books, articles, memoirs, diaries, photographs, posters, archival documents, letters, etc.

10 Dragana Stolić, LibGuides: Searching information sources – how to find literature: Digital repositories, 2019. Retrieved January 25, 2024, from https://unilib.libguides.com/c.php?g=660498&p=4664241.

operating platform the open-source software DSpace. The Computer Center of the University of Belgrade (CCUB)[11] adapted the software to the specific needs and requirements of this thematic repository. The software was developed according to modern standards related to data management, access, preservation, dissemination, and visibility; it is compatible with international infrastructure, Creative Commons licenses, copyright regulations, and open access conditions. The data stored in the Repository can be distributed via the Internet or other physical media.

Digitization

The goal of digitization is to transfer and store printed and other materials in a new, digital format, to facilitate access to resources related to Jewish heritage and the Holocaust, and to enable easier transfer of metadata and bibliographic descriptions. The entire process includes researching, choosing, and selecting material for digitization and deposit; scanning, "de-reading", or optical character recognition (OCR), technical preparation[12], file naming, creating abstracts and keywords in Serbian and English, entering metadata, adding digital objects and organizing them into appropriate themes within the Repository. Given that the database hosts various types of materials (books, scholarly papers, archival documents, conference proceedings, posters, educational and teaching materials, photographs, exhibition catalogues, audio and video recor-

[11] CCUB has customized the DSpace software platform and developed a range of tools that allow institutions in Serbia to establish their own institutional repositories for scientific outputs and publications in open access. CCUB handles technical maintenance and provides support for the use of digital repositories https://rcub.bg.ac.rs/en/repozitorizacija2.html, September 1, 2023.

[12] Technical preparation, besides OCR, also includes cropping and splitting pages, aligning margins, reducing file sizes, decreasing resolution, and optimizing for reading on a computer or a phone. Processed articles from journals or edited volumes are supplemented with cover and preliminary pages, the publication's table of contents, and sometimes the imprint or CIP (Cataloguing in Publication), so that the publication's source is visible on the internet even without the associated metadata from the JDL Repository.

dings, presentations, and other content), and that they come in different formats[13], the selection of the adaptable DSpace platform has provided the technical capabilities to expand or enhance the existing Repository with new segments.

Depositing, Access, Document Types, Preservation, and Use of Metadata

Records in the Repository consist of deposited files and the metadata that describe them. The deposited files are publicly accessible, except for those restricted by agreements, copyrights, or those with delayed access. Metadata is freely available to everyone and may be used in accordance with the CC license. Once the input process is complete, the metadata is visible, either through the basic display, or via the standard Dublin Core metadata view[14].

Various types of documents can be deposited in the Repository; multiple versions of the same document can also be deposited, particularly in the case of scholarly or professional articles. These may include drafts and working documents, non-peer reviewed or peer-reviewed versions, corrected and final manuscripts, or published versions. The information about a version is clearly marked, which is especially useful for researchers who wish to share their texts or connect with other authors working on similar topics. In this context, authors focusing on Jewish heritage and the Holocaust are often willing to share their work with the Jewish Digital Library, typically under a non-commercial license[15]. In doing so, they help increase the visibility of both their individual works and the broader body of Jewish written

[13] In the JDL Repository, it is possible to deposit textual, graphic, tabular, video, and audio files. The recommended, open, and sustainable formats are: for text (PDF/A, TXT, HTML, XML, CSV); for images and graphic materials (TIFF, JPEG 2000); for audio (WAVE, AIFF); for video (MOV, Motion JPEG 2000); and for tabular data (CSV, XML).

[14] Dublin Core is a set or schema of core metadata that is used to describe digital or physical resources and to enable their finding.

[15] Creative Commons (CC) or the commons of creative works. Depending on the selected license, the author retains only some (or waives all) rights to their work. https://creativecommons.org/cc-licenses/

heritage. In return, the JDL enables them to add an ORCID[16] identifier as well as to download and export citations in several citation styles[17].

Hosting of digital objects and associated metadata stored in the Repository is provided by the Computer Center of the University of Belgrade. The Center is responsible for its ongoing maintenance and development. The services provided include secure, uninterrupted, and smooth operation of the servers, administration of the operating system, database, and system software, as well as appropriate protection.

Further use of metadata is regulated by the established international standard OAI-PMH[18], which governs their exchange and integration into the European infrastructure of digital repositories of scientific results in open access. This protocol represents a standard application programming interface (API) for copying records from one system to another. Among many other advantages, this application enables the retrieval of bibliographic data, i.e. metadata from other systems and their transfer into new ones. In this way, gathered and standardized metadata and digital objects, connected with similar databases and related institutions and centers for the study of Jewish heritage in Serbia and worldwide, produce higher quality and more accurate search results.

Respecting Copyright and Publisher Rights

Authors and publishers who wish the digital copies of their publications to be deposited in the JDL Repository[19] must complete

[16] ORCID (Open Researcher and Contributor ID) is a permanent digital personal identifier that enables automatic linkage between an author, their works, and professional activities. It is intended both for individual researchers and for organizations involved in research, such as universities, laboratories, and commercial research companies.

[17] Currently, these are: RIS, BibTex, APA, Vancouver, and Chicago.

[18] Open Archives Initiative Protocol for Metadata Harvesting (OAI-PMH) – A protocol for the Open Archives Initiative to collect metadata.

[19] It is important to emphasize the difference between the original document and the digital copy. All rights to the physical form of the material remain with the authors and publishers, while JDL holds copyright only over the management software, digital copies, and the metadata contained in the Repository.

and sign a consent form and submit the publications in the recommended format[20]. In addition, they may establish a long-term cooperation agreement with JDL to ensure permanent archiving of their digital copies as well as greater visibility of their publications. Regardless of the form of consent, it is always clearly stated that JDL is a non-commercial project that serves the purposes of research and education. Access to, searching within, downloading full texts, and linking to its content is unlimited and free of charge for all. In return, users are expected to comply with legal regulations related to copyright and the good practices of using open web resources.

Many institutions, organizations, publishers, and authors give their consent for their works to be included in this database, convinced that by doing so they contribute further to the visibility and promotion of their publications, but also to the research and enrichment of Jewish heritage as a whole. For example, there are signed agreements of cooperation with the Federation of Jewish Communities, the Jewish Historical Museum, Jewish communities in Serbia, Croatia, Slovenia, North Macedonia, Bosnia and Herzegovina, and Montenegro, as well as with the Institute for Philosophy and Social Theory, the Museum of Genocide Victims, the Faculty of Philology and Arts at the University of Kragujevac, the Research and Documentation Center (CENDO), and the NGOs Haver Serbia and Terraforming, among others. We give special mention to the collaboration with Holocaust survivors—Aleksandar Aizenberg, Venecija Levi-Breder, and others who have entrusted their testimonies to this Repository.

Search Functionality

For the sake of simple and functional use, the structure of the Repository is organized according to topics, which reflect recognizable content in its broadest sense. These topics are divided into sub-topics and collections, depending on whether they group materials under a common title (e.g. issues and years of a journal), or

[20] For more information about depositing, see the JDL website in the "About JDL" section via the link https://jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/contact.

represent related materials within a broader theme (e.g. history of the Jews). It is definitely important to note that a single document may appear in multiple collections, if it addresses various topics.

In addition to browsing by the topic, the Repository can be searched by entering a specific term in the search field[21], by selecting keywords from an alphabetical index, or by year of publication, document type and version, and collection. The same types of searches are available within individual themes, where results can be displayed by authors, titles, or keywords.

Visibility and Cooperation

By establishing a recognisable thematic online Repository, the Jewish Digital Library (JDL) has also connected with international aggregators that harvest and share data from the DSpace platform, thereby significantly increasing its visibility and traffic. In that way the content of the Repository has been accessible from its very beginning through the World Catalog (WorldCat), the largest global network for library content and services, the Global Directory of Open Access Repositories (OpenDOAR), Google Scholar, the academic literature search engine, and the CORE aggregator for open access research papers.

From its establishment, this library has been promoted by the Center for Jewish Art and Culture Studies at the Faculty of Philosophy in Belgrade, through its traditional workshop *Jewish Art and Tradition.* At the international conference of the Association of Jewish Libraries in 2019 it was represented for the first time on the global level, after which it was also visible on the world interactive map of Judaica collections[22]. At the invitation of the Ministry of Edu-

[21] We have previously mentioned that during processing, all documents undergo OCR (optical character recognition), which enables the searching of the full text of all deposited documents. For this reason, the JDL differs from many other databases that can only be searched by authors, titles, or publication years. This service is of immeasurable importance to users and it significantly reduces the time required for research.

[22] https://jewishlibraries.org/mapping-ajl/, 14 November 2023.

cation and Science and the Faculty of Philosophy, an educational lecture on Jewish written heritage and use of the Repository was also held during a webinar for educators in Serbia. Particularly valuable is the collaboration with Wikipedia Serbia, established as part of the international GLAM project for Galleries, Libraries, Archives, and Museums, as well as at an Editing marathon for creating and expanding articles about notable Jews, Judaism, Jewish culture, and history when 70 new topics were added, linked to the content and sources from the JDL. Jewish Digital Library is also represented on the Digital History portal which collects websites and internet resources related to history, historiography, and archival science, as well as on the "National Education Portal" of the Institute for the Improvement of Education and Upbringing. It is also a part of the Networks Overcoming Antisemitism (NOA).

In order to find and collect materials, this library strives to expand its cooperation and to connect with similar institutions and organisations, both in the country and abroad. In addition to domestic libraries, archives, and museums, it maintains ongoing cooperation with the National Library of Israel, the Eventov Archive, Centropa, and other organizations and individuals.

By redirecting literature into the digital realm, numerous opportunities arise for its use, virtual connection, analysis and search functionality. Literature on Jewish topics which is being collected in the JDL Repository has thus become accessible to a much broader audience worldwide; among others, original and authentic documents previously unknown and unpublished are archived there. By integrating and synchronising metadata, networking digital objects, and linking them with similar databases, institutions, and centers for the study of Judaism and the Holocaust both domestically and internationally, research is made easier for users and scholars, and the broader public is given better insight and familiarity with this subject matter. Due to all this, and mostly due to its responsible and professional operation, Jewish Digital Library has become recognized and has earned a reputation not only in Serbia and the countries of the former Yugoslavia, but also within corresponding international circles.

Summary

The article examines the historical foundations, development, and contemporary significance of the Jewish Digital Library (JDL) as a central platform for the preservation and study of Jewish heritage in Serbia and the broader Yugoslav region. It begins by outlining the richness of Jewish cultural and intellectual life prior to the Second World War, emphasizing the extensive publishing activity, institutional networks, and cultural hubs that once existed, as well as the devastating losses inflicted during the Holocaust. The author underscores that surviving fragments of this heritage are today dispersed across various institutions, often insufficiently catalogued or accessible.

Within this context, the JDL is presented as a response to both the fragmentation and vulnerability of Jewish written heritage. The paper details the processes involved in building the repository, including identification, digitization, metadata standardization, and long-term preservation. Special attention is given to the technological infrastructure (notably the use of DSpace), open-access principles, and interoperability standards that enable integration with international research systems.

Beyond its technical dimension, the JDL is interpreted as a collaborative and scholarly network, linking archives, libraries, researchers, and communities. Its role extends from safeguarding rare materials to facilitating new forms of research, enhancing visibility of previously inaccessible sources, and encouraging academic exchange. The article ultimately argues that digital repositories such as the JDL not only preserve memory but actively reshape the ways in which Jewish history—particularly the Holocaust and its aftermath—is researched, interpreted, and communicated in the digital age.

Bibliography

Albahari, Biljana. *Bibliography of books about Jews and Judaism published in Serbia from 1837 to 2017.* Belgrade: National Library of Serbia, 2017. Retrieved February 17, 2024, from https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_jdb_1783

Albahari, Biljana. *Listanje vremena: Jevrejska periodika u Srbiji: 1888–2016 (Exhibition catalogue).* Belgrade: National Library of Serbia, 2017.

Albahari, Biljana. *Overview of Jewish periodicals in Serbia (1888–2019): 2nd supplemented electronic edition.* Belgrade: B. Albahari, 2020. Retrieved November 10, 2023, from https://jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/1250

Creative Commons. (n.d.). *Creative Commons.* Retrieved February 1, 2024, from https://creativecommons.org/cc-licenses/

Lebl, Ženi. *Jewish books printed in Belgrade: 1837–1905.* Gornji Milanovac: Dečje novine, 1990.

Stolić, Dragana. LibGuides: Searching information sources – how to find literature: Digital repositories, 2019. Retrieved January 25, 2024, from https://unilib.libguides.com/c.php?g=660498&p=4664241

Биљана АЛБАХАРИ, библиотекар саветник
Народна библиотека Србије
albaharib@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-7433-5848

Јеврејска дигитална библиотека: значај и улога

Резиме

Рад анализира историјске основе, развој и савремени значај Јеврејске дигиталне библиотеке (JDL) као централне платформе за очување и проучавање јеврејског наслеђа у Србији и ширем југословенском простору. Полазећи од богатства је-

врејског културног и интелектуалног живота пре Другог светског рата, ауторка указује на развијену издавачку делатност, институционалне мреже и културне центре, као и на њихово готово потпуно уништење током Холокауста. Посебно се истиче да су преостали трагови тог наслеђа данас расути по различитим институцијама и често недовољно обрађени и доступни.

У том контексту, Јеврејска дигитална библиотека се представља као одговор на фрагментираност и угроженост писаног наслеђа. Рад детаљно описује процесе изградње репозиторијума, укључујући идентификацију грађе, дигитализацију, стандардизацију метаподатака и њихово дугорочно чување. Посебна пажња посвећена је технолошкој основи система (пре свега платформи DSpace), принципима отвореног приступа и стандардима који омогућавају повезивање са међународним научним инфраструктурама.

Поред техничког аспекта, JDL се тумачи као сарадничка и научна мрежа која повезује архиве, библиотеке, истраживаче и заједнице. Њена улога превазилази очување грађе и обухвата омогућавање нових истраживачких приступа, повећање видљивости раније недоступних извора и подстицање научне размене. Ауторка закључује да дигитални репозиторијуми попут JDL не само да чувају сећање, већ и активно преобликују начине на које се јеврејска историја, нарочито Холокауст и његове последице, истражују и тумаче у дигиталном добу.

Кључне речи: јеврејска историја, јеврејско писано наслеђе, дигитални репозиторијум, дигитализација, дисеминација, Холокауст

DOI https://doi.org/10.66893/hevruta.2026.kra.227-254

УДК 316.647.8:323.12(=411.16)

Оригинални научни рад/Original scientific paper
Примљен/Received: 11. 12. 2025.
Прихваћен/Accepted: 3. 4. 2026.

Др Јан КРАСНИ
Центар за изучавање антисемитизма, Технички универзитет у Берлину
jan.krasni@tu-berlin.de
https://orcid.org/0000-0002-5192-8007

Discrimination Studies. Опис поља деловања, теоретске основе и једна студија случаја

Апстракт: Овај рад представља теоријско-научни преглед ширег поља истраживања тзв. Discrimination Studies, појмовно уобличен на српском као „истраживање угњетавања". У првом делу, текст описује ову област и поставља га у односу на сродне дисциплине и активистичке праксе. Затим следи преглед кључних теоријских оквира и емпиријских истраживања у Сједињеним Државама, са нагласком на структурним, дискурзивним и социјално-психолошким приступима и развоју интерсекционалности као спојног концепта. У наредном кораку анализирају се европски теоријски и истраживачки токови, посебно у контексту постколонијалног наслеђа, миграција и питања (расних, религијских и етничких) мањина. Посебно поглавље посвећено је немачком контексту, где се разматра концепт мржње према групама људи (gruppenbezogene Menschenfeindlichkeit, GMF) као покушај систематизације различитих облика мизантропије усмерене на одређене групе, а затим се даје историјски преглед истраживања антисемитизма на примеру Центра за истраживање антисемитизма у Берлину и Критичке теорије као кључног интелектуалног импулса за разумевање немачког антисемитизма. Завршни део чланка представља студију случаја пројекта Decoding Antisemitism као пример савремених, дигитално и дискурзивно оријентисаних истраживања антисемитизма, која комбинују квалитативне и рачунарске методе анализе медијских дискурса и показују на који начин нове технологије могу да прошире постојеће парадигме истраживања угњетавања.

Кључне речи: дискриминација, антисемитизам, теоријске школе, анализа дискурса, интерсекционалност

Општи преглед и поље деловања у истраживању угњетавања

Иако је сам назив области довољно речит, истраживање разних облика дискриминације и угњетавања се у периоду од после Другог светског рата развило и специјализовало у различитим правцима. Овај развој делом и изненађује јер, рецимо, неке етаблиране дисциплине које бисмо очекивали да буду део поља деловања ту не спадају, иако су и методолошки и тематски уско везани за питања дискриминације. Док неки други сектори – за које не бисмо могли да кажемо да су дубоко утемељени у науци већ бисмо их гледали као облике друштвеног и грађанског активизма – припадају пољу *истраживања* дискриминације у ширем смислу.

На овом месту, на самом почетку, предложили бисмо уместо дискриминације термин угњетавање за даље коришћење упркос интуитивном разумевању првобитног назива. Разлог за то је с једне стране естетске природе (у синтагми истраживање угњетавања примењује се алитерација), а са друге стране, што је за овај аргумент много важније, због тога што угњетавање покрива различите облике неједнаког, неправедног третмана – различите облике дискриминације – које исходе из обрасца понашања утемељеног у злоупотреби позицији моћи унутар друштвеног устројства, на *било којој разини друштва*. Угњетавање, дакле, подразумева трајно подређивање одређене групе људи кроз институције, брисање (чињење невидљивим) њих и њихових патњи на друштвеном нивоу,[1] или сасвим одређен (неповољан) начин представљања у култури, као и стављање под економски притисак: сетимо се само механизма асимилације кроз системску маргинализацију одређене групе која се дискурзивно одвија кроз неименовање те групе (или помињање искључиво у негативном контексту), игнорисању њихових колективних

[1] Конкретни термини који описују овакве дискурзивне процесе су unsichtbar machen (Axel Honneth, Recognition: Invisibility: On the Epistemology of 'Recvognition', *Aristotelian Society Supplementary Volume*, Vol. 75, Issue 1 (2003), 111–126) односно invisibilization (Benno Herzog, *Invisibilization of Suffering. The Moral Grammar of Disrespect*. (Palgrave Macmillan, 2020)).

и економских потреба, сузбијању њиховог позитивног културног израза итд. Другим речима, у овој структурној поставци, појам дискриминација би се бавио судбином појединца у склопу друштвеног устројства, док би се угњетавање односило на заједнице, скупине људи, колектив који дели неке заједничке одлике или чак и читаво идентитетско поље.

Свакако, као и у свакој поставци и у овоме предлогу се појављују противречја и проблеми. С једне стране често коришћен израз као што је „дискриминаторна тенденција" се очигледно тиче заједнице, али се угњетавање не помиње. С друге стране, страни језици ово нијансирање не препознају. Осим тога, противречје је очигледно – појединац је често дискриминисан зато што припада одређеној групи, те се такав третман исто тако може назвати и угњетавањем (нпр. жена у мушком или мушкарац у женском колективу, да не помињемо хомосексуалну оријентацију у хетеросексуалном окружењу или припадника омражене верске или националне групе у колективу који ту мржњу не скрива). Упркос овом очигледном противречју, ради појмовне и структурне разлике утемељене на *перспективи жртве* (да ли је у питању појединац или заједница), предлажемо на овом месту да се оно што се истражује у широком пољу discrimination studies на српском језику назива угњетавањем – и да се следствено томе на српском оно назива *истраживањем угњетавања* – док бисмо малтретирање појединца путем (злоупотребе) полуга система називали дискриминацијом. То је утолико практичније јер се на тај начин политичко-активистички комплекс усмерен на дискриминацију може лакше оделити од научноистраживачког поља интересовања. Тиме се и превазилази калк у преводу који би као „студије дискриминације" или „дискриминаторне студије" (!) звучао непрозирно, непромишљено, а самим тим и површно.

Али кренимо са најважнијим питањем: шта је то истраживање угњетавања и откуда потиче?

Discrimination Studies и истраживање угњетавања – општи, а кратки историјски преглед

Након Другог светског рата, утемељен у међународним актима као што је Универзална декларација о људским правима (1948), у Међународном пакту о грађанским и политичким правима (1966), као и у каснијој Повељи Европске уније о темељним правима (написана и ратификована 2000, ступила на снагу 2009. године са пуноправношћу Лисабонског споразума), појам дискриминације се етаблирао *кроз институционализовање борбе против тог феномена*, те оснивањем различитих антидискриминаторних тела (у нашем појмовнику ми бисмо овде говорили о спречавању угњетавања, јер се сва ова тела баве сузбијањем нарушавања права заједница). Непосредан разлог за овај међународни напор било је схватање да је важно ширити свест о последицама *мржње као друштвене категорије*, институционализованог и индустријализованог злочина у току Другог светског рата и неправди које су биле усмерене на сасвим одређене групе и заједнице људи. Треба подсетити да су конкретно у питању били Холокауст и Општи план за исток, два немачка плана за уништење сасвим одређених заједница људи – Јевреја и Словена. Међутим, у овом се контексту не смеју заборавити ни убрзо затим актуализоване *традиције расизама и нетрпељивости* западноевропских колонијалних сила које су их неговале према становништвима не само својих суседа, већ и својих колонија ван европског континента. У току послератних распада колонијалних екстрактивистичких империја, овај институционализовани чин самокритике био је услов опстанка суживота односно одржавања некаквих веза са бившим колонијама без претераног ратног конфликта које би ове европске земље додатно исцрпео након Другог светског рата. Као трећа група угњетавања која су постала видљива у току послератног „освешћивања историјских грехова" морају се посматрати и мање познати злочини европских земаља које су институционализовале своје облике расистичког угњетавања било према номадским народима (нпр. масовна стерилизација у Шведској према народу Сами и у

Швајцарској према Ромима и Синтима) или у верзији расизма потхрањеној биолошким увидима према људима који су патили од различитих телесних инвалидитета или душевних болести (на основу учења еугенике, пре свега у Немачкој и Шведској). Ништа мање се на овом месту мора дотаћи и традиције угњетавања утемељене у католичком верском фанатизму распрострањеног пре свега у земљама са јаким присуством других традиционалних верских заједница као што су Хрватска, Украјина, Пољска или Словачка. Исходишта мржње као друштвене категорија западне цивилизације може се тражити у католичкој традицији шпанске (односно шире, иберијске) „Реконкисте" и принципа чистоће крви (limpieza de sangre)[2] која је за оправдање мржње као друштвене категорије користила парадигму врло сличну принципу интерсекционалности, те комбиновала систематско друштвено угњетавање на основу вере, расе, рода и етничке припадности за испуњење својих (и тада и сада) недвосмислено нељудских циљева.[3]

Другим речима, може се без задршке рећи да је проблем мржње као друштвене категорије дубоко утемељен у традицији западне цивилизације, али исто тако да је и свест о потреби њеног превазилажења и превентиве против таквих тенденција у једном друштву исто тако потекла из западне цивилизације, делимично из алтруистичких, али ништа мање и из разлога самоодржања. У 80 година преовлађујућег мира после Другог светског рата, упркос ратовима и злочинима који су се на европском подручју десили, поменуте опште поставке прошле су кроз процес дубоког интелектуализовања и усвојене су у европским друштвима на неколико нивоа: на правно-институционалном, на политичко-идеолошком, научно-образовним и активистичко-

[2] Односно, још страшније, *чишћења* крви, као процеса који подразумева све оне злочине који су остали у колективној свести при самом помену католицизма односно шпанске империје.

[3] Á. F. Collado, *Historia de la Iglesia en España: Edad Moderna*. Vol. 10. (Instituto Superior de Estudios Teológicos San Ildefonso, 2007); D. Nirenberg, "Purity of blood". In: M. A. Bloxam (Ed.), *Oxford bibliographies in Renaissance and Reformation* (Oxford University Press, 2014).

друштвеном – који су сви подједнако важни како би се постигла права превентива друштвеног насиља (у будућности). Овај текст се посебно бави теоријским и научно-образовним аспектом, али се дотиче и заједничких тачака са осталим правцима деловања ове широке области.

Општи преглед: школе мишљења унутар истраживања угњетавања

Може се говорити о три школе мишљења или интелектуална правца унутар општег поља истраживања угњетавања. Прву школу представља структурни или институционални приступ и он је утемељен у америчкој (али и европској) правној науци и пракси. Он се бави асиметријама у областима као што су тржиште рада, становање, образовање и полиција. Важан је јер полази од претпоставке да неједнакости које у друштву остају непрепознате, кроз развој друштва се све више утврђују. Док с једне стране ту говоримо о класичној дискриминацији (угњетавању) која се заснива на колективним предрасудама (оваплоћеним у односу ка појединцу или чак и групи), са друге стране говоримо о *индиректној дискриминацији,* односно о правилима, рутинама и структурама подстицаја произашлих из обичаја који производе неједнаке исходе за припаднике различитих заједница. Тако, на пример, индиректна дискриминација настаје из наизглед неутралних одлука или реформи (које нису управљене ка одређеној заједници) са диспропорционално јачим утицајем на мањине (које су де факто погођене тим изменама). На пример при примени рестриктивних мера по питању укидања одређених повластица које су саме по себи мера штедње, али она пре свега погађа само једну (по правилу осетљиву) друштвену групу, на пример Роме, жене преко 50 година или ометене у развоју који су принуђени да раде по скраћеном радном времену.[4]

[4] Чувени случај о робној кући Билка послужио је за етаблирање индискретне дискриминације у Европском суду правде. Види: Alexandra Wengdahl, "Indirect discrimination and the European Court of Justice: A comparative analysis of European Court of Justice case-law relating to discrimination on the

Другу велику теоријско-научну групу чине дискурзивни односно културни приступи. Они су развијени у ширем смислу унутар студија културе (cultural studies), а повезани су са истраживањем дискурса (тј. анализе дискурса) још од јавног ангажовања за људска права Мишела Фукоа и других француских јавних интелектуалаца. Са упливом анализе дискурса у теорију медија, овај правац препознаје и започиње изучавање *режима репрезентације* (односно коришћење и инструментализацију стереотипа, оквира (фрејмова), позивања на митове и митологизовања) као и улогу језика и медија у конструисању категорија које треба да учврсте друштвену кохеренцију. Те категорије (као што су раса, религија, нација, странац, непријатељ, или појава као што је миграција) у овом случају користе се као „подразумевајуће", а углавном служе некој врсти мобилизације друштва различитог интензитета. У овом смислу треба поменути Етјена Балибара и његову идеја „расизма без раса" (или онога што се у жаргону назива шведским расизмом).[5] Према овом становишту, припадници оне културе (верске или етничке групе) који нису у могућности да се прилагоде култури земље у коју су дошли те нису спремни ни да се асимилују, слове за припаднике културе ниже вредности у односу на ону која влада у друштву-домаћину (на пример муслимански имигранти у Француској који не прихватају секуларизам). То је облик дискриминаторних тенденција при коме се позива на културне разлике да би се оправдале хијерархије без експлицитних биолошких референци, а препознаје се по есенцијализацији културе, хваљењу глобализације и улози сопствене државе-нације наспрам оних који се томе не прилагођавају и маскирање кроз интеграцију таквих ставова у либерално становиште унутар дискурса.

Трећу групу чине социјално-психолошка школа мишљења. Она исходи из темеља које је поставио Гордон Олпорт сво-

grounds of respectively, sex and nationality", *CFE Working Paper Series*, No. 15 (Centre for European Studies at Lund University, 2001).

5 Étienne Balibar, Is there a "neo-racism"? In: É. Balibar & I. Wallerstein (Eds.), *Race, nation, class: Ambiguous identities*. (Verso, 1991).

јом „Природом предрасуда“[6] у којој дефинише основне појмове тзв. властите и спољне групе (in-group/out-group) односно механизме фаворизовања властите и ниподаштавањем спољне (туђе) путем предубеђења, научених аргументативних образаца и општих места (топоса) који се сви стичу у појму предрасуде. Од тада па све до данашњих, савременијих истраживања, овај правац и даље анализира ставове, групни идентитет, ауторитаризам, перцепцију претње и услове под којима директна комуникација између група, утицај на промену норми и интервенције институција смањују (или распаљују) предрасуде.

Последњу школу мишљења коју у овом контексту треба поменути представља интерсекционалност (која је у суштини иманентна мржњи као друштвеној категорији јер се ова и тако одликује недостатком кохерентности те је самим тим отворена како за противречја, тако и за комбиновања). Кимберли Креншо (Kimberlé Crenshaw), америчка правница и праборкиња за људска права америчких црнаца и жена увела је овај појам ширећи тако појам дискриминације са оделитих проблема на свеобухватни комплекс који обухвата расу, друштвену класу и род (али се да проширити и другим идентитетским маркерима). Ово је значајан корак зато што враћа фокус пажње истраживача и активиста на друштвену класу као проблем дискриминације. Управо је ова тема била на Западу дуго времена – све до њене чувене студије[7] која је и дала крила читавој школи Критичке теорије расе (Critical Race Theory) – у великој мери превиђана јер је носила идеолошко бреме марксистичког материјализма (које је опет представљало врх критичког копља које су комунистички и лево оријентисани интелектуалци управљали ка западним друштвима формалне демократије). Иако се може видети као резултат прве школе мишљења, интерсекционалност кроз свој развој до данас представља важну везу између све три школе, јер омогућава с једне стране да се не ограничавамо једним идентитет-

6 Gordon Allport, *The nature of prejudice* (Addison-Wesley. 1954).

7 Kimberly Crenshaw, „Demarginalizing the intersection of race and sex: A Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics“, *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1), 139–167.

ским маркером и тиме на један друштвени проблем, а са друге стране јер можемо да видимо читав комплекс тог проблема. На пример, имиграција у западној Европи није само проблем расизма, већ много више економске класе; мржња према странцима мушкарцима који „отимају послове" се не преноси на жене странкиње које раде као сексуалне раднице; проблем расе се не поставља док сопствено место у друштву није економски угрожено, а алтернатива није понуђена.

Европске традиције у истраживању угњетавања

Европско истраживање угњетавања обликовано је само донекле – и то пре свега у последњих двадесет година – рецепцијом и прилагођавањем америчких појмова и тенденција у борби против угњетавања фокусираних на расизам, а значајно више историјом самог континента односно бивших европских великих сила: колонијализмом, Холокаустом и послератном миграцијом.[8] Самим тим, угњетавање и дискриминација се у европском контексту тумаче на средокрађи расизма, национализма, традиционалног шовинизма, религије и рода у контекстима као што су тржишта рада и држављанство (што само потврђује инхерентну интерсекционалност мржње као друштвене категорије и њену неодвојивост од друштвене класе). Како је Холокауст посебно релевантан за Немачку и Аустрију, у овом одељку ћемо се фокусирати пре свега на проблем колонијализма и послератних миграција.

За разлику од америчког модела који се пре свега бави конфликтним међурасним односима (и то пре свега унутар самих САД) као и за разлику од латиноамеричког приступа, који на

[8] Треба се сетити да традиција расизма у Немачкој и нпр. Америци није иста, иако се у оба случаја око њих развијала читава наука. Док је у Немачкој она била фокусирана на Јевреје, Роме и Синте, у Америци је она у ускоj вези са наслеђем њиховог робовласничког система. Прилагођавање америчких тема у Немачкој се одвија кроз дискурс о миграцијама након што се Немачка на политичком нивоу дефинисала као друштво које представља циљ глобалних миграција, и тиме се приближила друштвеном самопоимању на трагу оног које важи у америчком друштву.

свој начин тематизује и питања рода, расе, али и моћи, пре свега када је реч с једне стране о тешком наслеђу војних диктатура, а с друге стране о иманентним проблемима тих земаља као бивших колонија и односа садашњег већинског становништва према првобитним народима тог континента, европски приступи савременом угњетавању се суочавају са феноменом „постколонијалне амнезије" која погађа како старе колонијалне силе (Велика Британија, Француска, Шпанија, Португалија), тако и оне који су угњетавали своје мањине (Шведска, Норвешка, а у сличном маниру и Финска када је реч а народу Сами или Немачка када је реч о Лужичким Србима). У овом контексту, основни појам америчких школа, „белост" (*whiteness*) не помиње се (односно макар се до пре неколико година није помињао) јер је много чешће пажња била управљена на проблем нације, државе или културе (а имплицитно и цивилизације), док се сам расизам често маскирао као питање „туђинства" (*foreignness*), а не као тим друштвима својствена (класна, а самим тим и) расна хијерархија.[9] Ова перспектива, коју Чакрабарти развија кроз концепт „провинцијализације Европе",[10] доводи у питање евроцентричну историографију, показујући како колонијално наслеђе и даље обликује савремене дискурсе о „другости", где се миграције посматрају као претња европском идентитету, а не као продукт глобалних неједнакости. То истовремено враћа, макар импли-

[9] Gurminder K Bhambra, "Postcolonial Europe, or Understanding Europe in Times of the Postcolonial." In: *The SAGE Handbook of European Studies*, edited by Chris Rumford (London: SAGE Publications Ltd, 2009), 69–86. https://doi.org/10.4135/9780857021045.n5.
У речнику америчке интелектуалне традиције, ова врста дискриминације би се називала расизмом. У бившим европским колонијалним силама расизам је изгубио на значају и своју снагу добија у суптилним облицима. Зато се може тврдити, ако пожелимо да помиримо америчку и европску традицију, да је мржња према новодосељеним странцима (мигрантима или гастарбајтерима) или ксенофобија послератни облик европског расизма. У том се смислу може тумачити и алегорија Европске Уније као уређеног врта, за разлику од џунгле унаоколо коју је каталонски представник на месту шефа европске дипломатије поделио са јавношћу.

[10] Dipesh Chakrabarty, *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference* (Princeton University Press, 2008).

цитно, питање глобализације и последица владајућег економског система у тему угњетавања и тиме подстакнутих светских миграционих кретања.

Два теоретска оквира стоје, дакле, напоредо на овом месту. Један, старији, базира се на хипотези етничких посебности, где етничка припадност превазилази род као примарни окидач за предрасуде, док се други позива на тзв. теорију двоструке опасности, која описује опасности за вишеструко маргинализоване групе (нпр. жене имигрантки). Студије које потпадају у први оквир широм северно и средњеевропских земаља (нпр. Немачка, Холандија и Шведска) показују обрасце угњетавања који настају у контексту миграције: мушкарци са арапским и турским именима се суочавају са јачим предрасудама у пословима са ниском квалификацијом, док жене покривене глави или лица наилазе на појачано одбијање у улогама које имају виши друштвени статус. Други оквир, односно теорија интерсекционалне невидљивости, објашњава зашто нестандардне мањине (нпр. црне лезбејке или трансродне особе страног порекла) могу доживети мешане исходе, понекад стичући чак и предности (!) кроз неуспех стереотипа у пословима који нису уско везани за питање рода. Историјска наслеђа послератног периода, међутим, као што су програми гостујућих радника (тзв. гастарбајтера што је тема која би морала бити од посебне важности и за земље бивше Југославије) и тзв. избегличка криза која траје од 2015. године, призивају у помоћ америчке школе тумачења дискриминације те истичу структурни и институционални расизам у образовању и полицији, са позивима на интегрисање класе, етничке припадности, животне доби и питање инвалидитета у анализе. Овај постколонијални оквир поставља „европско питање" као кризу расе и миграције,[11] где се дискриминација према мигрантима кроз призму расе маскира кроз политике грађанства односно чак и грађанских права, што даље доводи до етницизације права на мигра-

[11] Nicolas De Genova, "The European Question. Migration, Race, and Postcoloniality in Europe", *Social Text*, no 34 (2016), 3: 75–102. https://doi.org/10.1215/01642472-3607588.

цију унутар ЕУ.[12] У том смислу, теорија миграција наглашава потребу за интердисциплинарним приступом,[13] повезујући дискриминацију на трагу интерсекционализма са економским и културним факторима. У том маниру се десничарски популизам онда тумачи као имаенентно расистички, препознаје се у виртуелним просторима друштвених мрежа и као такав појачава „кризу културе" кроз наративе о „Европи нација"[14] или „културни рат" у којима се имигранти представљају као егзистенцијална претња европском (заједничком (sic!)) идентитету.

Немачке традиције у студијама дискриминације

Посебност немачке школе у студијама дискриминације лежи у њеној нераскидивој вези са суочавањем немачког друштва са нацистичком и милитаристичком прошлошћу. Њен развој почиње у философским и социолошким промишљањима узрока холокауста, затим историографије фокусиране на холокауст, затим се наставља преко ширих социолошких истраживања о предрасудама, па у данашње време долази до расизма и мржње у контексту миграција. Другим речима, ова школа покрива палету од политички индукованог суочавања са прошлошћу (Vergangenheitsbewältigung) до хватања у коштац са изазовима савремених предрасуда у контексту освешћивања далекосежних и неповратних демографских промена. Штавише, може се говорити о (најмање) две паралелне школе промишљања и

[12] Saskia Bonjour and Laura Block, "Ethnicizing Citizenship, Questioning Membership. Explaining the Decreasing Family Migration Rights of Citizens in Europe", *Citizenship Studies*, No. 20 (2016), 6–7: 779–794; European Union Agency for Fundamental Rights, *Being Black in the EU: Experiences of people of African descent* (Publications Office of the European Union, 2023).

[13] Caroline B. Brettell and James F Hollifield, Introduction: Migration Theory. Talking Across Disciplines. In: *Migration Theory: Talking across Disciplines*, 3rd edition, Edited by Caroline B Brettell, and James F Hollifield, (Routledge, New York, 2015), 1–37.

[14] Bharath Ganesh and Caterina Froio, "A "Europe des Nations": far right imaginative geographies and the politicization of cultural crisis on Twitter in Western Europe", *Journal of European Integration*, No. 42 (2020), 5: 715-732.

свеобухватног истраживања антисемитизма које се не развија као део америчког и европског истраживања угњетавања.

Истраживање мржње према Јеврејима, антисемитизма, или систематске студије антисемитизма, добиа је замах у послератној Западној Немачкој односно Немачкој савезној Републици као део ширих напора да се разумеју историјски и савремени узроци и облици предрасуда. Кључну институцију у овом смислу представља Центар за истраживање антисемитизма (*Zentrum für Antisemitismusforschung*, ZfA). Основан је 1982. године на Техничком универзитету у Берлину на иницијативу председника универзитета Ролфа Бергера и Хајнца Галинског, председника Јеврејске заједнице Берлина и градоначелника (западног) Берлина Дитриха Штобеа. Центар је на тај начин постао прво место на коме се у Европи с једне стране изучавала историја Холокауста, а са друге стране историја и савремени облици мржње и институционализованог непријатељства према Јеврејима. За директора Центра у оснивању позван је ученик и сарадник чувеног рабина Леа Бека (Leo Baeck), бивши студент Берлинске школе за јеврејске студије, Херберта А Штраус (Herbert A. Strauss). Штавише, он је позван да се врати из егзила у САД како би организовао рад новоустановљене институције. Он је у том својству од 1982 до 1990 етаблирао истраживање антисемитизма као научно поље, при чему је инсистирао на интердисциплинарном приступу у истраживању настајања, развоја и последица антисемитизма. Његови настављачи на месту директора Центра били су искључиво историчари. Први наследник на том месту је Волфганг Бенц (Wolfgang Benz) који је Центар водио од водио је од 1990. до 2011. године, након чега је на ту дужност ступила Штефани Шилер-Шпрингорум (Stefanie Schüler-Springorum), којој се од 2017 придружује Уфа Јенсен (Uffa Jensen). Упоредо са историчарима, у центру су радили социолози, пре свих Вернер Бергман (Werner Bergmann) који је 1999. године постао професор. Од њега па до данас читава плејада немачких социолога, политиколога, културолога, теоретичара медија је оставила свој траг у раду Центра.

Поље истраживања Центра се у последњих десет година значајно проширило изван тема антисемитизма – који је свакако и даље у центру пажње. Кроз бројне пројекте привучени су истраживачи који се баве и другим облицима угњетавања и дискриминације како историјских тако и савремених. Тако су почели да се изучавају савремени облици историјских традиција угњетавања као што су антициганизам, ксенофобија, и расизам. Расизам се у овом случају односи на грађане са миграционим пореклом (Bürger mit Migrationshintergrund), што је немачки званично прихваћени израз за потомке гастарбајтера – људи које су на српском описивани као особе на привременом раду у иностранству. Кроз низ различитих пројеката финансираних од стране немачког министарства науке или Немачког друштва за истраживање (Deutsche Forschungsgemeinschaft, DFG), или бројних фондација заинтересованих за ово широко тематско поље високе друштвенополитичке важности истражује се немачко-јеврејска историја, сам Холокауст и његове последице, али и десничарски екстремизам у немачкој као и негационистички трендови у политици, друштву и култури.

На тај начин се отварају важни дискурси у вези са немачком историјом и омогућавају се кључне публикације као што је престижни *Годишњак за истраживање антисемитизма* (Jahrbuch für Antisemitismusforschung) или *Речник антисемитизма* (Wörterbuch des Antisemitismus) као и преко 88 томова едиције *Документи, текстови, материјали* (Reihe Dokumente, Texte, Materialien) која је излазила од 1991. до 2016. године. Осим тога, у истраживачкој библиотеци Центра налази се 43.000 библиографских јединица, укључујући и изабране ретке примерке антисемитске и расистичке текстове и збирке из распуштеног Института за антропологију, људску генетику и еугенику Цара Вилхелма[15] (Kaiser-Wilhelm-Institut für Anthropologie, menschliche Erblehre und Eugenik). Уз то, основан је Архив Артура Лангермана за визуелни антисемитизам (2019) који представља највећу збирку антисемитске уметности односно

[15] Не треба заборавити да је тек много година после краја Другог светског рата прихваћено да су ова истраживања первертирање науке, а не сама наука, тако да је и „расна хигијена" одбачена.

производа културе од 16. до 21. века који у себи носе антисемитске мотиве. Самим тим, Центар представља јединствено место за систематско историјско и савремено, друштвено и медијско истраживање антисемитизма самог, али и антисемитизма у контексту различитих идеологија. Рад Центра је значајно утицао на извештаје ЕУ о расизму и догађаје о исламистичком антисемитизму, иако се суочавао са критикама за неке публикације које су перципиране као контроверзне. Улога Центра није само научна, већ се налази и на средокрађи културе, друштва и политике. Путујуће изложбе о антисемитској уметности су излагане и у Њујорку у Палати УН, али и у седишту Европске Уније и учиниле су Центар неизбрисивом институцијом у контексту истраживања угњетавања.

Рад на ТВ серији *Холокауст*

Америчка мини-серија *Холокауст* из 1978. године, емитована у Западној Немачкој у јануару 1979. године, означила је преломни тренутак у немачким студијама сећања хуманизујући геноцид кроз фиктивну егзекуцију породице Вајс и саучесништво официра СС Ерика Дорфа. Ову серију погледало је 20 милиона гледалаца (трећина тадашње популације), изазивајући шок, са 86% гледалаца који су интензивно разговарали о овој теми након гледања серије и 10.000 позива емитерима изражавајући срамоту (због приказивања односно због осећања које је она изазвала у њима). Бивши војници су потврдили нацистичке злочине, померајући фокус са починиоца (као у суђењима 1960-их) на обичне жртве и мале акте окрутности обичних сведока.

Критичари су серију осуђивали као експлоатацију трагедије, неонацисти су постављали бомбе на ТВ предајнике, а десничари су истицали немачко страдање. Свеједно, утицај је на немачко друштво остао изузетно дубок: укинут је рок застаревања за убиства у току Холокауста, појачано је образовање о Холокаусту у школама и покренуте су изложбе у логорима. Серија је популаризовала „Холокауст" у немачком вулгарном језику, уграђујући сећање у политички идентитет као „никада више", и утицала је на студије сећања постављајући као приоритет емо-

тивни, наративни приступ уместо сувих чињеница, одржавајући живим дискурс усред брисања генерацијског знања.

Од критичке теорије до мржње према групама

Други значајан приступ истраживању антисемитизма односно угњетавања као таквог креће од Критичке теорије унутар Франкфуртске школе (и њена два покољења) да би се кроз различите периоде трансформације једна од њених грана развила у друштвену теорију мизантропије под називом мржње усмерене према заједницама (*gruppenbezogene Menschenfeindlichkeit*, GMF). Наравно, тешко је тврдити да постоји једна непрекинута нит која повезује седамдесет година идеолошки, ратом и на друге начине прекидане интелектуалне традиције. Али, може се рећи да постоје неке заједничке тачке и нити.

Критичка теорија је у савременој друштвеној теорији и филозофији прва промишљала антисемитизам из перспективе леве, марксистичке интелектуалне традиције. Већ у чувеном Хоркхајмеровом чланку „Јевреји и Европа" из 1939. у којој се наравно тематизује угњетавање што ће касније прерасти у Холокауст, повезује се фашизам и капитализам „Ко неће да прича о капитализму тај би требало и о фашизму да ћути". Међутим, испоставља се да је материјалистичко свођење антисемитизма на економске разлоге представља површну есенцијализацију феномена. Емпиријска истраживања о томе како се антисемитска осећања развијају код „радника и запослених" спровео је међу првима Ерих Фром још крајем двадесетих година двадесетог века.[16] Ова темељна истраживања потичу из социјалне психологије, али се рецепција тих увида итекако могу уочити у различитим дисциплинама. Тема антисемитизма као осећања се у савременом истраживању наставља у радовима Шилер-Шпрингорум и Јенсен – као историјске константе.[17] Већ у другој половини че-

[16] Erich Fromm, *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des Dritten Reiches: Eine sozialpsychologische Untersuchung* (W. Bonß, Ed.) (Deutsche Verlags-Anstalt, 1980).

[17] Uffa Jensen & Stefanie Schüler-Springorum, Einführung: Gefühle gegen Juden.

трдесетих година, Хоркхајмер и Адорно развијају ширу теорију антисемитизма у којој се удаљавају од економског објашњења. Вероватно обогативши своје истраживање и рефлексије увидима из социјалне психологије, они сматрају да антисемитизам није ништа друго до психолошки механизам, патолошка, погрешна пројекција која потиче из потискивања природних порива карактеристична за друштво обездушеног капитализма. „Елементи антисемитизма: границе просветитељства", поглавље је у Дијалектици просветитељства. Један од начина на који се може схватити ово поглавље јесте да објашњава антисемитизам као патолошки израз фрустрације субјекта због губитка индивидуалности и своје праве природе, такорећи симптом немоћи, или најпре синдром обољења.[18]

Иако су и следећа покољења Франкфуртске школе била присиљена да се баве различитим облицима дискриминације и пре свега антисемитизма, на овом месту је ипак битно препознати теоретско премошћавање поменуте теорије и главне идеје теорије мржње према групама. Мисаони процес карактеристичан за антисемитизам везан је за тикет, за гласачки листић (Ticketdenken). Другим речима, човек који од антисемитизма пати, то чини јер је заокружио не само нешто од ставова који му одговарају, већ читав комплет припремљених ставова. Самим тим фашистички листић повлачи поред антисемитизма и још читав низ других ставова (одбојност према демократији, презир модерности, мачистички став према женама). Ово наравно није далеко ни од раније поменуте Олпортове „Природе предрасуда", а посебно добија на актуалности у теорији мржње усмерене према групама. Вилхелм Хајтмајер је емпиријски потврдио овај рефлективни увид првог покољења Критичке теорије. Хајтмајер показује да мржња према одређеним групам никада није усамљена, већ је повезана идеологијом неједнакости (Ideologie der Ungleichwertigkeit).

Die Emotionsgeschichte des modernen Antisemitismus. In: U. Jensen & S. Schüler-Springorum (Eds.), *Gefühle gegen Juden: Die Emotionsgeschichte des modernen Antisemitismus* (Wallstein Verlag, 2013), 7–32.

[18] Max Horkheimer & Theodor W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung: Philosophische Fragmente* (Suhrkamp, 2003).

Полазећи од ове тезе, у пројекту „Немачка стања" (Deutsche Zustände), десетогодишњој лонгитудиналној студији, Хајтмајер и његов тим развили су теорију мржње усмерене ка групама. Према тој теорији, различите предрасуде повезују се поменутом идеологијом неједнакости *из визуре онога који мрзи.* Другим речима, кроз призму те идеологије „другачији" се препознају као „слаби", а самим тим и мање вредни. Генерализовано обезвређивање припадника једне групе, како то истраживање показује, корелира са истим погледом на друге групе. Стандардни модел који је у току те деценије истраживања развијан садржи девет група, и то: ксенофобију, антисемитизам, расизам, хомофобију, сексизам, класизам (кроз обезвређивање незапослених и бескућника), ејблизам (обезвређивање особа са инвалидитетом), исламофобија и мржња према новопридошлима односно номадима (пре свега Ромима и азилантима) (Heitmeyer 2002-2011).[19] Ове „спољне групе" се противстављају „унутрашњој групи" која се препознаје у грађанском, те Хајтмајер твори појам „сирове грађанштине" (rohe Bürgerlichkeit), пристојних грађана који како би одбранили своје привилегије одбацују хуманистичке вредности (а тиме и сваку људскост), те се агресивно дистанцирају од оних испод себе, односно свих осетљивих група у друштву. Наредна студија која је вођена на европском нивоу од 2011 показала је да су овакви ставови паневропски синдром, ма колико да се регионално разликују.[20]

Помак у студијама расизма: од традиционалног расизма ка мржњи према имигрантима

Разлог за развој студија расизма у савременој Немачкој треба тражити у великим друштвеним трагедијама након уједињења који су у великој мери бацили љагу на читаву Немачку. По-

[19] Wilhelm Heitmeyer, ed. *Deutsche Zustände*. Folgen 1–10. Vol. 2525 of *Edition Suhrkamp* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2002–2012).

[20] Andreas Zick, Beate Küpper & Andreas Hövermann, "Von der Ungleichwertigkeit zur Ungleichheit: Gruppenbezogene Menschenfeindlichkeit." *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Vol. 61, No. 5–6 (2011).

четак деведесетих је обележен кроз три догађаја у којима је немачка држава капитулирала пред неонацистичким насиљем. У току 1991. године неонацистичке групе опседале су дом за азиланте и зграду у којој су живели страни радници. При том су комшије и пролазници то поздрављали и аплаудирали приликом каменовања и бацања молотовљевих коктела. На крају је полиција евакуисала раднике и азиланте, а град је проглашен првим градом „слободним од странаца" (ausländerfrei).[21] Други случај се десио 1992. године у Ростоку, граду на Балтичком мору, где је по истом сценарију успешно запаљена кућа у којој су били смештени страни радници и ромске избеглице. Полиција се, међутим, повукла, а око три хиљаде окупљених људи су томе аплаудирали. Трећи догађај се завршио трагично – овај пут у бившој западној Немачкој, у Солингену је запаљена кућа са породицом турског порекла – у којој су страдале две жене и три девојчице.[22]

Ово није прекинуло талас убистава и неонацистичког тероризма. Између 2000. и 2007. године, група NSU (Националсоцијалистичко подземље (Nationalsozialistischer Untergrund)) је извршила десет убистава, два бомбашка напада и неколико пљачки. Сва дела су извршена против људи са страним пореклом. Врхунац насиља према странцима се одиграо 2020. године у Ханауу када је један амок нападач убио деветоро људи са страним пореклом пре него што ће убити своју мајку и извршити самоубиство. Тек са овим делом, немачка држава је на највишем политичком нивоу почела борбу против десног екстремизма, а самим тим подржала и академско-активистичке напоре посвећене промишљању и превентиви десног екстремизма и расизма.

Оно што је у контексту истраживања угњетавања од посебне важности јесте да су скоро сви наведени случаји доказали или случаје институционалног расизма (понашање полиције

[21] То злокобно подсећа на немачко означавање Београда као првог града „слободног од Јевреја" (judenfrei).

[22] Hajo Funke, *Brandstifter: Deutschland zwischen Demokratie und völkischem Nationalismus* (Lamuv, 1993), C. Schroeder, *Die Baseballschlägerjahre: Die 90er in Ostdeutschland* (Metropol, 2023).

према мигрантима), идеолошка веза која потврђује синдром групно оријентисаног непријатељства, и снажно постојање склоности ка неонацистичким идеологијама као и екстремистичким ставовима.[23] Осим тога, ови догађаји су демаскирали и постојање расне хијерархије: „експати" (експатријати) из западне Европе, или украјинске избеглице ту стоје насупрот избеглицама са Блиског истока, Авганистана, азиланата и миграната.

Decoding Antisemitism: нови приступ истраживању антисемитизма у дигиталној сфери

У Центру за истраживање антисемитизма од 2021 до 2023 изведен је пројекат Декодирање антисемитизма.[24] Овај пројекат представља квалитативни искорак у пољу јер антисемитске предрасуде не посматра искључиво кроз призму класичне историографије антисемитизма, већ их интерпретира и кроз налазе Групно оријентисаног непријатељства (GMF). Полазећи од претпоставке да је антисемитизам део ширег „синдрома" и идеологије неједнакости, пројекат превазилази пуку детекцију кључних речи. Пројекат ствара каталог антисемитских предрасуда и представља их као семантичке јединице које се по потреби активирају. Они се могу посматрати у кључу аргументативних образаца или топоса. Циљ пројекта је да се ти стереотипи у својим различитим појавним облицима могу препознати користећи вештачку интелигенцију.

Пројекат се бави анализом коментара читалаца на друштвеним мрежама и у секцијама за коментаре у порталима највећих новина у Немачкој, Француској и Великој Британији односно на енглеском, француском и немачком језику. Ово истражи-

[23] Matthias Quent, *Deutschland rechts außen: Wie die Rechten nach der Macht greifen und wie wir sie stoppen können* (Piper, 2020), Samuel Salzborn, *Rechtsextremismus: Erscheinungsformen und Erklärungsansätze* (Nomos, 2020).

[24] Више о пројекту се може сазнати https://decodingantisemitism.eu/ или у публикацији M. J. Becker, H. Troschke, M. Bolton, & A. Chapelan (eds.), *Decoding antisemitism: A guide to identifying antisemitism online* (Palgrave Macmillan, 2024) https://doi.org/10.1007/978-3-031-49238-9.

вање представља изузетно ретку компаративну студију савременог антисемитизма које доводи у везу три различита медијска простора. Самим тим, ово представља прилог истраживању дигиталног антисемитског дискурса између медијских и мрежних култура.

Због специфичног теоријског утемељења, међутим, фокус истраживања се помера са експлицитних облика антисемитске мржње (које стандардни филтери за модерацију онлајн садржаја, а пре свега коментара лако уклањају) на много комплексније, имплицитне облике у комуникацији корисника друштвених мрежа. Методолошки апарат је усмерен на детектовање импликатура (оног што је наговештено, али није написано), алузија (позивања на стереотипе без директног именовања), и пресупозиција (исказа којима се предрасуде према датој групи подразумева као позната чињеница). Сва ова имплицитна значења без јасних формулација вештачка интелигенција треба да научи да препозна.

На овај начин, пројекат остварује стварну синтезу различитих школа у истраживању угњетавања, достижући теоријско-методолошки плурализам: он спаја лингвистичку прагматику, критичку анализу дискурса, историјско знање и социјалну психологију, те их примењује у сфери јавне и полу-јавне комуникације на интернету. При том, анализа обухвата пун спектар дигиталног изражавања – од чисто језичке (текстуалне) комуникације, до сложене мултимодалне интеракције, где се значење конструише преплитањем текста, слике и симбола (нпр. у мимовима).

Закључак

Овај рад је понудио панорамски преглед поља студија дискриминације (односно „истраживања угњетавања"), крећући се од општих теоријских оквира развијених у англосаксонској традицији ка специфичним европским и, уже гледано, немачким векторима развоја ових дисциплина. Анализа је показала да ово поље није статично; оно је динамичан одговор науке на друштвене кризе, од послератног суочавања са Холокаустом до савремених изазова мултикултуралних друштава.

Кључни увид произилази из анализе немачког контекста, који представља јединствену лабораторију за разумевање мржње као друштвене категорије. Како је показано, немачка традиција је прошла дуг пут: од историјски нужног, али уског фокуса на антисемитизам и „превладавање прошлости" (*Vergangenheitsbewältigung*), преко институционализације истраживања у оквиру Центра за истраживање антисемитизма (ZfA), па све до савремених социолошких модела. Концепт „Групно оријентисаног непријатељства" (GMF), који су развили Хајтмајер и Зик, представља теоријски врхунац тог развоја. Он је успешно операционализовао увиде Критичке теорије (посебно тезу о „синдрому" ауторитарности) доказујући емпиријски да расизам, антисемитизам и сексизам нису изоловани феномени, већ повезани елементи исте идеологије неједнакости.

Међутим, рад је такође указао на неопходне помаке у парадигми. Трагични догађаји попут терористичког напада у Ханауу (2020) оголили су ограничења ранијих термина попут „ксенофобије" (*Fremdenfeindlichkeit*), који су замагљивали структурну природу насиља. Повратак појма „расизам" у немачки академски и јавни дискурс означава важан догађај којим се признаје да дискриминација није само индивидуални страх од непознатог, већ системски проблем који захтева институционалне одговоре.

Коначно, представљена студија случаја *Decoding Antisemitism* илуструје будућност дисциплине. Спајање квалитативне анализе дискурса са напредним рачунарским методама (АИ) показује како се студије угњетавања морају адаптирати дигиталном добу, где се стари обрасци мржње репродукују у новим, алгоритамским формама.

Закључно, савремено истраживање угњетавања мора остати интердисциплинарно и интерсекционално. Оно мора истовремено чувати сећање на историјске поноре (Холокауст) и развијати осетљиве сензоре за препознавање нових облика дехуманизације, било да долазе у форми „сурове грађанствености" средње класе или кроз дигиталне ехо-коморе. Само такав, интегративни приступ може понудити адекватну теоријску основу за изградњу праведнијег друштва.

Резиме

Овај рад представља теоријски преглед ширег поља истраживања тзв. Discrimination Studies. У првом делу, аутор предлаже појмовно уобличавање ове области на српском као „истраживање угњетавања," затим је описује и поставља у односу на сродне дисциплине и активистичке праксе. Затим следи преглед кључних теоријских оквира и емпиријских истраживања у Сједињеним Државама, са нагласком на структуралним, дискурзивним и социјално-психолошким приступима као и приступа интерсекционалности као спојног концепта. У наредном кораку анализирају се европски теоријски и истраживачки токови у контексту постколонијалног наслеђа, миграција и питања (расних, религијских и етничких) мањина.

Посебно поглавље посвећено је немачком доприносу у пољу истраживања угњетавања. На почетку се даје историјски преглед институционализованог бављења антисемитизмом на примеру Центра за истраживање антисемитизма у Берлину. Након тога се пружа преглед главних тачака Критичке теорије као кључног интелектуалног импулса за разумевање немачког антисемитизма. На крају се разматрају савремене немачке школе истраживања антисемитизма, концепт мржње оријентисане ка заједницама (gruppenbezogene Menschenfeindlichkeit, GMF) као покушај систематизације различитих облика мизантропије и идеологије која их повезује. После прегледа друштвених догађаја који актуализују питање расизма у немачкој научној, академској и активистичкој сцени, завршни део чланка представља пројекат Decoding Antisemitism као студију случаја савремених, дигитално и дискурзивно оријентисаних истраживања антисемитизма, која комбинују увиде из свих поменутих школа мишљења са стране квалитативних аналитичких приступа са рачунарским методама анализе медијских дискурса и тренирањем модела вештачке интелигенције. Тај случај показује на који начин нове технологије могу да прошире постојеће парадигме истраживања угњетавања.

Списак референци

Allport, Gordon. W. *The nature of prejudice*. Addison-Wesley, 1954.

Bhambra, Gurminder K. "Postcolonial Europe, or Understanding Europe in Times of the Postcolonial." In: *The SAGE Handbook of European Studies*, edited by Chris Rumford, London: SAGE Publications Ltd, 2009, 69–86. https://doi.org/10.4135/9780857021045.n5.

Balibar, Étienne. Is there a "neo-racism"? In É. Balibar & I. Wallerstein (Eds.), *Race, nation, class: Ambiguous identities*. Verso, 1991.

Becker, M. J., Troschke, H., Bolton, M., & Chapelan, A. (eds.). *Decoding antisemitism: A guide to identifying antisemitism online*. Palgrave Macmillan, 2024. https://doi.org/10.1007/978-3-031-49238-9

Bonjour, Saskia, and Laura Block. "Ethnicizing Citizenship, Questioning Membership. Explaining the Decreasing Family Migration Rights of Citizens in Europe.", *Citizenship Studies*, No. 20 (2016), 6–7: 779–794.

Brettell, Caroline B., and James F Hollifield. Introduction: Migration Theory. Talking Across Disciplines. In: *Migration Theory: Talking across Disciplines.* 3rd edition. Edited by Caroline B Brettell, and James F Hollifield, Routledge, New York, 2015, 1–37.

Chakrabarty, Dipesh. *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton: Princeton University Press, 2008.

Collado, Á. F. *Historia de la Iglesia en España: Edad Moderna*. Vol. 10. Instituto Superior de Estudios Teológicos San Ildefonso, 2007.

Crenshaw, Kimberly. Demarginalizing the intersection of race and sex: A Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. *University of Chicago Legal Forum,* 1989(1), 139–167. http://chicagounbound.uchicago.edu/uclf/vol1989/iss1/8

De Genova, Nicolas."The European Question. Migration, Race, and Postcoloniality in Europe." *Social Text*, No. 34 (2016), 3: 75–102. https://doi.org/10.1215/01642472-3607588

European Union Agency for Fundamental Rights. *Being Black in the EU: Experiences of people of African descent*. Publications Office of the European Union, 2023.

Fromm, Erich. *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des Dritten Reiches: Eine sozialpsychologische Untersuchung* (W. Bonß, Ed.). Deutsche Verlags-Anstalt, 1980.

Funke, Hajo. *Brandstifter: Deutschland zwischen Demokratie und völkischem Nationalismus*. Lamuv, 1993.

Ganesh, Bharath, and Caterina Froio."A "Europe des Nations": far right imaginative geographies and the politicization of cultural crisis on Twitter in Western Europe." *Journal of European Integration*, No. 42 (2020), 5: 715–732.

Heitmeyer, Wilhelm, ed. *Deutsche Zustände*. Folgen 1-10. Vol. 2525 of *Edition Suhrkamp*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2002–2012.

Herzog, Benno *Invisibilization of Suffering. The Moral Grammar of Disrespect*. Palgrave Macmillan, 2020.

Honneth, Axel. Recognition: Invisibility: On the Epistemology of 'Recognition'. *Aristotelian Society Supplementary Volume*, Vol. 75, Issue 1 (2003), 111–126.

Horkheimer, Max & Adorno, Theodor W. *Dialektik der Aufklärung: Philosophische Fragmente*. Suhrkamp, 2003.

Jensen, Uffe & Schüler-Springorum, Stefanie. Einführung: Gefühle gegen Juden. Die Emotionsgeschichte des modernen Antisemitismus. In U. Jensen & S. Schüler-Springorum (Eds.), *Gefühle gegen Juden: Die Emotionsgeschichte des modernen Antisemitismus*. Wallstein Verlag, 2013, 7–32.

Nirenberg, D. "Purity of blood". In: M. A. Bloxam (Ed.), *Oxford bibliographies in Renaissance and Reformation*. Oxford University Press, 2014.

Salzborn, Samuel. *Rechtsextremismus: Erscheinungsformen und Erklärungsansätze*. Nomos, 2020.

Schroeder, C. *Die Baseballschlägerjahre: Die 90er in Ostdeutschland*. Metropol, 2023.

Quent, Matthias. *Deutschland rechts außen: Wie die Rechten nach der Macht greifen und wie wir sie stoppen können*. Piper, 2020.

Wengdahl, Alexandra. "Indirect discrimination and the European Court of Justice: A comparative analysis of European Court of Justice case-law relating to discrimination on the grounds of, respectively, sex and nationality", *CFE Working Paper Series*, No. 15. Centre for European Studies at Lund University, 2001. https://www.cfe.lu.se/en/sites/cfe.lu.se.en/files/2020-12/cfewp15.pdf

Zick, Andreas, Beate Küpper, and Andreas Hövermann. "Von der Ungleichwertigkeit zur Ungleichheit: Gruppenbezogene Menschenfeindlichkeit." *Aus Politik und Zeitgeschichte*. Vol. 61, No. 5–6 (2011). https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/130404/von-der-ungleichwertigkeit-zur-ungleichheit-gruppenbezogene-menschenfeindlichkeit/.

Dr. Jan KRASNI
Center for Research on Antisemitism, Technical University of Berlin
jan.krasni@tu-berlin.de
https://orcid.org/0000-0002-5192-8007

Discrimination Studies: Research Field Definition, Theoretical Cartography and a Case-Study

Summary

This article offers a theoretical overview of the interdisciplinary field known as Discrimination Studies, reframed in Serbian as "oppression research" to capture its emphasis on systemic injustices. The introduction proposes this conceptual framing, situates the field relative to allied disciplines (e.g., sociology, psychology, and law) and activist movements, and delineates its core concerns: patterns of unequal treatment, justificatory ideologies, and institutional mechanisms.

The analysis begins with a survey of pivotal theoretical frameworks and empirical studies from the United States, highlighting structural/institutional, discursive/cultural, and social-psychological approaches, alongside intersectionality as a unifying lens for understanding compounded marginalizations. It then shifts to European trajectories, examining how postcolonial legacies, mass migration, and debates over racial, religious, and ethnic minorities have shaped research, often framing racism as "foreignness" rather than overt hierarchy.

A dedicated section explores the German contribution, tracing the institutionalized study of antisemitism through the Zentrum für Antisemitismusforschung (ZfA) in Berlin as a cornerstone institution. This is contextualized within Critical Theory's intellectual legacy—particularly the Frankfurt School's analysis of antisemitism as a symptom of modernity and authoritarianism—which provided

foundational impulses for postwar German scholarship. The discussion culminates in contemporary paradigms, including the *gruppenbezogene Menschenfeindlichkeit* (GMF) model, which systematizes diverse forms of misanthropy (e.g., racism, sexism, Islamophobia) as interconnected ideological syndromes rooted in inequality.

The article concludes by reviewing social upheavals—such as reunification-era violence and the NSU murders—that galvanized anti-racism in German academia and activism. As a case study, it spotlights the *Decoding Antisemitism* project, a hybrid digital-discourse initiative that fuses qualitative insights from these traditions with computational methods, including AI-trained models for media analysis. This exemplifies how emerging technologies can extend oppression research paradigms, enabling scalable detection of hate speech while preserving critical depth.

Keywords: Discrimination, oppression, antisemitism, theoretical schools, discourse analysis, intersectionality

ПРИКАЗИ, КРИТИКА И ПОЛЕМИКА

REVIEWS, CRITICS AND DISCUSSIONS

Dragana Stojanovic, Lily Halpert Zamir, Batya Brutin (eds), *A Space of Her Own: Women in the Holocaust*, Belgrade: Institute for Philosophy and Social Theory, 2025

У Београду је 2025. године објављен зборник радова *A Space of Her Own: Women in the Holocaust*, који је настао као резултат претходно одржане међународне научне конференције посвећене женама у Холокаусту. Ова књига обима 246 страница садржи укупно 10 ауторских радова, као и увод (пролог) и епилог које су написале уреднице др Драгана Стојановић, др Лили Халперт Замир и др Батја Брутин. Намера уредништва била је да академској јавности понуди методолошки свеже и тематски разнолике радове посвећене расветљавању женског искуства Холокауста, покривајући хронолошки епоху нацистичке доминације у Немачкој и Европи (али и поједине савремене рефлексије на овај историјски период), а територијално знатан део Старог континента као места на коме се Шоа догодила.

Структуру зборника чине Пролог, три тематски заокружена поглавља и Епилог. У Прологу, који има карактер уводног поглавља, уреднице зборника осврнуле су се на богато теоријско и методолошко наслеђе везано за истраживање жена у Холокаусту. Иако је овај сегмент Холокауста један од мање истражених и често недовољно препознатих од стране истраживача, може се са слободом говорити о значајном наслеђу бављења овом темом, које је започето још 1983. године, одржавањем прве конференције на тему жене и родних перспектива Холокауста у Њујорку, а чији се врхунац вероватно одиграо од 2002. до 2013. године, одржавањем шест међународних научних конференција у Израелу. Уреднице су истакле своју жељу да кроз овај зборник у јавност пошаљу више женских гласова из Холокауста и о њему, снажно се ослањајући на достигнућа својих претходника и да додатно популаришу, продубе и прошире овај аспект његовог истраживања.

Прву тематску целину зборника чине три рада. Рад Анђеле Форд на најдиректнији могући начин задире у контроверзу сексуалног чина као компоненте злостављања и преживљавања у Холокаусту, отварајући сложено и нијансирано сагледа-

вање размене секса за преживљавање или побољшање животних услова. Као што и сама ауторка истиче, истраживање овог феномена скопчано је са великим тешкоћама, будући да је у изјавама преживелих веома мало садржаја који би директно сведочио о околностима и условима под којима су поједине жене доносиле одлуку да понуде своје тело некоме ко се, у односу на њих, налазио у позицији моћи. Упркос томе, на основу неколико студија случајева заснованих на изјавама преживелих и историчним фикцијализацијама у књижевности и другим уметностима, отвара се простор за различита теоријска тумачења и анализе. Оно што се намеће као један од важних закључака овог рада јесте питање употребе секса као стратегије преживљавања и, у вези са тиме, питање стварне слободе избора и моралног сагледавања таквог чина.

Рад Наталије Перишић анализира живот Софије Завитсовске након Холокауста, тј. питање живота након одређених „избора" донетих у хаотичној свакодневици Шое. Ауторка, сушински, анализира поступке књижевног јунака, подразумевајући да су такви или слични животни избори били постављани и пред друге актере Другог светског рата.

За разлику од прва два рада у зборнику, рад Верене Мејер у себи има веома мало теоријског или интерпретативног сагледавања и у целини је заснован на веома драгоценим примарним историјским изворима. У средишту пажње ауторке налази се случај Ерике Бергман, која се у Источној Немачкој 1955. године обрела пред судом, услед оптужби за ратне злочине почињене у логору Равенсбрик. Истражни материјали (саслушања и оперативна аналитика Штазија, сачувани у потпуности) као и документа са самог суђења откривају бестијалну улогу Бергманове, која је била стражар и надзорник у злогласном логору Равенсбрик. Изјаве сведока терете је за нечовечно поступање и монструозно злостављање већег броја логорашица, па чак и трудница и деце. Осим веома потресних сведочанстава, која су довела до осуђујуће пресуде на доживотну робију, у раду је апострофиран и антициганизам као један од главних контекста почињених злочина. Ни Бергманова, ни други протагонисти дога-

ђаја који су били предмет анализе ауторке, нису Роме и Синте доживљавали као људска бића и њихова суровост била је у великој мери потакнута управо таквим светоназорима, преовлађујућим у нацистичкој Немачкој.

Друго тематско поглавље у зборнику углавном се бави женама као ауторима литерарних или других уметничких дела, те начином на које су жене из епохе Холокауста биле представљене у различитим наративима. Рад Батје Брутин бави се сликарком Халином Оломуцки и њеним делима насталим у време Другог светског рата. Ова талентована уметница имала је непуних 20 година када је рат избио и убрзо се нашла затворена у Варшавском гету. Њени цртежи настајали су у гету, у логорима Мајданек и Аушвиц, као и приликом марша смрти уочи самог ослобођења. Истовремено, они су одраз њеног неугасивог нагона за уметничким стварањем али и потребе да, на начин који је био најближи њеном личном сензибилитету и могућностима, документује стварност, људе и догађаје око себе, као и да интроспекције везане за сопствену личност и тело током Холокауста остави у трајној форми на папиру. Батја Брутин са правом истиче да поменути цртежи имају и уметничку вредност, али да представљају и значајан историјски извор. И рад Лили Халперт Замир такође се бави женским уметничким стваралаштвом у логору смрти Аушвиц Биркенау, кроз анализу литерарних записа Лили Кастихер, насталих током њеног боравка у логору. Три од пет сачуваних поема, које се данас чувају у Јад Вашему, уверљиво сведоче о тешкоћама логорске свакодневице, непрестаном осећају глади и неизвесности, али и надама и сновима за проналажење „нове отаџбине", доживљене као места потпуног мира и благостања. Једна песма посвећена је патњи због недостатка мушког друштва и сексуалне активности, што је, између осталог, сведочанство да се ауторка у тренутку писања ове поеме и даље налазила у добром психофизичком стању. У закључку рада Лили Халперт Замир истиче да је писање Лили Кастихер истовремено било и особен вид отпора и освете нацистима, али и психолошка терапија која је ову логорашицу оснаживала и омогућавала јој да задржи самопоуздање и достојанство упркос најтежим условима живота.

Анализа писама Хилде Дајч и дневника Дијане Будисављевић, као и места које ови наративи заузимају у савременој култури сећања на Холокауст, налази се у средишту рада Невене Даковић. Ауторка истиче да, поред очигледне вредности као историјског извора, поменути дневник и писма представљају значајну могућност за трансмедијску употребу. Њихове адаптације у графичке новеле, литерарна дела и филм нису само биле пуко преношење оригиналног садржаја, већ су доносиле и нови квалитет који је омогућавао универзалнију рецепцију трауме и историјског искуства, па и повезивање догађаја из Другог светског рата са ратовима 1990-их година.

Последњи рад другог тематског поглавља зборника представља текст Жарке Свирчев о женским наративима везаним за Холокауст, објављеним на страницама југословенског „Јеврејског алманаха". Током 17 година (1954–1971) углавном редовног излажења, „Јеврејски алманах" био је једно од најзначајнијих гласила јеврејске заједнице у Југославији, у коме се брижљиво и интензивно неговало сећање на Холокауст и његове жртве. У средишту ауторкине пажње нашли су се књижевни радови објављени у овом часопису, посебно они који су се у већој мери дотицали тема материнства, силовања и сексуалног злостављања.

Треће тематско поглавље зборника посвећено је учешћу Јеврејки у организованим покретима отпора и њиховом доприносу у победи над нацистима. Рад Силвије Зимански Смолкин бави се младим Јеврејкама које су током Холокауста служиле као курири покрета отпора. Називајући их „нитима отпора", она анализира мање познат део историје организованог отпора у окупираној Европи, истичући огроман ризик које су те девојке преузимале на себе и велики допринос. Истраживачима ће свакако бити драгоцене информације о начину на који су јеврејске заједнице у Пољској, међусобно удаљене стотинама километара, управо захваљујући куририма, размењивале информације везане за нацистичку репресију, ликвидације, али и преносиле све друге важне новости и поруке. На овај рад изванредно се надовезује следећи текст, ауторки Бруне Ло Биундо и Каролин

Франсоа. У његовом средишту налазе се биографије две сестре Јеврејке, припаднице француског покрета отпора. Рођене у сиромашној радничкој породици, у рударском градићу недалеко од Лублина, Голда и Миндла Диамент као да су биле предодређене да још у раној младости постану комунисткиње и истакнуте илегалке. Рат ће их раздвојити и однети им готово читаву породицу. Једна од сестара биће ликвидирана због своје курирске активности у париском покрету отпора, док ће друга са својим саборцима учествовати у ослобађању Марсеља и те догађаје овековечити својим фото-апаратом.

Последња тематска целина зборника заокружена је унеколико нестандардним радом Ранди Бекер, докторандкиње Универзитета у Пасауу, у чијем су се средишту нашли осврти на искуство предавања студентима о истраживању живота локалних жена у епоси националсоцијализма. Ауторка је писала о свом искуству држања универзитетског модула и процесу заједничког откривања локалне историје Гисена и његових житељки у времену националсоцијализма, кроз које је прошла са студентима.

Зборник радова *A Space of Her Own: Women in the Holocaust* у потпуности је испунио циљеве које су му његове уреднице поставиле. Реч је о значајном истраживачком доприносу који употпуњава постојећи корпус знања и додатно популаризује и афирмише бављење овим тематским оквиром Холокауста. Написан на енглеском језику и изражено полиперспективан, мултидисциплинаран и интердисциплинаран, он ће са лакоћом доћи до академске публике и истраживача из бројних хуманистичких наука и дисциплина. Тематском разноврсношћу и нивоом обраде тема овај зборник померио је границе када је реч о публикацијама објављеним на територији Србије и свакако се може сврстати у категорију напредних студија Холокауста. Научна и заинтересована шира јавност сада са пажњом ишчекује и зборник радова са међународне научне конференције одржане у Београду 2025. године, у организацији Института за филозофију и друштвену теорију.

Александар Стојановић

Mark Mazower, On Antisemitism. A Word in History, Alan Lane, 2025.

Марк Мазовер је професор историје на Универзитету Колумбија и један од најцењенијих и најзначајнијих активних историчара, у чијем се средишту истраживачких интересовања претежно налазе теме везане за Други светски рат и Холокауст. Својим ранијим радовима, у које се убрајају и наслови преведени на српски језик („Хитлерово царство", „Мрачни континент"), он је стекао широку академску афирмацију и репутацију „историчара нијансе", аутора који са много пажње, наоружан ерудицијом и стрпљењем, деконструише и диференцира веома сложене историјске појаве и процесе, попут колаборације у Другом светском рату. Његова интересовања за историју Јевреја углавном су била ограничена на контекст Холокауста, премда је у појединим монографијама („Salonica, city of ghosts", „Inside Hitler's Greece", „The Balkans. A short history") пажњу посветио вишедеценијској, па и вековној, историји појединих јеврејских заједница. Мазоверова најновија књига објављена је у септембру 2025. године, управо у данима и недељама када је администрација председника САД Доналда Трампа покушавала (касније и успела) да издејствује прекид ватре између Израела и Хамаса и обуставу борбених дејстава у појасу Газе након две године интензивног ратовања. Поменути оружани сукоб покренуо је најмасовнији талас антисемитизма у историји човечанства. Свестан историјског значаја тренутка и теме, али и перспективе даље ескалације нетрпељивости, Марк Мазовер своје актуелно дело посветио је управо антисемитизму и његовим трансформацијама кроз историју.

Књига објављена у издању истакнутог издавачког предузећа *Alan Lane*, дела издавачке корпорације *Penguin books*, насловљена је крајње сведено и непретенциозно: „О антисемитизму. Реч кроз историју" (org: „On Antisemitism. A Word in History"). Ово волуминозно дело садржи више поглавља која су чисто синтетичког карактера, али и знатан део материјала који

представља оригиналну анализу аутора. Композиција књиге открива две заокружене хронолошко-тематске целине чија се обрада унеколико разликује. Прву целину чини историја антисемитизма, условно речено, од најстаријих времена закључно са Холокаустом. Овај део књиге писан је у духу историографске синтезе, у коме је аутор класичну историју једног феномена изванредно контекстуализовао у оквире различитих епоха и поднебља. Мазовер се осврнуо на традиције негативног односа према Јеврејима код многобожачких народа старог века, у хришћанству и исламу, средњовековним европским краљевинама. Писао је детаљно о (политичкој) еманципацији Јевреја и новом виду антисемитизма који је она произвела. Указао је на особености антисемитизма у Руском царству, царистичке погроме, настанак и историјски значај „Протокола сионских мудраца". Коначно, значајан део прве целине своје књиге посветио је развоју антисемитизма у Немачкој, од Вилхелма Мара и његове „Антисемитске лиге" до успона нациста и Холокауста као директне последице расистичких и социјал-дарвинистичких светоназора који су доминирали јавношћу Хитлерове Немачке. Мазовер детаљно описује генезу и развој сваког од поменутих видова антисемитизма, излажући материју у доследном хронолошком следу, повремено прекиданом тек парадигматичним анегдотама и кратким студијама случаја или уверљивим изводима из изјава савременика и протагониста кључних историјских догађаја. Закључујући прву половину своје књиге, Мазовер је истакао да, пропашћу нацизма, свет није престао да мрзи Јевреје, али да је искуство Холокауста инкриминисало антисемитизам као негативну појаву за наредне деценије. Историјски преглед догађаја, који хронолошки сеже управо до тог тренутка, изванредан је и ни најмање контроверзан. Но, како се кроз садржај књиге иде ка данашњици, ауторов наратив и интерпретација знатно се усложњавају и остављају простор за различита тумачења. Историјска прекретница, бар према Мазоверу, било је оснивање Израела. Након стварања ове државе, значење појма „антисемитизам" постепено се, али константно, удаљава од значења које је имало у међуратном периоду и током Холокауста, а

однос према Јеврејима у свету, у великој мери, прелама се и кроз однос према њиховој националној држави.

Други део Мазоверове књиге има знатно израженији аналитички карактер, у коме се непрестано преплићу дешавања на Блиском истоку, САД и јеврејској дијаспори у Европи и Совјетском Савезу. Уводно поглавље посвећено антисемитизму у арапском свету бави се сложеним односима Јевреја и државе Израел са њиховим арапским суседима. Наоружан ерудицијом и стрпљењем, Мазовер настоји да рашчлани појавне облике и традиције антисемитизма међу Арабљанима, као и да диференцира антиционизам и критику Израела од антисемитизма. Кроз минуциозну анализу трендова и већег броја добро документованих студија случаја, он провлачи и тврдњу да се у савременом тренутку неке анти-антисемитске кампање спроводе стихијски и, у суштини, неосновано. Афирмише идеју да је антисемитизам, бар онакав каквим је (закључно са половином 20. века) био схваћен у Европи, на Арабијском полуострву био „ствар из увоза". Истовремено, јасно означава појаве са дугорочним последицама, попут драстичне популаризације „Протокола сионских мудраца" и злоупотребе овог списа од стране исламиста, али и арапских државника и интелектуалаца. Са много пажње и тежње да остане објективан колико је год то могуће, Мазовер анализира како су траума Холокауста и ратови Израела са суседним државама и народима утицали, са једне стране, на формирање антисемитских наратива у арапском свету, а истовремено били коришћени за константну мобилизацију јеврејског становништва и западног јавног мњења са друге стране. Не прелазећи границе стручне и политичке коректности, он указује да је Накба за многе Палестинце била искуство слично оном кроз које су Јевреји прошли у Холокаусту, али и да је рапидно ширење антисемитизма на Блиском истоку Јевреје оправдано забрињавало и подсећало на узроке и почетне фазе њиховог страдања током Шое. Мазовер јасно истиче да појам антисемитизма од 1967. године неповратно мења значење које је до тада имао.

Иако би се могло дискутовати о одређеним изнетим тврдњама и закључцима, оно по чему ће Мазоверова књига засигур-

но остати упамћена у историографији и јеврејским студијама свакако јесу поглавља посвећена другој половини 20. века и савременим догађајима. Марк Мазовер објашњава сложену међусобну динамику друштвеног успона јеврејске дијаспоре у САД, значаја који је однос према Холокаусту добио у јеврејском и израелском идентитету и спољне политике најмоћније државе на свету, како током Хладног рата, тако и након њега. На паралелном колосеку, он анализира и у хронолошкој равни представља како је у унутрашњој политици САД и трансформацији америчког друштва кроз борбу за права мањина и угрожених заједница питање антисемитизма у суштини било потпуно изузето из системских решења која су била базирана на принципу сузбијања расне сегрегације грађана. Таква ситуација, уз веома честе сукобе на Блиском истоку и њихове одјеке у јавности Запада, довела је до коренитих промена у јеврејским организацијама, попут *Anti-Defamation League*, Америчког јеврејског конгреса и Светског јеврејског конгреса. У деценијама у којима је, након алија великог броја Јевреја са простора Совјетског Савеза, Израел по први пут постао дом већини припадника Мојсијевог народа, агенда борбе против антисемитизма постепено се померила са позиција спречавања дискриминације и сузбијања неонацистичких и других екстремистичких активности, ка ограничавању јавне критике Израела и оправдавању његове политике.

Кулминацију овог процеса, који је трајао неколико деценија, Мазовер смешта у период и контекст потпуне глобалне доминације САД, крајем 20. и почетком 21. века. У процесу друштвене и политичке транзиције бивших социјалистичких држава у Европи, управо је, посредством међународних организација и званичне политике САД, питање односа према антисемитизму било постављено као један од важнијих барометара демократизације поменутих друштава, од чега је, у немалој мери, зависила и брзина њихових евро(атлантских) интеграција. Мазоверово виђење овог процеса је, у суштини, чињенично тачно, али је интерпретирано из амероцентричне перспективе. Различити историјски извори, од званичних извештаја Стејт департмента и Савета Европе, до периодичних извештаја Хелсиншког

одбора и сличних невладиних организација из првих 15-ак година овог века, наиме, показују да је једино у том периоду у Србији постојао какав-такав организован мониторинг антисемитизма и настојање државних власти и политичких елита да се суштински и систематски баве његовим сузбијањем. Мазовер је свестан да је делатност америчких Јевреја и њихових организација пресудно допринела оваквим појавама у земљама транзиције, али није довољно упознат са значајем које су оне имале за тамошње јеврејске заједнице, па и друштва у целини.

Мазовер је дубоко уверен да се тренд борбе против антиционизма под фирмом сузбијања антисемитизма наставио и у другој и трећој деценији 21. века. Тај процес он илуструје драстичним успоном значаја Међународне алијансе за сећање на Холокауст (ИХРА), као и ширењем њене активности са поља комеморације Шое на област антисемитизма, његовог мониторинга, превенције и сузбијања. Посебно снажно Мазовер се устремио на тзв. „Радну дефиницију антисемитизма" ИХРА-е, донету 2016. године. Иако је оштрина његове критике у појединим сегментима претерана, аргументација коју је изнео свакако завређује пажњу и дубљу анализу. На логичкој равни, он упозорава да је „радна дефиниција" суштински антидефиниција, која, уместо да прецизира и јасно одређује (дефинише) појмове и непожељне облике понашања, заправо представља разводњавање и уопштавање дефиниција антисемитизма које су раније биле у оптицају. Мазовер сматра да ова дефиниција и њено усвајање на међународном нивоу, које форсирају САД, у великој мери ограничавају слободу говора и демократску критику. Радној дефиницији Међународне алијансе за сећање на Холокауст, Марк Мазовер супротставља Јерусалимску декларацију о антисемитизму, коју је написала група истакнутих научника из области друштвено-хуманистичких наука 2020. године. Сматрајући је знатно прецизнијом и одређенијом, он посебно похваљује три групе смерница које су објављене уз сам текст декларације, а које у великој мери омогућавају практично раздвајање легитимне критике политике Израела од стварних антисемитских наратива, који Јевреје дискриминишу или ка њима усмеравају говор

мржње, било из расистичких, верских, економских, политичких или неких других побуда.

Последње странице своје књиге Мазовер посвећује ситуацији након 7. октобра 2023. године и почетка најновијег сукоба на Блиском истоку. Антисемитизам није у фокусу овог дела његове монографије – знатно више простора посвећено је питању слободе говора, различитих мера које су државе предузеле као реакцију на рат и растући антисемитизам, па чак и унутрашњој политици Израела и САД. Мазовер не спори огроман пораст антисемитизма и изражава забринутост због могућности његове даље ескалације. Међутим, он тај процес не анализира као историчар, већ га осуђује као изопаченост савременог доба и пореди ситуацију у којој су се нашли Јевреји са притиском којим су изложени Руси након почетка агресије Русије на Украјину. У његовој књизи, нажалост, нема помена конкретних антисемитских акција и инцидената, чији је број експоненцијално порастао током последње две године, а карактер попримио неслућене размере дискриминације и отвореног насиља.

Књига „О антисемитизму" проф. др Марка Мазовера свакако је добродошао прилог проучавању поменуте теме. У часу обележеном изразитим политичким тензијама и радикализујућим наративима у медијима и публицистици, она представља покушај академског дефинисања, у извесној мери чак и арбитрирања, у вези са појмом антисемитизма и његовим (зло)употребама у политичке сврхе. Ауторова ерудиција и његово вишедеценијско бављење Холокаустом и историјом појединих јеврејских заједница у Европи у великој су мери заслужни за сазнајно и интерпретативно богат историјат антисемитизма, посебно за период до стварања државе Израел. Вредна је похвале и ауторова концепција да развој антисемитизма из поглавља у поглавље компаративно сагледава у релевантним географским и политичким контекстима. Управо из ње проистиче и један од главних и највреднијих закључака ове књиге: антисемитизам као појам имао је кроз историју значење које се разликовало од епохе до епохе и било нераскидиво везано са геополитичким кретањима и контекстом тренутка. Једна од слабости Мазоверо-

вог дела јесте повремена доминантно америчка перспектива посматрања, што посебно важи за период од краја Другог светског рата до данас. Упркос томе, ова књига оставља дубок траг у области проучавања антисемитизма, и као тезаурус драгоцених знања и тумачења о прошлости овог феномена, и као актуелни наратив – сведочанство о томе како се о антисемитизму размишљало у тренуцима његове свеприсутности у јавности и академском дискурсу. Због свега наведеног, она представља незаобилазно штиво за стручну јавност, али и све оне који су заинтересовани да се на квалитетан и систематичан начин упознају са антисемитизмом и његовим облицима кроз историју.

Александар Стојановић

Miško Stanišić, *ABC o antisemitizmu*, Novi Sad: Terraforming, 2025.

Антисемитизам представља специфичан облик мржње усмерене према Јеврејима, заснован на дубоко укорењеним предрасудама, стереотипима и лажима које су вековима прожимале европско културно, историјско и политичко наслеђе. Данас, осамдесет година након Холокауста, односно геноцида у којем је у нацистичкој окупираној Европи убијено око шест милиона Јевреја, антисемитизам је широм света нарастао до неслућених размера и остаје присутан и препознатљив у различитим областима медијског, политичког и друштвеног дискурса. Антисемитизам се јавља у свим сегментима друштва: у медијским садржајима, политичким порукама, пропаганди, свакодневним разговорима, васпитно-образовним и научним институцијама, а посебно је присутан и раширен у дигиталном простору. Иако се ове појаве најчешће посматрају као глобални феномени, неопходно је нагласити да је антисемитизам у различитим облицима и јавним манифестацијама, од ширења антисемитских порука на друштвеним мрежама до физичких напада на појединце и организације које се доводе у везу са Јеврејима или државом Израел, присутан и у Србији.

У таквом друштвеном и политичком контексту настала је идеја и потреба за писањем приручника *АБЦ о антисемитизму*, који на јасан и прегледан начин објашњава основне појмове, савремене манифестације и начине препознавања и сузбијања антисемитизма. Аутор је Мишко Станишић, директор организације *Тераформинг* и председник Центра за борбу против антисемитизма (ЦБА). Публикација је објављена 2025. године у издању *Тераформинга*. У предговору Станишић истиче да се антисемитизам у Србији најчешће уочава тек када поприми радикалне облике, док његови свакодневни и прикривени видови остају занемарени, што додатно појачавају распрострањене теорије завере, недостатак знања и слабе институционалне и друштвене реакције. Вандализовање просторија организације *Хавер Србија* из новембра 2023. године и терористички напад на Амбасаду Израела у јуну 2024. године показују колико је важно препознати антисемитизам пре него што прерасте у отворену мржњу и насиље. Полазећи од тога, приручник је обликован као едукативни и практични водич за просветне раднике, новинаре, културне и државне институције и креаторе политика, намењен одговорном информисању, припреми образовних програма, идентификовању антисемитских појава и развоју дугорочних институционалних мера за њихово спречавање и сузбијање.

АБЦ о антисемитизму подељен је на предговор (стр. 1–4); централни део текста, састављен од 26 секција, при чему свака секција разматра један појам или питање у вези са антисемитизмом (стр. 9–54); индекс кључних речи и појмова (стр. 55–60) и додатак – три међународна документа: „Радна дефиниција антисемитизма Међународне алијансе за сећање на Холокауст (ИХРА)“ (стр. 62–64), „Глобалне смернице за борбу против антисемитизма (стр. 64–67) и „Стратегија ЕУ за борбу против антисемитизма и подстицање јеврејског живота (2021–2030)“ (стр. 67–72).

Првих осам секција приручника постављају основни концептуални оквир за разумевање антисемитизма. У 1. секцији објашњава се да је јеврејски идентитет вишеслојан и индивидуално обликован, чиме се одбацују поједностављене и стерео-

типне представе које су историјски често служиле као основа дискриминације и прогона. У 2. и 4. секцији антисемитизам се дефинише као специфичан облик мржње према Јеврејима који се мењао кроз епохе, али је задржао своје кључне обрасце; док се у 5. секцији наглашава да се термин „антисемитизам", од његовог настанка крајем 19. века, односи искључиво на мржњу према Јеврејима. Трећа секција приказује антисемитизам као показатељ дубљих друштвених поремећаја, метафорички описан као „канаринац у руднику", јер његова присутност указује на угроженост ширих демократских вредности и права како других мањина, тако и друштва у целости. Шеста и 7. секција обухватају широк спектар директних и индиректних манифестација антисемитизма, од „шала", увреда и теорија завере до вандализма, негирања Холокауста и физичког насиља, и њихове тешке психичке, емоционалне и друштвене последице по жртве. У 8. секцији наглашава се да антисемити не припадају једној друштвеној, политичкој или идеолошкој групи, већ да потичу из различитих средина, те да их чине и екстремисти и „обични" грађани који под утицајем предрасуда, незнања, неинформисаности или изложености различитим идеолошким наративима шире антисемитске ставове.

У секцијама 9–11. Станишић приказује општи и локални, српски, историјски контекст антисемитизма, указујући да је овај феномен кроз епохе мењао своје облике у зависности од политичких, друштвених, економских, културних и религијских околности. Аутор разликује пет основних типова антисемитизма: хришћански, традиционални, расистички, нацистички и савремени; и наглашава њихову заједничку карактеристику – стереотипно приказивање Јевреја као народа са наводно урођеним, негативним моралним и физичким особинама. Посебну пажњу посвећује Србији, где су се различити облици антисемитизма јавно испољавали у периоду између два светска рата, током Другог светског рата и од 1990-их година до данас, кроз деловање разних десничарских, левичарских и верских екстремистичких група. Станишић такође указује да у ширењу антисемитских идеја, теорија завере и пропаганде неретко учествују и обични

грађани.

Станишић у 12. одељку поставља питање како препознати антисемитизам. У циљу идентификације антисемитизма, он уводи тзв. „3Д" (делегитимизација, демонизација и двоструки стандарди) методологију, која се може користити за идентификацију различитих случајева савремених манифестација антисемитизма, а посебно је корисна у контексту разликовања легитимне критике политике државе Израел од антисемитских представа о овој држави и њеном народу, што данас представља један од најприсутнијих облика антисемитизма. Тринаести одељак посвећен је теоријама завере, које аутор описује као поједностављене и емоционално обојене наративе засноване на предрасудама и наводном деловању скривених, моћних актера, при чему многе од њих у својој структури садрже антисемитске мотиве и стереотипе. У 14. секцији Станишић указује на употребу кодираног језика, алузија и заменских израза који прикривају директне референце на Јевреје, омогућавајући ширење антисемитских порука без моралне или правне одговорности. Петнаеста секција посвећена је интернету и друштвеним мрежама као кључним просторима савременог ширења антисемитизма, где се мимови, дезинформације и стереотипни наративи брзо мултиплицирају и допиру до широке публике, због чега аутор наглашава важност развоја медијске и дигиталне писмености као средства њиховог правовременог препознавања и сузбијања.

У 16. и 17. секцији Станишић разматра сложен однос између антисемитизма, Израела и ционизма, наглашавајући да је критика одлука, политика или поступака државе Израел и њених званичника потпуно легитимна и упоредива са критикама упућеним било којој другој држави. Међутим, антисемитизам почиње тамо где се према Израелу примењују двоструки стандарди када се Јеврејима негира право на самоопредељење, Израелу оспорава право на постојање или се заговара његово уништење, као и онда када се у дискурсу о Израелу користе класични антисемитски стереотипи, митови и симболи, обрасци који се, како аутор напомиње, могу препознати и у савременој Србији. У том контексту Станишић објашњава да се савремени ан-

тисемитизам често прикрива антиционистичком реториком, при чему се ционизам погрешно поистовећује са нацизмом, расизмом и империјализмом, а Јевреји колективно поистовећују са поступцима државе Израел. Аутор подсећа да је ционизам историјски покрет за јеврејско самоопредељење, те да његово изједначавање са расизмом или нацизмом представља једну од савремених форми антисемитске пропаганде.

У секцијама 18–21. Станишић се бави односом антисемитизма према Холокаусту, његовим искривљавањем и злоупотребом, као и значајем образовања и културе сећања. У 18. секцији аутор истиче да је Холокауст централно историјско искуство јеврејског народа, али да се управо због своје симболичке тежине често инструментализује, било кроз његово негирање, релативизацију или покушаје да се јеврејска заједница представи као манипулатор сопственог страдања. Овакве праксе директно отварају простор за оно што Станишић у 19. секцији препознаје као злоупотребу и искривљавање историје Холокауста, где се историјске чињенице селективно тумаче, изокрећу или користе у политичке сврхе, чиме се покушава поткопати веродостојност самог сећања на геноцид над Јеврејима. У 20. секцији аутор упозорава на све учесталију употребу нацистичких и фашистичких симбола и термина у јавном простору, било као средство тривијализације нацистичких злочина, било као облик провокације и застрашивања, подсећајући да и у савременој Србији постоје примери оваквих злоупотреба. Коначно, у 21. секцији наглашава се да меморијализација Холокауста и квалитетна едукација о антисемитизму имају кључну улогу у изградњи друштва способног да препозна и сузбије савремене облике ове мржње, при чему Станишић посебно истиче одговорност образовних институција, музеја и креатора јавних политика у очувању историјске истине и развоју демократских вредности.

У секцијама 22–25. Станишић анализира савремене друштвене, политичке и идеолошке контексте који подстичу и обликују антисемитизам, показујући како се ова појава прилагођава различитим наративима и идентитетским политикама. У 22. секцији аутор разматра везу између антисемитизма и национа-

лизма, истичући да националистичке идеологије често користе антисемитске стереотипе како би конструисале „унутрашњег непријатеља" и хомогенизовале друштво, што је образац препознатљив и у савременој Србији. У 23. секцији фокус је на антисемитизму у оквиру радикалних исламистичких покрета, где се антијеврејска реторика спаја са идеолошким екстремизмом и глобалним конспиративним наративима. Аутор у 24. секцији анализира пораст антисемитизма након догађаја од 7. октобра 2023, показујући како су терористички напад Хамаса и рат у Гази довели до наглог ширења антисемитских порука, демонизације Јевреја и инструментализације сукоба у јавном дискурсу, медијима и на друштвеним мрежама широм света, укључујући и Србију. У 25. секцији аутор разматра антисемитизам из перспективе интерсекционалности, објашњавајући да се он у савременом друштву преплиће са другим облицима мржње, расизма и дискриминације, те да његово разумевање захтева увид у шире обрасце друштвене неједнакости и нетолеранције. Ове четири секције заједно показују да антисемитизам није издвојена појава, већ динамичан феномен који се лако уклапа у различите политичке и идеолошке контексте, те стога представља трајни изазов за демократска друштва.

У 26. секцији Станишић приручник заокружује практичним смерницама и позивом на индивидуалну и колективну одговорност у препознавању и сузбијању антисемитизма. Аутор наглашава да борба против антисемитизма не припада искључиво институцијама, стручњацима или јеврејској заједници, већ сваком појединцу који препознаје опасност ширења мржње и стереотипа у друштву. У том смислу истиче важност реаговања на антисемитске изјаве и поступке, било кроз пријављивање инцидената, супротстављање дискриминаторним наративима или подршку жртвама, али и улогу образовања, медијске писмености и критичког мишљења у изградњи друштва отпорног на предрасуде. Станишић посебно подвлачи да и у Србији постоји потреба за већом грађанском и институционалном ангажованошћу, јер је одсуство реакције често фактор који омогућава нормализацију антисемитизма. У овом завршном одељку аутор по-

зива на активну улогу сваког читаоца у изградњи друштвеног амбијента у којем антисемитизам и други облици мржње и нетрпељивости не могу да се развијају.

Приручник *АБЦ о антисемитизму* представља драгоцен извор и важан корак ка систематичном разумевању и сузбијању антисемитизма у савременом српском друштву. Његова највећа вредност лежи у томе што на јасан, разумљив и аргументован начин повезује историјске увиде, савремене манифестације антисемитизма и практичне смернице намењене стручњацима и широј јавности. Посебно је значајно што Станишић не остаје на нивоу теоријских објашњења, већ инсистира на препознавању антисемитизма у свакодневном животу, од медијског и политичког дискурса до школа, институција и дигиталног простора, показујући да је ова појава често присутнија него што се претпоставља. Приручник пружа потребан оквир за разумевање све учесталијег повезивања антисемитизма са глобалним кризама, теоријама завере, политиком сећања и савременим геополитичким сукобима, укључујући и оне који утичу на јавни дискурс и друштвену атмосферу у Србији. Додатну вредност овог издања чини и његова јасноћа, методолошка доследност и педагошка употребљивост, због чега може бити од изузетне користи у образовним установама, медијском сектору и државним институцијама. Као такав, приручник представља важан алат у изградњи друштва које активно препознаје, разуме и супротставља се свим облицима антисемитизма.

Андрија Михајлов

ИНФОРМАЦИЈЕ

INFORMATION

Семинар *Холокауст у земљама бивше Југославије,* Београд/Скопље 9–14. октобра 2025. године

У периоду од 9. до 14. октобра 2025. године одржан је шестодневни семинар под називом „Холокауст у земљама бивше Југославије" у Београду и Скопљу. То је био завршни део пројекта под истоименим називом који је спроведен уживо након четири циклуса онлајн курсева који су одржани у периоду од марта до септембра, једном недељно, са летњом паузом, у трајању од 120 минута у вечерњим терминима. Сваки курс се састојао од три предавања са следећим темама: Увод у Холокауст, Холокауст у Југославији – са освртом на територију Србије и Северне Македоније, Холокауст у Југославији – са освртом на Хрватску, Босну и Херцеговину и Словенију и Антисемитизам. Семинар је спроведен од стране организације „Хавер Србија" у сарадњи са Фондом за Холокауст Јевреја Македоније уз подршку организације Claims Conference. Координатори пројекта су били сарадници организације „Хавер Србија" историчари Тамара Стојановић и др Александар Стојановић.

Циљ овог програма је био „да пружи дубље разумевање Холокауста на простору бивше Југославије, подстакне критичко мишљење, промовише толеранцију и емпатију, као и да истакне константну важност образовања о Холокаусту у региону." Предавачи на овим курсевима су били признати историчари, социолози, правници, који се у својим истраживањима прошлости баве темама Другог светског рата на простору окупиране Краљевине Југославије, Холокауста, антисемитизма, пропаганде окупатора и сарадника, као и припадници јеврејских заједница из Словеније и Босне и Херцеговине. То су др Давор Стипића и др Александар Стојановић са Института за новију историју Србије (ИНИС), Тамара Стојановић из Архива Југославије (АЈ), британски историчар др Рори Јеоманс (Rory Yeomans), проф. др Мишо Докмановић са Института за стратешка истраживања и образовање у Скопљу, проф. Нада Бањанин Ђуричић из Железничкотехничке школе у Београду, Ели Таубер из Јеврејске заједнице у

Сарајеву, Роберт Барух Валт из јеврејске заједнице у Љубљани и Ернест Херцог из организације World Jewish Congress (WJC).

Курсеви су били намењени широкој популацији, без старосних, образовних, професионалних или било којих других ограничења. Радни језици курсева су били језици држава бивше Југославије и енглески језик. Из Музеја жртава геноцида и Београду учешће на курсу и семинару су узеле кустоси Милица Карић и Биљана Марцојевић.

Други део пројекта, у форми семинара са физичким присуством учесника и предавача, почео је у четвртак 9. октобра у просторијама Јеврејског културног центра у Београду. Добродошлицу учесницима пожелеле су, у име организатора, Соња Вилчић и Мина Пашајлић из организације Хавер Србија. Прву радионицу „Јеврејска традиција и култура" је одржала Мина Пашајлић Учесници су на интересантан и интерактиван начин имали прилику да се упознају са јеврејским празницима попут Шабата, Сукота, Симхат Торе, Песаха, церемонијама бар и бат мицва, обредом берит мила као и са предметима и симболима као што су менора, ханукија, талит, кипа, шофар, јад, Давидова звезда, мезуза, тефилин. Међу њима је посебно место заузео оригиналан свитак Торе писан на пергаменту. Соња Виличић је одржала предавање „Јеврејска заједници у Србији пре Холокауста".

Поподневни термин је био резервисан за едукативну пешачку туру „Јеврејски Дорћол" коју је водио Александар Стојановић. Међу објектима који су представљени истуче се зграда некадашње Јеврејске болнице која је заправо припадала Јеврејском женском друштву, првом сефардском женском друштву на Балкану и првом таквом у Србији, као и место некадашње старе синагоге „Ел Кал Вјеж", чији се темељи данас само назиру застакљени и окружени новом модерном грађевином која нема везе са јеврејским животом, и велелепне међуратне синагоге „Бет Израел" која је страдала током Другог светског рата и након рата срушена. На њеном месту се данас налази Галерија фресака. Прошетали смо и до места где се некада налазило ритуално купатило (микве) и основне школе „Браћа Барух", где је било речи о породици Барух, чији су чланови током Другог светског рата

пали за слободу као борци и илегалци партизанског покрета отпора. Туру смо завршили код зграде првог робног магазина, односно онога што данас познајемо као робне куће, чији је власник био Бенцион Були, народни посланик и банкар.

Други дан семинара започео је обиласком јеврејског сефардског гробља. Поменуто гробље, данас централно јеврејско гробље у престоници Србије, није само „вечна кућа/ кућа преминулих" (bet olam/bet kevarot), већ и културно-историјска целина, музеј на отвореном, која сведочи животу како саме заједнице и њених чланова тако и суживоту и заједничким борбама и патњама, али и победама, са српском већинском заједницом. Томе сведочи монументалан споменик који се налази одмах са десне стране од улаза у гробље, посвећен јеврејским ратницима из Балканских и Првог светског рата 1912–1918 са именима 132 пала јеврејска борца и мотивима српске шајкаче, сабље и пушке, симбола Давидове звезде и стихови из *Горског вијенца* као нераскидиве повезнице заједничке борбе за слободу земље коју су тадашњи Јевреји који су у њој живели сматрали својом отаџбином.

Након обиласка гробља упутили смо се ка Меморијалном центру „Старо сајмиште“, основаном 2022. године. Др Милован Писари представио је изложбу у обновљеној Централној кули и одржао предавање о историјату овог места. Затим смо обишли комплекс некадашњег Јеврејског логора Земун и Прихватног логора Земун и разговарали о култури сећања на ово место, о досадашњем начину споменичке и конзерваторске меморијализације у смислу одржавања самог комплекса. Радни део завршен је предавањем о Холокаусту у Србији који је одржао Александар Стојановић, док је у вечерњем термину уследила посета синагоги „Сукот шалом“, присуству служби за Шабат (Кабалат Шабат) и обиласку „суке“ која је била намештена у дворишту синагоге како је у току био празник Сукот. Заједничка вечера организована је у просторијама Омладинског клуба јеврејске заједнице, где су полазницима семинара представљени њихов рад и активности.

Трећег и последњег дана семинара у Београду имали смо прилику да чујемо још једно предавање о Холокаусту у Србији и обиђемо простор некадашњег Прихватног логора за Јевреје у Београду Топовске шупе, под вођством Милована Писарија.

Предавања у оквиру семинара у Скопљу одржана су у просторијама Меморијалног музеја Холокауста македонских Јевреја. Он се налази на месту некадашње старе јеврејске махале, на десној обали реке Вардар, у којој се одвијао целокупни живот скопске јеврејске заједнице све до депортације извршене 11. марта 1943. године. Ова депортација обухватала је и заједнице

из Штипа и Битоља, те поменути меморијал представља место сећања на све депортоване македонске Јевреје, тј. на све жртве Холокауста са простора републике Северне Македоније. Аутентични остаци овог простора уништени су за време великог земљотреса који је задесио Скопље 1963. године. Зато је ово место и изабрано да на симболичан начин означава поновно и трајно присуство свих прошлих, али и будућих генерација.

Извршни директор меморијалног центра Горан Садикарио пожелео је добродошлицу полазницима и сарадницима из Србије, укратко представивши историјат и начин оснивања фондације и самог меморијалног комплекса. Након тога уследило је прво предавања са дискусијом које је одржао проф. Мишо Докмановић са темом „Јевреји у Македонији између два светска рата". Најупечатљивији и најзначајнији део семинара првог дана било је стручно вођење и обилазак меморијалног центра и сталне поставке на којој је приказана целокупна временска линија постојања јеврејске заједнице на тим просторима. Посебно емотиван део поставке представља комеморативна целина, у коју се посетиоци спуштају степеницама до мрачне просторију, док над њиховим главама висе отворени кофери са деловима живота који су у том тренутку били најважнији: гардероба, фотографија са венчања, менора. Затим

пут води у реплику сточног вагона Бугарске државне железнице, истоветног изгледа и димензија као оних у којима су македонски Јевреји депортовани до Треблинке, без могућности да седну, легну, обаве основне физиолошке потребе, након вишедневног заточеништва у фабрици дувана „Монопол“ у Скопљу. Део са именима као и фотографијама страдалих и огледалима у којима посетилац наилази на свој одраз пружа му прилику да на тренутак застане, погледа се и упита: „Ко сам ја? Да ли то могу да будем ја? Која је моја улога у свету и времену у коме сам рођен? Шта ћу да урадим да се жртве никада не забораве а злочини не понове?“

Следећа активност је била посета просторијама јеврејске заједнице и синагоге у чијем дворишту је, као и у Београду, био постављена колиба „сука“. У сали за пројекције полазници семинара имали су прилику да виде кратке документарне филмове[1] о животу заједнице и старој скопској чаршији, након чега је уследио и обилазак ове локације. Предавање и вођење је одржала Жаклина Мучева.

[1] Сви приказани кратки документарни филмови су доступни на јутјуб каналу Holocaust Fund, доступно на https://www.youtube.com/@holocoustfund6907.

Други радни дан у Скопљу отворио је проф. др Мишо Докмановић са још једним значајним предавањем „Лекције Холокауста и политичке импликације на Балкану“ Обилазак комплекса фабрике дувана која се тада звала „Монопол“ под стручним вођством Маје Наноу такође је оставила посебан утисак. Њене просторије су послужиле као сабирни логор пре депортације Јевреја из Скопља, Штипа и Битоља. Хапшења и интернација првих заточеника су отпочела 11. марта 1943. године. Истовремено, спроводила се и свеопшта отимачина њихове имовине. Наредне три недеље зграде и складишта послужиће као принудни смештај за око 7300 људи са веома лошим условима за боравак, готово без хране, воде и тоалета. За физиолошке потребе и одржавање основне хигијене било је предвиђено само пола сата, за свих 7300 заточеника међу којима је било и око 600 деце. Први транспорт је пут Треблинке отишао 22. марта, други три дана касније и трећи 29 марта. Нико од депортованих се није вратио жив.

Уследило је приказивање још једног сета документарних филмова који су се овога пута односили на живот заједница из Штипа и Битоља, а затим је координаторка пројекта Јеврејске дигиталне библиотеке Биљана Албахари одржала значајну и занимљиву презентацију под називом „Извори за истраживање Холокауста и јеврејске заједнице Балкана: улога дигиталних библиотека и онлајн архива" на којој је представила овај заиста велики и драгоцен пројекат виртуелне библиотеке у којој се похрањују сва издања, радови, аудио-визуелни материјали који обрађују јеврејске теме.

Последњег дана семинара, 14. октобра, учесници су имали прилике да чују предавање, а касније и учествују у дискусији на тему „Учешће Јевреја у партизанском отпору" које је одржао др Тодор Чепреганов. Следећи сегмент пројекција документарних филмова односио се на остатке јеврејских гробаља у Битољу, Скопљу и Штипу. Последња радионица је била посвећена „Будућности јеврејских заједница на простору бивше Југославије" коју су водиле Жаклина Муцева и Мина Пашајлић. Учесници су подељени у три групе са задатком да визуелно прикажу своје виђење будућности јеврејских заједница, културе сећања и улоге и оп-

станка самог меморијалног центра. Групе су на креативан и визуелно интересантан начин приказале своје закључке и виђења.

На крају семинара, као и у Београду, учесници су имали прилику да поделе своје утиске и коментаре и на тај начин је овај вишедневни образовни програм заокружен. На крају су уручени сертификати.

Милица Карић

Из *Јеврејског гласа* о јеврејској култури, Сарајева, Босне и Херцеговине, Краљевине Југославије. О пројекту „Оживљавање јеврејске културе на Западном Балкану“

Колико данас можемо да сазнамо из новина? У времену у којем нас информације, захваљујући алгоритмима који нас познају и исувише добро, саме проналазе, штампа може деловати као ограничен извор знања. Увид у садржај недељника *Јеврејски глас* показује колико је таква претпоставка погрешна. Поглед изблиза, преко озбиљне методологије, дигитализације, а затим и извлачења и презентовања садржаја *Јеврејског гласа* говори нам о богатству ове грађе. Повећање доступности садржаја публикације реализовано је у оквиру пројекта који подржава УНЕСКО, као део шире иницијативе „Култура и креативност за Западни Балкан“ коју финансира Европска унија. Циљ иницијативе је подстицање дијалога на Западном Балкану кроз јачање културног и креативног сектора, с намером да се оствари већи друштвено-економски утицај. Пројект „Оживљавање јеврејске културе на западном Балкану“ спроводи Медиацентар Сарајево у сарадњи са Удружењем „Хагада“ из Сарајева и Институтом за филозофију и друштвену теорију из Београда.

Јеврејски глас излазио је од 1928. до пред сам почетак Другог светског рата, 1941. године. То га чини другим најдуговечнијим јеврејским недељником у Краљевини Југославији, одмах иза загребачког *Жидова*. Дуговечност је само једна од разлога зашто је Јеврејски глас вредан пажње академске, али и шире јавности. *Јеврејски глас* се, наиме, издваја и као утицајан медиј који је превазилазио локалне оквире Сарајева и активно учествовао у обликовању политичког, културног и друштвеног живота јеврејске заједнице целе Краљевине Југославије. Овај недељник је проистекао из ранијих покушаја јеврејске штампе у Сарајеву. Више или мање успешни, ови покушаји спотицали су о идеолошке расправе о идентитету, посебно балансирању између очувања сефардске посебности и идеја о јединственом јеврејском националном идентитету. Настао као компромис из-

међу ових супротстављених струја, *Јеврејски глас* је успео да обједини различите перспективе, истовремено подржавајући јеврејске националне идеје и негујући културни плурализам. Кроз пажљиво балансирање између локалних и међународних тема, као и кроз праћење политичких, културних и друштвених дешавања, лист је изградио широку читалачку публику и постао кључна платформа за артикулацију идентитета и интереса јеврејске заједнице у времену великих друштвених промена.

До свих ових, али и бројних других информација, детаља, имена и датума могуће је доћи захваљујући опсежној методологији истраживања. Она сагледава овај недељник и као огласну таблу, али и као мултимедијални прозор у друштво у којем делују Јевреји заједно са народима с којима живе у Сарајеву, Босни и Херцеговини, и напослетку у Краљевини Југославији. Методологија дигитализације се заснива на комбинацији макро- и микронивоа анализе часописа, уз примену тематске категоризације и дискурзивне, културално-историјске и меморијске анализе. Циљ је био идентификовати обрасце, приоритете и динамику заједнице кроз садржај публикација. Преко одабира категорија (попут традиције, језика, заједнице, организација, културе, женског деловања и других), уз могућност вишеструке припадности текстова, претраживање текста је додатно олакшано. Овакав приступ омогућава интердисциплинарно истраживање часописа као историјског извора и културалног актера, пружајући увид у начин на који је јеврејска заједница обликовала и преговарала свој идентитет у ширем друштвеном контексту. Захваљујући моделу који је Медиацентар Сарајево развио на својој платформи „инфобиро", *Јеврејски глас* биће претражив преко кључних речи.

Јеврејски глас се издваја као изузетно занимљив истраживачки предмет управо због своје способности да истовремено функционише као политички релевантан, али и идеолошки отворен медиј. Уместо да се јасно сврста уз једну струју, лист балансира између подршке јеврејском национализму и пажње према свакодневним питањима локалних јеврејских заједница, посебно у Сарајеву. Ова двострука перспектива чини га драгоценим извором за разумевање начин на који једна мањинска заједница обликује свој

положај између локалног окружења и ширих, међународних токова. Посебно интригира уредничка одлука да се шира државна политика прати селективно, само онда када директно дотиче Јевреје, што отвара простор за истраживање стратегија опстанка и прилагођавања у контексту политичке нестабилности и цензуре.

Једнако занимљив истраживачки слој открива се кроз интензивно праћење друштвеног живота и рада бројних удружења. *Јеврејски глас* не само да бележи активности јеврејске заједнице, већ их активно обликује: најављује догађаје, даје им видљивост и доприноси њиховом легитимитету. Кроз ове странице могуће је пратити како се гради друштвена кохезија, али и како се артикулишу разлике – генерацијске, идеолошке и класне. Управо у тим напетостима између различитих актера заједнице крије се богат материјал за истраживање унутрашње динамике једне мањинске средине која није хомогена, већ сложена и жива.

Културне рубрике додатно продубљују ову слику, откривајући *Јеврејски глас* као простор интелектуалне дебате, а не само информисања. Праћење књижевности, позоришта и уметничких догађаја, као и полемике које су се водиле на његовим страницама, пружају увид у процесе формирања културног идентитета. Посебно су инспиративни моменти отворених расправа, попут реакција на дела Исака Самоковлије, који показују да је лист био место где се идентитет не подразумева, већ активно преиспитује и обликује. За истраживача, ово представља ретку прилику да прати како једна заједница види саму себе у реалном времену.

На крају, можда најузбудљивији аспект јесте мрежа коју је *Јеврејски глас* стварао повезујући Јевреје широм Краљевине Југославије кроз дописништва и размену информација. Ова комуникациона инфраструктура открива лист као много више од локалног гласила: он постаје простор сусрета, размене и интеграције. Управо у тој способности да повеже различите средине, идентитете и идеје лежи његов највећи истраживачки потенцијал као пример како медиј може активно учествовати у изградњи једне заједнице у времену дубоких друштвених промена.

Жељка Опарница

IN MEMORIAM

Професор Јехуда Бауер (1926–2024)

Професор Јехуда Бауер, израелски историчар светског гласа, корифеј студија Холокауста и мислилац чије су речи обликовале начин на који човечанство разуме зло, оставио је за собом дело које има непролазну важност и моралну снагу. Иза једног од најгласовитијих сведока и тумача 20. века остаје тишина која нас обавезује.

Рођен 6. априла 1926. у Прагу, у свету који је још носио ожиљке Првог светског рата, Бауер је одрастао у сенци растућег антисемитизма и политичког екстремизма. У дану када је нацистичка војска прогласила окупацију Чехословачке, последњим возом напушта земљу са породицом, избегавши судбину милиона својих сународника. Његово породично избеглиштво у Палестину, тада још увек под британским мандатом, представљало је спас, али и почетак личне мисије која ће одредити његов животни пут. Још као младић, Бауер ће се придружити левичарском покрету Хашомер Хацаир и постати члан Шовал кибуца у Негев пустињи, који ће бити његов дом наредну четрдесет и једну годину. Ту ће засновати породицу, али и написати докторску дисертацију о Палмаху, елитној јединици Хагане (ционистичке војне организације) у чијим редовима ће се борити у току израелског Рата за независност 1948. године.

Његов академски пут развијао се на Хебрејском универзитету у Јерусалиму, где је покренуо студије које су се бавиле Холокаустом пре него што је та област уопште постала засебна академска дисциплина. У времену када су многи сматрали да је боље ћутати или заборавити, Бауер је инсистирао да је изучавање Холокауста предуслов за разумевање човека, политике, друштва и моралне одговорности. Његових више од четрдесет књига, бројне студије, чланци и предавања поставили су темеље научне анализе геноцида, политичких процеса који му претходе и друштвених механизама који омогућавају да се догоди. Професор Бауер био је међу кључним теоретичарима који су допринели дефинисању терминолошких и методолошких стандарда у савременим студијама геноцида. Његови ставови оставили су неизбрисив траг у хуманистичким и друштвеним наукама, посебно у истраживањима структуре модерне државне репресије и масовног насиља.

Оно по чему су се његови интелектуални напори истицали није био само научни интегритет, већ и његова посвећеност човеку и етици. Бауер је веровао да је у корену Холокауста – и сваког геноцида

– одсуство емпатије, урушавање моралних и друштвених норми и систематско разарање људскости. Упозоравао је да геноцид није последица „необјашњивог зла", већ резултат одлука које људи доносе у конкретним историјским околностима. Баш из тог разлога је сматрао да је Холокауст догађај без преседана, али да није јединствен. То је значило да би се могао поновити у будућности и да је потребна одлучна акција како би се спречило да се такве страхоте опет догоде човечанству. У својој познатој књизи *Преиспитивање Холокауста* (Rethinking the Holocaust) он упозорава: „Ужас Холокауста није у томе што је одступао од људских норми; ужас је што није. Оно што се десило може се опет поновити, другима а не нужно Јеврејима, као и од стране других починилаца и не нужно Немаца. Ми смо сви могуће жртве, могући починиоци и могући посматрачи." Његова позната мисао — да Холокауст не сме да се посматра као мистерија, већ као „људски чин који су људи починили против људи", постала је једна од најцитиранијих формулација у модерној историографији Другог светског рата. Енергично је аргументовао против мистификације зла, верујући да се оно мора разумети како бисмо деловали превентивно.

Поред научног рада, професор Бауер је одиграо централну улогу у формирању и консолидацији међународних оквира за образовање о Холокаусту. Као један од оснивача и најзначајнијих стручних ауторитета у оквиру Међународне алијансе за сећање на Холокауст (IHRA), учествовао је у формулисању међународних смерница, дефиниција и стандарда које данас користе државе и институције на глобалном нивоу. Његов рад имао је трајан утицај на развој јавних политика у области меморијализације, педагогије, као и супротстављања ревизионизму и негацији Холокауста. Професор Јехуда Бауер често је говорио да „сећање није довољно ако не води деловању". Његове колеге и пријатељи истичу да му је живот био пример управо таквог поступања: истрајног, храброг и посвећеног етици. Својим научним ангажовањем није позивао на мржњу и освету, већ на разумевање и одговорност за прошлост.

Данас, када се свет поново суочава са порастом антисемитизма, политичке мржње и дехуманизације, губитак Јехуде Бауера делује још већи. Његова смрт оставља празнину која се не може лако попунити, али његово наслеђе наставља да живи у институцијама које је основао, као и у генерацијама историчара, теоретичара, наставника и активиста којима је са пуно енергије преносио своја знања до краја свог готово стогодишњег живота.

На крају, истраживачи јеврејске историје и културе који оклевају да се баве феноменом Холокауста треба да се подсете да Бауер, иако је преживео Холокауст и постао један од најеминентнијих научника у тој области, у почетку своје каријере, због страха и нелагоде, није желео да се бави овом темом. Међутим, на наговор свог пријатеља Абе Ковнера, јеврејског партизана из Вилне и касније познатог израелског књижевника, он се окреће изучавању јеврејског страдања у току Другог светског рата. Постаје пионир студија Холокауста, на личном примеру показујући да храброст није одсуство страха, већ ходати напред упркос истом. Нека сећање на њега буде благослов и трајна обавеза да његова мисија буде настављена. *Теи нафшо церура бицрор ахајим!* Нека би му душа била везана у сноп живих!

Ана Ћирић Павловић

Александар Саша Ајзинберг (1930–2024) и Горјана Ајзинберг (1939–2025)

У јеврејској традицији постоји дубоко укорењен обичај да се сећање на преминулу особу ојача и одржи кроз дела која настављају њен животни траг. Најважнији начин посвећивања нечега учињеног „за нечију душу" јесте извршавање мицви (добрих дела), давање цедаке (добротворних прилога), као и посвећивање времена учењу, посебно учењу које доноси заслугу души преминулог. Верује се да добра дела која живи чине у нечије име доприносе уздизању душе онога ко је отишао, истовремено чувајући његову етичку и духовну оставштину у свету.

Зато у јеврејској заједници често програме, књиге, предавања, помоћ другима или читаве иницијативе посвећујемо успомени на некога, јер се сматра да сваки чин добра учињен у њихову част наставља светлост њиховог живота.

Часопис „Хеврута" створио је простор да негујемо ову традицију и сачувамо сећање на двоје људи који су оставили дубок траг на све нас који радимо или волонтирамо у организацији *Хавер Србија* као и велики допринос развоју и постојању саме организације. Овај часопис посвећујемо Александру (Саши) Ајзинбергу и Горјани Ајзинберг.

Постоји мали број људи чији се живот не може описати само биографским чињеницама, већ пре делима која су донела промену и бољитак у животима других. Такви су били Александар (Саша) Ајзинберг и његова супруга Горјана Ајзинберг, двоје људи чија су ведрина, достојанство, хумор и хуманост обележили генерације ученика и ученица, наставника и наставница, родитеља, пријатеља и пријатељица и сарадника и сарадница *Хавера*.

Саша је био један од стубова организације *Хавер Србија* и драг пријатељ свих који су с њим радили. Његова спремност да дели своје сведочанство о одрастању током Холокауста никада није јењавала – чак ни када је до удаљених школа или догађаја на којима је гостовао ишао сам, одбијајући помоћ, такси или превоз до врата и преседајући на два или три аутобуса,. Говорио је: „Ако ме већ не можеш подмладити да имам четрдесет година, снађи ћу се ја са својих деведесет."

Учествовао је на бројним радионицама за ђаке и међународним омладинским сусретима, где је с невероватном топлином отварао врата своје биографије: делио је са слушаоцима и слушатељкама своје

тајне преживљавања током Холокауста и тако их научио како се пали ватра у шуми, како се опонаша курјак, причао о псу Гари, о даждевњаку који му је спасао живот, о људима који су га скривали, о маказама којима је пресекао пупчану врпцу са својих тринаест година и помогао жени да се породи. На крају сваког сусрета захвалио би се ђацима на стрпљењу, не знајући да су они управо чули једно од најважнијих сведочанстава.

Саша је са Горјаном био и члан жирија ђачког конкурса „Холокауст – култура сећања" организације *Хавер Србија*, учествовао је у разговорима, јавним програмима и дискусијама о сећању, идентитету, солидарности и одговорности сведока. Његова књига *„Писма Матвеју"* (прво издање: Београд: Просвета, 2006; скраћено издање на енглеском језику 2017) и многе приче које је написао остављају траг о човеку који је умео нежно и истинито да говори о најмрачнијим поглављима историје.

Тешко је описати и Горјану, а не осврнути се на тиху величину која је пратила сваки њен гест. Њена животна прича, од детињства у Подрову, преко Академије примењених уметности, до деценија рада у „Златари Мајданпек", била је испуњена стваралаштвом, одговорношћу и изузетном емпатијом.

Горјана је била стална подршка Сашиног образовног рада о Холокаусту, подржавала га је на сваком путовању у школе, на предавањима, радионицама и сусретима са младима. Учествовала је, заједно са Сашом, у жирирању ђачког конкурса „Холокауст – култура сећања", помно читајући радове ученика и верујући да је образовање пут ка праведнијем друштву. Али, њен ангажман се ту није завршавао. Горјана је била дубоко посвећена хуманитарном раду, нарочито кроз удружење које је основала и водила, пружајући подршку пацијентима оболелим од ретких болести. Била је стуб многим породицама, неко ко разуме, слуша, стрпљиво води и брине о другима. Како је она умела да каже, „под старе дане" је почела да учи хебрејски само да би могла да разговара са својим унуцима и унукама који живе у Израелу и тиме још једном, барем мени, показала своју топлину и жељу да буде део живота оних које воли. Њена смиреност, рационалност, хумор и отвореност чинили су је саговорницом какву је свако прижељкивао.

Саша и Горјана били су савез у правом смислу те речи: у љубави, у авантурама, у родитељству, у подршци, у хуманости, у борби за сећање. Њихова прича се протезала од студентских дана у Београду, путовања по Балкану и Совјетском Савезу, до шетњи по Хомољским

планинама и тренутака када су се враћали местима која су Саши обележила детињство током рата.

Њихов рад, Сашина сведочанства, Горјанина хуманост, њихова заједничка посвећеност младима и образовању, део су културе сећања коју су оставили Србији. И свима нама.

Захвални смо Саши на храбрости и топлини с којима је деценијама делио своју причу. Захвални смо Горјани на снази, доброти и тихој, племенитој подршци. Захвални смо што смо их познавали и што је у нашим животима остала ведрина, достојанство и љубав према животу коју су заједно носили.

Хвала им
זכרונו לברכה
Зихронам ливраха
Нека је сећање на њих благословено

Соња Виличић

Хеврута: часопис за јеврејске студије

Упутства за ауторе

- Часопис *Хеврута: часопис за јеврејске студије* објављује текстове на српском језику, језицима бивших југословенских република и енглеском језику. Објављују се текстови написани на оба писма српског језика (ћирилица и латиница). Текстови на језицима бивших југословенских република објављују се у складу са писмом и правописом језика на коме је текст написан.
- Прва страна текста садржи наслов рада и име, титулу и звање аутора, годину рођења, институцију у којој аутор ради и контакт адресу ауторове електронске поште.
- Сви текстови морају имати апстракт (до 100 речи), кључне речи (највише 10) и резимее на српском и на енглеском језику (до 250 речи).
- Стил и величина фонтова за писање текстова: Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5; за фусноте: величина слова 10, проред 1.
- Обим научних чланака и приређене историјске грађе (укључујући апстракт, кључне речи, фусноте, табеле и резиме), не би требало да превазилази 20 ауторских страница (1800 карактера са празнинама по страници), односно седам страница уколико је реч о приказима и информацијама.
- Сви текстови (чланци, прикази, грађа, информације) морају бити написани на рачунару, коришћењем MS Word или друге компатибилне апликације, и морају бити снимљени у формату MS Word докумената.
- Текстове послати електронском поштом на: hevruta@haver.rs и info@haver.rs
- **Редакција неће разматрати радове који не садрже све наведене неопходне елементе, или нису уређени у складу са наведеним пропозицијама везаним за форматирање текста.**

- Редакција часописа *Хеврута: часопис за јеврејске студије* шаље текстове на две двоструко анонимне рецензије (double blind-peer review). Да би рад био прихваћен за штампу, потребно је да обе рецензије буду позитивне и да га оба рецензента препоручују за штампу.

- ***Хеврута: часопис за јеврејске студије*** **објављује искључиво оригиналне научне прилоге, који никада раније, и ни у једном облику, нису били објављени или саопштени јавности. Научне прилоге који су већ саопштавани јавности на другим језицима, интегрално као део докторских дисертација или научних радова, редакција неће узимати у разматрање.**

- Рукописи достављени редакцији часописа се не враћају.

I Структура чланка

Насловна страна чланка садржи:

- име и презиме аутора, годину рођења, титулу и звање аутора, институцију у којој аутор ради и адресу електронске поште
- наслов рада
- апстракт
- кључне речи

Иза основног текста рада налазе се следећи сегменти:

- Резиме
- Референце наведене по абецедном реду. Најпре се наводе необјављени извори, а затим објављени (у штампаном и електронском облику), потом штампа и периодика, а затим литература.
- Апстракт, кључне речи и резиме на енглеском у оквиру којег стоје име и презиме аутора и наслов рада, уколико је рад написан на српском или неком од језика бивших југословенских република.
- Уколико је рад написан на енглеском језику, након основног дела текста потребно је приложити апстракт, кључне речи и резиме на српском језику.

II Цитирање и библиографски подаци у фуснотама и литератури

Хеврута: часопис за јеврејске студије **користи Чикаго стил академског цитирања** (детаљније: https://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html)
Библиографски подаци **у фуснотама** садрже следеће елементе:

- име и презиме аутора
- наслов дела: књиге или чланка
- назив часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, година издања, за зборник име уредника/приређивача)
- место издања, издавач, година издања /или датум приступа сајту и његова адреса/
- број стране на којој се налази преузети цитат

Сви подаци у фуснотама одвајају се запетама, а место издања, издавач и година издања стоје у загради.
Библиографски подаци **у листи коришћених референци** (Reference list) наводе се **латиницом** и треба да садрже:

- презиме, име аутора
- наслов дела: књиге или чланка
- назив часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, година издања, за зборник име уредника/приређивача, број страна на којима се налази чланак у часопису)
- место издања, издавач, година издања /или датум приступа сајту и његова адреса/
- уколико је дело објављено ћириличним писмом, ставити на крају библиографске јединици у загради:

(cyrillic)
Наведени подаци у литератури одвајају се тачкама.

III Примери за писање фуснота
НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ
А) Архивска грађа

Архив Југославије (АЈ), фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, фасцикла: 98, документ 1.
AJ, 110, 98-1.

Б) Усмена казивања (орална историја)
Ауторизовани текст интервјуа са Саулом Кабиљом у поседу аутора, јануар 2019. године.

В) E-mail и SMS поруке
Саул Кабиљо ,e-mail послат аутору 17. 1. 2019.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ
Записник са састанка Комисије за верска питања НР Србије 15. 9. 1954, *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945–1978. године*, приређивачи др Радмила Радић и др Момчило Митровић, (Београд: ИНИС, 2012), 135–138.
State Secretary Cordell Hull to President Roosevelt, March 12, 1941, file 740.0011 European War 1939/8979a, *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1941 (FRUS)*, Volume II, Europe, (Washington: United States Government Printing Office, 1959).

ЦИТИРАЊЕ ИЗ КЊИГЕ
А) један, два или више аутора
Чедомила Маринковић, *Јевреји у Београду (1521–1942)*, (Београд: Креативни центар), 36.
Milan Fogel, Milan Ristović, Milan Koljanin, *Pravednici među narodima - Srbija* (Beograd: Jevrejska opština Zemun, 2010), 15.
Fogel, Ristović, Koljanin, *Pravednici*, 16–17.
Ivan Božić i drugi, *Istorija Jugoslavije*, (Beograd: Prosveta, 2007), 189–201.
Isto, 190.

Б) уредник, приређивач или преводилац књиге
Љубомир Ненадовић, *Одабране стране*, приредила Паулина Лебл-Албала, (Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1926), 3.

В) институција као аутор
The United Nations War Crimes Comission, *History of the United Nations War Crimes Comission and the Development of the Laws of War*, (London, 1948), 11.
Институт за новију историју Србије, *Пола века Института за новију историју Србије 1958–2008*, (Београд, 2008), 21.

НАВОЂЕЊЕ ПРЕДГОВОРА, ПОГОВОРА ИЛИ ДРУГИХ ДЕЛОВА КЊИГЕ
Миле С. Бјелајац, „Драгиша Пандуровић у свом времену", у: *Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења*, приређивач Миле С. Бјелајац (Београд: ИНИС и КИЗ Алтера, 2007), 29.
Бјелајац, „Драгиша Пандуровић", 33.

ЕЛЕКТРОНСКО ИЗДАЊЕ КЊИГЕ
Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics*, (The University of Wisconsin Press, 1985), датум приступа 8. 6. 2015, http://m.friendfeed-media.com/1d4fdaf358c69c4c02100b94370454097403f76a

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ПЕРИОДИЦИ ИЛИ ЕЛЕКТРОНСКИМ ВЕРЗИЈАМА ЧАСОПИСА
Младенка Иванковић, „Одлазак јеврејских избеглица – жртава холокауста у Палестину преко територије Југославије 1946–1947. године", *Токови историје*, 3/2006, 141–153.
Иванковић, „Одлазак", 142.
Milan Koljanin, „The Role of Concentration Camps in the Policies of the Independent State of Croatia (NDH) in 1941", *Balcanica*, XLVI (2015), 315–340, datum pristupa 29. 11. 2021, DOI: 0.2298/BALC1546315K.

ТЕКСТ ОБЈАВЉЕН У ДНЕВНИМ НОВИНАМА

Драгослав Симић, „Јеврејин из Сопота“, *Политика*, 27. новембар, 2021.

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ЗБОРНИКУ РАДОВА

Младенка Иванковић, „Обнова Савеза јеврејских вероисповедних општина Југославије против Другог светског рата и повратак прве групе јеврејских заробљеника и избеглица у Србију“, *1945 – крај или нови почетак?*, Зборник радова, ур. Зоран Јањетовић, (Београд: ИНИС, Музеј жртава геноцида 2016), 230.

МАГИСТАРСКЕ ТЕЗЕ И ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Срђан Веселиновић, „Положај Јевреја у Османском царству од XVI до XVIII века“ (мастер рад, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за историју, 2015)

Emil Kerenji, „Jewish Citizens of Socialist Yugoslavia: Politics of Jewish Identity in a Socialist State, 1944–1974” (doctoral dissertation, University of Michigan, 2008), http://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/bitstream/handle/123456789/1722/KerenjiJewishCitizensOCR.pdf?sequence=1&isAllowed=y, datum pristupa 29. 11. 2021.

ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ И РЕЧНИЦИ

T. Kić., „Ekmečić, Milorad“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 4, E–Hrv, (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1986), 9.
Goldstein, Slavko. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 29. 11. 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=22547

АУДИО-ВИЗУЕЛНИ ЗАПИСИ

А) филм или видео-запис

Proslava 10. godišnjice Topličkog ustanka u Prokuplju = Celebration of 10th Toplica uprising in Prokuplje, Jugoslovenska kinoteka, id#JK-EFG115, 1927, датум пиступа 31. 8. 2015, http://www.kinoteka.org.rs/di/efg/Http/EFG/00-efg_S_index01.htm

Ако је у питању видео-касета, DVD или Blu-Ray медиј, навести издавача и годину издања.

Б) звучни запис
Говор кнеза Павла емитован приликом представљања новооткривених снимака на Коларцу 18. 10. 2013, Предратни радио говори, Београд~Њујорк. Непознати снимци из 1939. и 1942. пронађени у Америци. Откупио др Драгољуб Покрајац, датум приступа 28. 8. 2015,
http://www.audioifotoarhiv.com/Kolarac/Predratni-radio-govori.html

IV Упутство за састављање списка референци (References)
Навођење коришћених извора и литературе у списку на крају рада разликује се он навођења у фуснотама.

Обавезно је навести најпре презиме па затим име аутора (уколико их је више, то се односи само на првог аутора).
Списак извора и литературе се наводи латиничним писмом, по абецедном реду.
Најпре се наводе необјављени извори, па објављени, затим списак литературе. На крају се даје списак коришћене штампе и наводе коришћени електронски извори (базе података).

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ
А) Архивска грађа
Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије. 1973, Политичка архива, САД.
Архив Југославије: Фонд 507, Савез комуниста Југославије; Фонд 837, Кабинет председника Републике; Фонд 469, Савез удружења драмских уметника Југославије.

Б) Усмена казивања (орална историја)
Ауторизовани текст интервјуа са Маријом Паулом Благојевић и Маријом Јаковљевић, у поседу аутора. Јул 2000.

В) E-mail и SMS поруке
Петровић Петар. E-mail послат аутору 15. 3. 2005.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ
Zapisnik sa sastanka Komisije za verska pitanja NR Srbije 15. 9. 1954. *Zapisnici sa sednica Komisije za verska pitanja NR/SR Srbije 1945–1978. godine*, priređivači dr Radmila Radić i dr Momčilo Mitrović, 135–138. Beograd: INIS, 2012. (cyrillic)
State Secretary Cordell Hull to President Roosevelt, March 12, 1941, file 740.0011 European War 1939/8979a. *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1941*, Volume II, Europe. Washington: United States Government Printing Office, 1959.

КЊИГЕ
А) један, два или више аутора
Marinković, Čedomila. *Jevreji u Beogradu (1521–1942)*. Beograd: Kreativni centar, 2020. (cyrillic)
Fogel, Milan, Milan Ristović, Milan Koljanin, *Pravednici među narodima – Srbija.* Beograd: Jevrejska opština Zemun, 2010.
Božić, Ivan i drugi. *Istorija Jugoslavije*. Beograd: Prosveta, 2007.

Б) уредник, преводилац или приређивач књиге
Nenadić, Ljubomir. *Odabrane strane*, priredila Paulina Lebl-Albala, Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1926. (cyrillic)

В) институција као аутор
The United Nations War Crimes Comission, *History of the United Nations War Crimes Comission and the Development of the Laws of War*, London, 1948.
Institut za noviju istoriju Srbije. *Pola veka Instituta za noviju istoriju Srbije 1958–2008*. Beograd, 2008. (cyrillic)

НАВОЂЕЊЕ ПРЕДГОВОРА, ПОГОВОРА ИЛИ ДРУГИХ ДЕЛОВА КЊИГЕ

Bjelajac, Mile S. „Dragiša Pandurović u svom vremenu". U: General Dragiša Pandurović. *Život i svedočenja*, priređivač Mile S. Bjelajac, 19–90. Beograd: INIS i KIZ Altera, 2007. (cyrillic)

ЕЛЕКТРОНСКО ИЗДАЊЕ КЊИГЕ

Karpat, Kemal H. *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics*. The University of Wisconsin Press, 1985. Datum pristupa 8. 6. 2015. http://m.friendfeed-media.com/1d4fdaf358c69c4c02100b94370454097403f76a

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ПЕРИОДИЦИ ИЛИ НА ИНТЕРНЕТУ

Ivanković, Mladenka. „Odlazak jevrejskih izbeglica – žrtava holokausta u Palestinu preko teritorije Jugoslavije 1946–1947. godine", *Tokovi istorije*, 3/2006, 141–153 (cyrillic)

Koljanin, Milan. „The Role of Concentration Camps in the Policies of the Independent State of Croatia (NDH) in 1941", *Balcanica*, XLVI (2015), 315–340, datum pristupa 29. 11. 2021, DOI: 0.2298/BALC1546315K.

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ЗБОРНИКУ РАДОВА

Ivanković, Mladenka. „Obnova Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije posle Drugog svetskog rata i povratak prve grupe jevrejskih zarobljenika i izbeglica u Srbiju". *1945 – kraj ili novi početak?*, Zbornik radova, ur. Zoran Janjetović, 229–243. Beograd: INIS, Muzej žrtava genocida, 2016. (cyrillic)

МАГИСТАРСКЕ ТЕЗЕ И ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Srđan Veselinović, „Položaj Jevreja u Osmanskom carstvu od XVI do XVIII veka". Master rad, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, Departman za istoriju, 2015. (cyrillic)

Emil Kerenji, „Jewish Citizens of Socialist Yugoslavia: Politics of Jewish Identity in a Socialist State, 1944–1974". Doctoral dissertation, University of Michigan, 2008. Datum pristupa 29. 11. 2021,http://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/bitstream/han-

dle/123456789/1722/KerenjiJewishCitizensOCR.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ И РЕЧНИЦИ

Goldstein, Slavko. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 29. 11. 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=22547

Klajn, Ivan i Milan Šipka. „revizionizam". *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej, 2006. (cyrillic)

АУДИО-ВИЗУЕЛНИ ЗАПИСИ

А) филм или видео-запис

Proslava 10. godišnjice Topličkog ustanka u Prokuplju = Celebration of 10th Toplica uprising in Prokuplje. Jugoslovenska kinoteka, id#JK-EFG115, 1927. Датум пиступа 31. 8. 2015.http://www.kinoteka.org.rs/di/efg/Http/EFG/00-efg_S_index01.htm

Ако је у питању видео-касета, DVD или Blu-Ray медиј, навести издавача и годину издања.

Б) звучни запис

Говор кнеза Павла емитован приликом представљања новооткривених снимака на Коларцу 18. 10. 2013. Предратни радио говори, Београд~Њујорк. Непознати снимци из 1939. и 1942. пронађени у Америци. Откупио др Драгољуб Покрајац. Датум приступа 28. 8. 2015.

http://www.audioifotoarhiv.com/Kolarac/Predratni-radio-govori.html

Hevruta: Journal for Jewish Studies

Instructions for Authors

- *Hevruta: Journal for Jewish Studies* publishes papers in Serbian, the languages of the former Yugoslav republics, and English. Papers written in both Serbian scripts (Cyrillic and Latin) are accepted. Papers in the languages of the former Yugoslav republics are published in accordance with the script and orthographic rules of the respective language.
- The first page of the manuscript should contain the title of the paper, as well as the author's name, academic title and position, year of birth, institutional affiliation, and contact e-mail address.
- All submissions must include an abstract (up to 100 words), keywords (up to 10), and summaries in both Serbian and English (up to 250 words each).
- Font and formatting requirements: Times New Roman, font size 12, line spacing 1.5; footnotes: font size 10, single spacing.
- The length of research articles and edited historical sources (including abstract, keywords, footnotes, tables, and summary) should not exceed 20 author pages (1,800 characters with spaces per page), or seven pages in the case of reviews and information notes.
- All submissions (articles, reviews, sources, information notes) must be prepared on a computer using MS Word or a compatible application and saved in MS Word format.
- Manuscripts should be submitted by e-mail to: hevruta@haver.rs and info@haver.rs
- The Editorial Board will not consider submissions that do not contain all required elements or are not formatted in accordance with these guidelines.

- The Editorial Board of *Hevruta: Journal for Jewish Studies* subjects all submissions to two double-blind peer reviews. For a paper to be accepted for publication, both reviews must be positive and both reviewers must recommend publication.
- *Hevruta: Journal for Jewish Studies* publishes exclusively original scholarly contributions that have not previously been published or publicly presented in any form. Contributions that have already been presented in other languages, or published in full as part of doctoral dissertations or other scholarly works, will not be considered.
- Manuscripts submitted to the Editorial Board are not returned.

I Structure of the Article

The title page of the article should include:

- author's full name, year of birth, academic title and position, institutional affiliation, and e-mail address
- title of the paper
- abstract
- keywords

The following sections should appear after the main text:

- Summary
- References listed in alphabetical order. Unpublished sources should be listed first, followed by published sources (printed and electronic), then newspapers and periodicals, and finally secondary literature.
- Abstract, keywords, and summary in English, including the author's name and the title of the paper, if the paper is written in Serbian or another language of the former Yugoslav republics.
- If the paper is written in English, an abstract, keywords, and summary in Serbian must be provided after the main text.

II Citation and Bibliographic Data in Footnotes and Reference List

Hevruta: Journal for Jewish Studies uses the Chicago style of academic citation (see: https://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html).

Bibliographic data in footnotes should include:

- author's first and last name
- title of the work (book or article)
- title of the journal or edited volume in which the article is published, with relevant details (issue number, year of publication; for edited volumes: editor/compiler)
- place of publication, publisher, year of publication / or date of access and URL /
- page number(s) of the cited passage

All elements in footnotes are separated by commas, while place of publication, publisher, and year are given in parentheses.

Bibliographic data in the reference list should be given in Latin script and should include:

- author's last name, first name
- title of the work (book or article)
- title of the journal or edited volume with relevant details (issue number, year of publication; for edited volumes: editor/compiler; page range of the article)
- place of publication, publisher, year of publication / or date of access and URL /
- if the work is published in Cyrillic script, add at the end of the reference in parentheses: (cyrillic)

Elements in the reference list are separated by periods.

III Examples of Footnotes

UNPUBLISHED SOURCES

A) Archival material

Архив Југославије (AJ), фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, фасцикла: 98, документ 1.

AJ, 110, 98-1.

B) Oral testimonies (oral history)

Authorized text of the interview with Saul Kabiljo in the author's possession, January 2019.

C) E-mail and SMS messages

Saul Cabiljo to author, E-mail, 17. 1. 2019.

PUBLISHED SOURCES

Записник са састанка Комисије за верска питања НР Србије 15. 9. 1954*, Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945–1978*. године, приређивачи др Радмила Радић и др Момчило Митровић, (Београд: ИНИС, 2012), 135–138.

State Secretary Cordell Hull to President Roosevelt, March 12, 1941, file 740.0011 European War 1939/8979a, Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1941 (FRUS), Volume II, Europe, (Washington: United States Government Printing Office, 1959).

CITING BOOKS

A) One, two, or more authors

Чедомила Маринковић, *Јевреји у Београду* (1521–1942), (Београд: Креативни центар), 36.

Milan Fogel, Milan Ristović, Milan Koljanin, *Righteous among the nations: Serbia* (Belgrade: Jewish Community Zemun, 2010), 15.

Fogel, Ristović, Koljanin, Righteous, 16–17.

Ivan Božić i drugi, *Istorija Jugoslavije*, (Beograd: Prosveta, 2007), 189–201.

Isto, 190.

B) Editor, compiler, or translator of a book

Љубомир Ненадовић, *Одабране стране*, приредила Паулина Лебл-Албала, (Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1926), 3.

C) Institution as author

The United Nations War Crimes Comission, *History of the United Nations War Crimes Comission and the Development of the Laws of War*, (London, 1948), 11.

Институт за новију историју Србије, *Пола века Института за новију историју Србије 1958–2008*, (Београд, 2008), 21.

CITING PREFACES, AFTERWORDS, OR OTHER PARTS OF A BOOK

Миле С. Бјелајац, „Драгиша Пандуровић у свом времену", у: Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења, приређивач Миле С. Бјелајац (Београд: ИНИС и КИЗ Алтера, 2007), 29.

Бјелајац, „Драгиша Пандуровић", 33.

ELECTRONIC EDITION OF A BOOK

Kemal H. Karpat, Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics, (The University of Wisconsin Press, 1985), retrieved on 8. 6. 2015, http://m.friendfeed-media.com/1d4fdaf358c69c4c02100b94370454097403f76a

ARTICLE PUBLISHED IN A PERIODICAL OR ELECTRONIC JOURNAL

Младенка Иванковић, „Одлазак јеврејских избеглица – жртава холокауста у Палестину преко територије Југославије 1946–1947. године", *Токови историје*, 3/2006, 141–153.

Иванковић, „Одлазак", 142.

Milan Koljanin, „The Role of Concentration Camps in the Policies of the Independent State of Croatia (NDH) in 1941", *Balcanica*, XLVI (2015), 315–340, retrieved on 29. 11. 2021, DOI: 0.2298/BALC1546315K.

ARTICLE PUBLISHED IN A DAILY NEWSPAPER

Драгослав Симић, „Јеврејин из Сопота“, Политика, 27. новембар, 2021.

David B. Green, “The Lost Jews of Ethiopia and the Quest to Bring Them Home”, The New York Times, January 21, 2020.

ARTICLE PUBLISHED IN AN EDITED VOLUME

Младенка Иванковић, „Обнова Савеза јеврејских вероисповедних општина Југославије против Другог светског рата и повратак прве групе јеврејских заробљеника и избеглица у Србију“, *1945 – крај или нови почетак?, Зборник радова*, ур. Зоран Јањетовић, (Београд: ИНИС, Музеј жртава геноцида 2016), 230.

Željka Oparnica, “Judeo-Spanish pasts and futures – the question of language in Sarajevo Sephardi political thought between 1900-1930”, in: Yael Attia, Jonathan Hirsch, and Kathleen Samson (eds.), *Minor Perspectives on modernity beyond Europe. An Encounter between Jewish Studies and Postcolonial Thought* (Baden-Baden: Nomos, 2023), 29–52.

IV Instructions for Compiling the Reference List (References)

The presentation of sources and literature in the reference list at the end of the paper differs from citation in footnotes. It is mandatory to list the author's surname first, followed by the first name (this applies to the first author only in the case of multiple authors).

The reference list must be written in Latin script and arranged in alphabetical order.

Unpublished sources are listed first, followed by published sources, then secondary literature. At the end of the list, newspapers and periodicals should be included, as well as electronic sources (databases and online resources).

UNPUBLISHED SOURCES

A) Archival material

Diplomatic Archive of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia. 1973, Political Archive, USA.

Archive of Yugoslavia: Fund 507, League of Communists of Yugoslavia; Fund 837, Cabinet of the President of the Republic; Fund 469, Association of Dramatic Artists of Yugoslavia.

B) Oral testimonies (oral history)

Authorized transcript of an interview with Marija Paola Blagojević and Marija Jakovljević, in possession of the author. July 2000.

C) E-mail and SMS messages

Petrović Petar. E-mail sent to the author on 15 March 2005.

PUBLISHED SOURCES

Zapisnik sa sastanka Komisije za verska pitanja NR Srbije 15. 9. 1954. *Zapisnici sa sednica Komisije za verska pitanja NR/SR Srbije 1945–1978. godine*, priređivači dr Radmila Radić and dr Momčilo Mitrović, 135–138. Belgrade: INIS, 2012. (cyrillic)

State Secretary Cordell Hull to President Roosevelt, March 12, 1941, file 740.0011 European War 1939/8979a. Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1941, Volume II, Europe. Washington: United States Government Printing Office, 1959.

BOOKS

A) One, two or more authors

Marinković, Čedomila. *Jevreji u Beogradu (1521–1942)*. Belgrade: Kreativni centar, 2020. (cyrillic)

Fogel, Milan, Milan Ristović, Milan Koljanin. *Righteous among nations - Serbia*. Belgrade: Jevrejska opština Zemun, 2010.

Božić, Ivan et al. *Istorija Jugoslavije*. Belgrade: Prosveta, 2007.

B) Editor, translator, or compiler of a book

Nenadić, Ljubomir. *Odabrane strane*, edited by Paulina Lebl-Albala. Belgrade: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1926. (cyrillic)

C) Institution as author

The United Nations War Crimes Commission. *History of the United Nations War Crimes Commission and the Development of the Laws of War*. London, 1948.
Institute for Recent History of Serbia. *Fifty Years of the Institute for Recent History of Serbia 1958–2008*. Belgrade, 2008. (cyrillic)

CITING PREFACES, AFTERWORDS, OR OTHER PARTS OF A BOOK
Bjelajac, Mile S. "Dragiša Pandurović in His Time." In: *General Dragiša Pandurović. Life and Testimonies*, edited by Mile S. Bjelajac, 19–90. Belgrade: INIS and KIZ Altera, 2007. (cyrillic)

ELECTRONIC BOOK EDITION
Karpat, Kemal H. *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics*. University of Wisconsin Press, 1985. Date of access 8 June 2015. http://m.friendfeed-media.com/1d4fdaf358c69c4c02100b94370454097403f76a

ARTICLE PUBLISHED IN PERIODICALS OR ONLINE JOURNALS
Иванковић, Младенка. „Одлазак јеврејских избеглица – жртава холокауста у Палестину преко територије Југославије 1946–1947. године". *Токови историје*, 3/2006, 141–153. (cyrillic)
Koljanin, Milan. "The Role of Concentration Camps in the Policies of the Independent State of Croatia (NDH) in 1941." *Balcanica*, XLVI (2015), 315–340. Date of access 29 November 2021. DOI: 0.2298/BALC1546315K.

ARTICLE PUBLISHED IN AN EDITED VOLUME
Oparnica, Željka. "Judeo-Spanish pasts and futures – the question of language in Sarajevo Sephardi political thought between 1900-1930", in: Yael Attia, Jonathan Hirsch, and Kathleen Samson (eds.), *Minor Perspectives on modernity beyond Europe. An Encounter between Jewish Studies and Postcolonial Thought* (Baden-Baden: Nomos, 2023), 29–52.

MASTER'S THESES AND DOCTORAL DISSERTATIONS

Kerenji, Emil. "Jewish Citizens of Socialist Yugoslavia: Politics of Jewish Identity in a Socialist State, 1944–1974." Doctoral dissertation, University of Michigan, 2008. Date of access 29 November 2021. http://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/bitstream/handle/123456789/1722/KerenjiJewishCitizensOCR.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Oparnica, Željka. *Sephardi politics in the Balkans: 1900–1940*. Doctoral dissertation, Birkbeck College, University of London, 2021.

ENCYCLOPEDIAS AND DICTIONARIES

Goldstein, Slavko. Croatian Encyclopedia, online edition. Miroslav Krleža Lexicographical Institute, 2021. Accessed 29 November 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=22547

AUDIO-VISUAL MATERIALS

A) Film or video recording

Proslava 10. godišnjice Topličkog ustanka u Prokuplju = Celebration of the 10th Anniversary of the Toplica Uprising in Prokuplje. Yugoslav Film Archive, id#JK-EFG115, 1927. Date of access 31 August 2015. http://www.kinoteka.org.rs/di/efg/Http/EFG/00-efg_S_index01.htm

If the source is a video cassette, DVD, or Blu-ray, the publisher and year of publication should be provided.

B) Audio recording

Speech of Prince Paul broadcast during the presentation of newly discovered recordings at Kolarac, 18 October 2013. Pre-war Radio Speeches, Belgrade–New York. Unknown recordings from 1939 and 1942 discovered in the United States. Purchased by Dr Dragoljub Pokrajac. Date of access 28 August 2015.
http://www.audioifotoarhiv.com/Kolarac/Predratni-radio-govori.html

Рецензенти за број 1 (2026)

Peer-reviewers of No. 1 (2026)

- Проф. др Кринка Видаковић Петров, редовни професор у пензији, директор Меморијалног центра „Старо Сајмиште“
- Проф. др Милан Ристовић, професор емеритус, Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Проф. др Харис Дајч, ванредни професор, Филозофски факултет у Београду
- Проф. др Катарина Тачинска, ванредни професор, Институт за словенске студије Пољске академије наука, Варшава
- Проф. др Михал Брандл, ванредни професор, Центар за жидовске студије и истраживање Холокауста, Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу
- др Зоран Јањетовић, научни саветин, Институт за новију историју Србије, Београд
- др Александар Стојановић, научни саветник, Институт за новију историју Србије, Београд
- др Нино Делић, виши научни сарадник, Историјски институт, Београд
- др Небојша Шулетић, научни сарадник, Балканолошки институт САНУ, Београд
- др Бранко Остајмер, научни сарадник, Хрватски институт за повијест, Загреб
- др Милован Писари, научни сарадник. Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд

Издавач
Хавер Србија, Београд

За издавача
Соња Виличић

Лектура за српски језик
Јелена Кручичанин

Превод и лектура за енглески језик
Маја Мишанија

Припрема за штампу
Др Небојша Стамболија

Штампарија
Чигоја штампа, Београд

Тираж
300 примерака

Формат 15 x 21 cm

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.85(=411.16)(05)

ХЕВРУТА : часопис за јеврејске студије = Hevruta : Jewish studies journal / главни и одговорни уредник Александар Стојановић. - 2026, бр. 1- . - Београд : Хавер Србија, 2026- (Београд : Чигоја штампа). - 21 cm

Годишње. - Текст на срп. и енгл. језику.
ISSN 3122-8410 = Хеврута
COBISS.SR-ID 192953609